

SOČUTJE IN STIGMA

Družbene razlike in revščina
v slovenski novejši zgodovini



Iz recenzije prof. dr. Aleksandra Panjeka

Pomemben znanstveni prispevek knjige je v tem, da so v njej zastopani različni poudarki in tematiziranja družbenih razlik z vidika države in ustanov ter skupin, ki tvorijo nepriviligirane plasti prebivalstva. Zato je na eni strani povsem primerna v naslovu podarjena dvojnost pristopa in percepcije tedanje družbe – sočutje in stigma. Na drugi pa nas avtorji seznanijo z različnimi rizičnimi skupinami in odnosi do njih. Tako srečamo berače in potepuhe, socialno marginalizacijo zaradi bolezni in hendikepa, delavce ter revščino v urbanem okolju in na podeželju. Hkrati smo seznanjeni s primeri odnosa do problema revščine z vidika različnih ustanov, kot so hiralnica, banka, občina in država.

Prva stran:

Berača pred cerkvijo na Homcu ob birmi leta 1937

(foto: Peter Naglič, hrani Slovenski etnografski muzej, F-1937-1-12-004)

SOČUTJE IN STIGMA
DRUŽBENE RAZLIKE IN
REVŠČINA V SLOVENSKI
NOVEJŠI ZGODOVINI

UREDIL

IVAN SMILJANIĆ

Ljubljana 2022

ZALOŽBA INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Odgovorna urednica dr. Mojca Šorn
Založnik Inštitut za novejšo zgodovino
Zanj dr. Andrej Pančur
ZBIRKA VPOGLEDI 24
ISSN 2350-5656

Ivan Smiljanić (ur.)
SOČUTJE IN STIGMA.
DRUŽBENE RAZLIKE IN REVŠČINA V
SLOVENSKI NOVEJŠI ZGODOVINI

Recenzenta dr. Aleksander Panjek
dr. Jelka Piškurić
Jezikovni pregled dr. Andreja Jezernik
Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj

Tisk Medium d.o.o.
Naklada 300 izvodov
Izid knjige je Javna agencija za raziskovalno dejavnost
finančno podprla Republike Slovenije

Za vsebino svojih prispevkov odgovarjajo avtorji.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

308(=163.3)(497.4)“18/20“(082)
316.344.233(497.4)(082)
316.344(497.4)(082)

SOČUTJE in stigma : družbene razlike in revščina v slovenski
novejši zgodovini / uredil Ivan Smiljanić. - Ljubljana : Inštitut za
novejšo zgodovino, 2022. - (Zbirka Vpogledi, ISSN 2350-5656 ; 24)

ISBN 978-961-7104-15-8
COBISS.SI-ID 110173955

© 2022, Inštitut za novejšo zgodovino

Vse pravice so pridržane. Brez predhodnega pisnega dovoljenja izdajatelja je prepovedano reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev, objavljanje, predelava ali katera koli druga oblika uporabe tega dela ali njegovih delov, bodisi s fotokopiranjem, tiskanjem, snemanjem ali shranitvijo in objavo v elektronski obliki.

KAZALO

Ivan Smiljanič, <i>Predgovor</i>	5
Branka Grošelj, <i>Odnos družbe do marginalnih skupin beračev in potepuhov v obdobju od konca 19. stoletja do leta 1940</i>	13
Alenka Hren Medved, <i>Revno trško in podeželsko prebivalstvo Laškega v 19. stoletju</i>	27
Dunja Dobaja, <i>Izobraževanje in integracija gluhih v Sloveniji v obdobju med obema vojnama – pot iz revščine</i>	47
Urška Strle, <i>Družbeni položaji tobačnega delavstva v retrospektivi dolgega trajanja</i>	69
Filip Čuček, <i>Beseda, dve o ptujski hiralnici</i>	101
Nataša Henig Miščič, <i>Delovanje Kranjske hranilnice v luči družbene odgovornosti do revnejših slojev prebivalstva do začetka prve svetovne vojne</i>	115
Meta Remec, <i>»Bolezni bede in pomanjkanja«: tuberkuloza in trahom na Slovenskem v 19. in 20. stoletju</i>	133
Irena Selišnik, Ana Cergol Paradiž, <i>Najpremožnejši meščani in meščanke v Ljubljani na začetku 20. stoletja</i>	157
Marta Rendla, <i>Socialno-ekonomski položaj gospodinjstev in problematika revščine v socializmu: njeno merjenje in raziskovanje</i>	175
Srečo Dragoš, <i>Socialna država – prihodnost ali preteklost?</i>	205
Viri in literatura	223
Imensko kazalo.....	249
O avtorjih.....	257

Predgovor

»Visoke predmestne hiše so stale v solncu puste in dolgočasne, ostudna, smrdeča poletna revščina je gledala iz oken ter tavalala po tlaku; upalih, sesušenih ženskih obrazov, raztrganih in umazanih otrok je bilo vse polno po teh krajih; delavci brez dela, ki so bili dobili bogve kje desetico za špirit, so kleli po žganjarnicah, da se je slišalo daleč na ulico. In nad tem zadehljim življenjem tisti težki sivi oblak, ki se je skoro dotikal najvišjih streh in ki so sijali skozenj oprášeni, razpaljeni solnčni žarki. Tukaj je dihala in stokalo življenje v svoji najnižji nizkosti; ponižani, zavrženi, od uboštva in zavisti osiroveli ljudje so tavalali tod okoli kakor lačne živali: samo kruha, odkoderkoli, za kakršno ceno koli. Samo kruh je bil vsebina tega strašnega življenja; kruh, iztrgan lakomni družbi z nečloveškim trudom, s solzami in kletvami, in použit hlastno, brez miru in veselja.«¹

Človeška družba že od najzgodnejših začetkov pozna neenakost ter hierarhijo svojih pripadnikov. Neenakomerna porazdelitev materialnih sredstev je vodila v razslojevanje, kjer so nekateri imeli veliko, drugi pa manj – ali malo. Posameznika vse do danes do določene mere definirata njegov materialni in finančni položaj, saj pomembno vplivata na njegov družbeni status, življenjske možnosti, ki se mu odpirajo, in samopercepcijo. Tisti, ki mu denarja ter premoženja primanjkuje in ki si ne more privoščiti življenjskega standarda, primerljivega z večino – torej tisti, ki je reven –, mora večino svojega časa in dela usmeriti v reševanje tega problema, ki je stalno prisoten in nenehno terja pozornost. Skrbi o tem, kje bomo prespali naslednjo noč, kdaj bomo pojedli naslednji obrok in kdaj si bomo lahko privoščili nov kos obleke, so bile in so še vedno vsakodnevni pojav za milijone ljudi, čeprav se je od zgodnje moderne dobe, vsaj na Zahodu, začela uveljavljati tudi zakonsko urejena socialna preskrba revežev. Kaže, da vprašanja glede existenčnega minimuma človeka spremljajo in pestijo od nekdanj pa vse do danes, saj statistični podatki potrjujejo, da mora desetina svetovnega prebivalstva še vedno preživeti z dnevnim zaslužkom, ki ne dosega dveh ameriških dolarjev.

1 Cankar, *Tujci*, str. 91.

Revščina se marsikom, ki vanjo zapade, kaže kot brezizhoden položaj in z njo se spopada na samouničujoč način, kot je alkoholizem, s čimer se možnosti za ubežanje pred njo še zmanjšajo. Na drugi strani je bilo tudi o koncentraciji premoženja v rokah ozko zamejene elite v zadnjih letih povedanega že veliko.

Ob pregledovanju slovenske novejša zgodovine ni posebej težko naleteti na prizore revščine in posledice, ki jih je povzročalo pomanjkanje sredstev na mikro- in tudi makroravni. V dobi modernizacije, okvirno v drugi polovici 19. stoletja, je revščina ostala spremljevalka vseh procesov, saj se je slovensko kmečko prebivalstvo, ki je še pred prvo svetovno vojno predstavljalo dve tretjini vse populacije, neprestano soočalo z rastočimi dolgovi, drobljenjem kmetij in prisilnimi dražbami. Poskus izboljšave stanja na podeželju je prineslo zadruženstvo, s pomočjo katerega je bil do takrat skrit kmečki kapital mobiliziran in uporabljen za ugodnejše kredite, odkupe orodja in podobno. Pomanjkanje kapitala je vplivalo tudi na zakasnele, občasno neuspešne slovenske poskuse pri ustanavljanju podjetij, tovarn in finančnih ustanov, kar je vodilo v zamudniško modernizacijo in slovenski prostor v najboljšem primeru pripeljalo v avstrijsko gospodarsko povprečje. Tudi ko je industrializacija po prvi svetovni vojni dobila zagon, je s seboj prinesla nizke delavske mezde in skromno skrb za zdravje in dobrobit vse številčnejšega delavskega razreda. Delavske stavke, ki med obema vojnama niso bile redkost, so dosegle le skromne rezultate ali pa so bile kaznovane z odpusti in še slabšimi plačili. V začetku 30. let je udarila še gospodarska kriza, ki je imela oster vpliv tudi na jugoslovansko gospodarstvo. Brezposelnost je zrasla in z njo revščina, to pa je številne družine pahnilo v skrajno krizo. O tem, kako je gospodarski polom vplival na premoženjsko stanje družine med krizo, je nekaj vrstic napisala kemičarka dr. Aleksandra Kornhauser Frazer, katere oče je tedaj doživel stečaj:

»Sedaj posamezniki tvegajo le del, ki ga v podjetje vložijo, medtem ko svoje preostalo premoženje ohranijo. Takrat je prevladovalo solastništvo z neomejeno odgovornostjo – torej si kot investitor garantiral z vsem svojim premoženjem. Tako je moj oče izgubil vse. Čez noč smo se morali preseliti v dom moje matere Nete (Antonije), rojene Ambrožič. /.../ Oče se od tega padca ni nikoli opomogel, zanj je bila resničnost še posebej grozljiva. Zjutraj je odhajal od doma in se vračal pozno v noč, le tu pa tam je s kakšnim lesnim poslom malo zaslužil – prekarno, bi rekli danes. /.../ Otroci smo takrat dobro vedeli, kaj se pravi biti lačen, še bolj pa smo se počutili odrinjeni.«²

Po drugi svetovni vojni, v socialistični državi, je bila revščina uradno izkoreninjena, v resnici pa je marsikje še vztrajala, le da je bila skrita za evfemizmi ali ignorirana oziroma obravnavana kot prehoden pojav, ki bo izginil z izgradnjo nove družbe. Pa ni. Tudi po osamosvojitvi je revščina še vedno pojav, ki v slovenski

2 Kornhauser Frazer, *Poti in srečanja*, str. 13–14.

družbi obstaja. Po nekaterih ocenah okoli 80.000.000 prebivalcev Evropske unije, kar znaša okoli 17 odstotkov njenega prebivalstva, živi pod pragom tveganja za revščino. Ne glede na to, ali je šlo za cesarstvo, kraljevino, socialistično ali demokratično republiko, sta revščina in družbena neenakost predstavljali, in še predstavljata, družbeni vsakdan.

Vzroki za revščino so kompleksni in jih najverjetneje še dolgo ne bo mogoče odpraviti. Kljub temu je moderna doba storila pomemben korak vsaj pri odnosu, ki ga ima do revščine. Kot med drugim kažejo tu zbrani članki, je bila revščina v zgodnjem novem veku obravnavana kot težko, toda moralno čisto, Bogu všečno stanje, ki je revežu po smrti – v nasprotju s premožnimi – na široko odprla vrata v nebesa.³ V moderni dobi, ki je prinesla zloščeno fasado meščanske etike, se je položaj spremenil in revščino so v Evropi začeli obravnavati kot svojevrstni kriminalni prestop, ki so ga reveži zagrešili zaradi svoje lenobe, nezmožnosti prilagajanja in parazitiranja na darovih dobrosrčnih ljudi; revščina naj bi bila torej stvar prostovoljne izbire, tisti, ki jo izbere, pa si zasluži le zaničevanje. Za bolezn, ki so razsajale po revnih mestnih predelih, so politiki in uradniki krivili prirojeno nesnažnost revnih množic v kombinaciji z alkoholizmom, ne pa pomanjkanja primerne zdravstvene oskrbe. O okoliščinah posameznikovega padca v revščino se ni razpravljalo, in čeprav bi bile za posameznikovo nesrečo krive zgolj neugodne zunanje okoliščine, na katere ni mogel imeti vpliva, je v družbeni percepciji veljalo, da za propad odgovarja zgolj in samo on. Tem ocenam je sledila tudi zakonodaja, ki je sankcionirala beračenje, potepuštvo in podobne pojave z zapornimi kaznimi. Šele s koncem 19. in začetkom 20. stoletja se je uveljavila bolj benevolentna obravnava revežev in družba je doumela, da životarjenje ni izbira, ki bi jo kdorkoli izbral zavestno in namenoma. Krivda za revščino se je prenesla proč od posameznikov ter prešla na okolje, ki zaradi slabih razmer, pa naj gre za čistočo, urejenost in prehrano ali bolezn, negativno vpliva na vse svoje pripadnike, če to hočejo ali ne, in jih v zdravstvenem in moralnem smislu pokvari. Kritike so se zgrnile tudi nad družbeni sistem, ki je dopustil tako skrajno degradacijo soljudi in ki jih vztrajno potiska na rob, nezmožen rešiti probleme, ki jih je ustvaril. Socialna preskrba je po prvi svetovni vojni postopoma postala lažje dostopna (socialna zakonodaja je sicer obstajala že krepko pred začetkom 20. stoletja, vendar je iz svojega varstva običajno izpustila najrevnejše sloje) in revščina ni več pojav, nad katerim se moralizatorsko viha nos, četudi so stigma, strah pred izrabljanjem humanitarne pomoči in ignoriranje še vedno pogosti odnosi, ki jih družba goji do nje.

Ne glede na trdovratnost revščine drži tudi, da je pomembna značilnost materialnega in finančnega stanja, pa naj gre za posameznika, družino, podjetje

3 O odnosu do revščine skozi zgodovino gl. temeljno delo Geremek, *Usmiljenje in vislice*.

ali državo, njegova spremenljivost, saj se lahko dramatično preobrne tako na bolje kot tudi na slabše. Dovolite mi, da na ta pojav pogledam s perspektive stečajev, ki jo raziskujem poltretje leto. Zanimiva je predvsem zato, ker preko nje spoznavamo ne toliko revščino, temveč postopek obubožanja. Šlo je za ambiciozne, finančno solidno stoječe osebe (skoraj nikoli pripadnike kmečkega ali delavskega sloja), ki so imele vsaj nekaj premoženja, s katerim so zgradile svoje podjetje, vendar jim je iz tega ali onega razloga spodletelo in so končale v družbenem sloju, nižjem od prvotnega. Kot je že leta 1905 ugotavljal časopis *Slovenski trgovski vestnik*: »In ni ga hujšega udarca, nego je bankrot, kadar zadene bivše bogatine in njih družine, ki morajo odložiti ves svoj blišč, opustiti vse prijetnosti dotedanjega življenja in poprijeti za beraško palico.«⁴

Razglasitev stečaja je, v finančnem in premoženjskem smislu, začetek konca posameznikove poti ali poti podjetja, ko so njegovi dolgovi preseгли vrednost premoženja, tako da se mora soočiti s posledicami in upnike poplačati vsaj z delom njihovih upravičenih terjatev. Stečaj je imel ostre posledice ne samo za premoženjski, temveč tudi družbeni status, saj je v pravnem smislu stečajnemu prezadolžencu odvzel številne državljske pravice (pogosto tudi volilno), prav tako pa je bilo močno tudi neformalno kaznovanje v obliki družbene stigme, saj je najpogosteje prevladovalo mnenje, da je nesposobni ali goljufivi dolжник prekršil temeljni gospodarski zakon – dolgove je treba plačati – in s svojim propadom oškodoval tudi ljudi, ki so mu zaupali. V tem smislu je stečaj markanten primer zdrsa po premoženjski in družbeni lestvici, ki je zaradi izgube velikega dela premoženja, pravnih posledic in socialnega izobčenja pripeljal do velike stiske.

Zgodovinski pregled evropske stečajne zakonodaje potrjuje to, kar smo že ugotovili v zvezi z revščino: Evropejci so stoletja enačili stečajne prezadolžence s prevaranti. Evropska družba je verjela, da je stečajni dolжник s svojo insolventnostjo prekršil norme zaupanja, časti, zmernosti in varčnosti, zato je katalog kazni, ki so doletele dolžnika od antike do 19. stoletja, obsežen. Po zgodnji rimski zakonodaji je upnik lahko prezadolženca prodal kot sužnja ali ga usmrtil; če je dolжник imel več upnikov, ga je doletelo razkosanje telesa. Postopoma se je kazen omilila v zaplembo premoženja, a tudi v javno sramotenje, izgubo državljanstva, izobčenje iz gospodarskega življenja in dolge zaporne kazni. Možnosti, da je do stečaja prišlo po nesreči, denimo zaradi bolezni ali gospodarske krize, zakonodaja in javnost ponovno nista upoštevali.

Kljub temu pa vseh dolžnikov družba ni obravnavala identično – natančneje, do dolžnikov iz višjih slojev je bila popustljivejša. Ker bomo preostanek zbornika preživeli med dimniki ljubljanskih tovarn, v štajerskih hiralnicah in čakalnicah prekmurskih dispanzerjev, si v uvodu privoščimo ekskurzijo do viktorijanske

4 Cit. po Kresal, Stečajna politika, str. 38.

ter edvardijanske Velike Britanije, da ilustriramo neenako obravnavo družbenih razredov pri stečajih. Premožne prezadolžence – če uporabimo oksimoron – so angleški sodniki obravnavali blažje kot revne, ki se jih je držal sloves potravnosti in bežanja pred dolgovi, zato so pogosto naleteli na zelo stroge, skoraj maščevalne kazni, vredne zločincev. Zdi se, da je premoženjsko stanje predstavljalo vrednoto, ki je med vsemi, skupaj z moralnimi, kotirala najvišje. Omenimo zanimivo študijo primera, ki osvetljuje pomen premoženjskega stanja za angleško meščansko družbo. V njej je obravnavan trgovec s pijačo Edward Lawrence iz Wolverhamptona, ki je po sprva mirnem življenju zabredel v težave. Zaradi alkoholizma in nezvestobe se je leta 1905 ločil, tri leta pozneje je bil obsojen za napad na ljubimko, leta 1909 je bil obdolžen in zaprt za umor neke druge ljubimke in nazadnje, leta 1910, je končal v stečaju. Ne glede na vse njegove prigode je tudi med sojenjem za umor kot olajševalna okoliščina nastopalo trgovčevu tedaj še stabilno finančno stanje. Krajevnemu policijskemu načelniku je bilo kar nekoliko žal, da je bil aretiran tako sposoben in pošten podjetnik. Lawrence je podjetje nekaj časa skušal voditi iz zaporu, vendar je postajalo jasno, da mu zmanjkuje denarja, zato so upniki zaprosili za uvedbo stečaja. Tudi ko je bil po presenetljivem preobratu med sojenjem za umor razglašen za nedolžnega, je lokalni tisk vse do njegove smrti leta 1912 obširno pisal o njegovih finančnih problemih, vendar ni omenjal vseh ostalih afer, skupaj z domnevnim umorom. Primer je mogoče obravnavati kot odraz pomena, ki ga je britanski srednji razred pripisoval gospodarskemu (ne)uspehu, saj je šele stečaj dokončno zakoličil Lawrenceov slab sloves – čeprav je takrat sedel v zaporu zaradi umora.⁵

*

Glede na to, da je premoženjsko stanje tako pomemben del izkušnje vsakega posameznika, ki pogosto definira potek njegove življenjske poti, je na to temo v slovenskem zgodovinoписju nastalo razmeroma malo raziskav. Marsikatero izmed teh študij je mogoče prebrati v predhodnih zvezkih zbirke *Vpogledi*, ki so se med drugim ukvarjali s temami (samo)odgovornosti, starosti, lakote in materialne kulture. Raziskave slovenske gospodarske in socialne zgodovine so bile s tem pomembno dopolnjene, še vedno pa so odprta številna področja, ki natančnejše raziskave in osvetlitev še čakajo. V ta namen je na Inštitutu za novejšo zgodovino 10. novembra 2021 potekal znanstveni simpozij na temo družbenih razlik in revščine. Deset referatov, predstavljenih na njem, je zbranih v pričujočem zvezku. Čeprav bi le stežka trdili, da zbornik prinaša sistematičen pregled raziskovalnih

5 Benson, Drink, death and bankruptcy.

vprašanj in ugotovitev s področja družbenih razlik ter revščine skozi sodobno slovensko zgodovino, pa gre za prvi poskus take analize, ki postavlja temelj za nadaljnje raziskave in sugerira smeri, ki jih te lahko uberejo.

Obravnavane tematike so raznolike, vendar jih lahko povežemo v tri tematske skupine. Zbornik uvajajo štirje prispevki, ki tematizirajo marginalizirane in s tem pogosto siromašne družbene skupine. Branka Grošelj razkriva zakonski ter družbeni odnos do beračev in potepuhov, saj so ti kljub uvajanju socialne zakonodaje za časa Avstro-Ogrske in monarhične Jugoslavije bolj kot ne ostali odvisni od javne pomoči ter dobroteljnosti. Predstavljene so stroge kazni, ki so jih uvajali avstrijski in jugoslovanski zakoni, pri čemer s prisilo niso dosegli skoraj nikakršne izboljšave stanja. Odnos javnosti, ki je bila le izjemoma dobrodelna, je bil predvsem odklonilen, v glavnem se je gibal med strahom in sovraštvom. V naslednjem prispevku Alenka Hren Medved zarisuje podobo revežev v Laškem skozi 19. stoletje. S pomočjo obilnega citiranja matičnih knjig so prikazane značilnosti nezakonskih rojstev, ki so bila praviloma značilnost revnejših krajevnih slojev, porok, ki so bile zaradi zakonskih omejitev in stroškov med revnimi sloji redke, in smrti; revni Laščani so v povprečju umirali štiri leta prej kot preostali krajani. V sklepu je priložena še peščica primerov konkretnih družin, ki statističnim podatkom dodajo človeško noto. V prispevku Dunje Dobaja je pregledano delo Gluhonemnice v Ljubljani med obema svetovnima vojnama, ki se je, kljub široki stigmatizaciji gluhonemih in zakoreninjenemu prepričanju o njihovi nezaposljivosti, trudila izobraziti svoje gojence in jim omogočiti karseda samostojno življenje. S pomočjo širokega spektra virov so med drugim predstavljeni kriteriji za vpis, metode poučevanja, zbiranje sredstev za financiranje pouka in vtisi o tem, kako so ustanovo doživljali njeni gojenci ter njihovi svojci. Sklop zaokrožuje prispevek Urške Strle, ki zarisuje podobo delavk, zaposlenih v ljubljanski Tobačni tovarni v 133 letih njenega obstoja. »Cigararce« so bile nepriviligirane, skromno plačane delavke, ki so jih pestile različne delovne bolezni, prav tako pa se jih je držal sloves nemoralnosti. Stanje se je nekoliko izboljšalo po drugi svetovni vojni, ko so bile deležne več službenih ugodnosti, pomenljivo pa je nemara tudi to, da po osamosvojitvi podoba delavcev Tobačne iz virov skoraj izgine, tako da je o najmlajšem obdobju tovarne (preden je leta 2004 šla v stečaj) mogoče povedati manj kot o obdobjih v prejšnjih državah.

Drugi sklop člankov obsega skrb za reveže, torej metode in pristope, ki so jih na slovenskem ozemlju ubirali oblastniki in organizacije, s katerimi so skušali zmanjšati posledice revščine. Filip Čuček nas uvede v svet spodnještajerskih hiralnic, ustanovljenih za namene oskrbe umirajočih bolnikov, ki so morali biti po zakonu ločeni od bolnišničnih pacientov in za katere oskrbo je morala plačevati domača občina. Razvidno je, da je v deželi sicer obstajala iskrena pripravljenost

za pomoč umirajočim, vendar je v praksi zvođenela in razpadala, tako da so bili umirajoči deležni slabe hrane, nehigienskih razmer in celo nasilja strežnikov, kar je nekatere oskrbovance gnalo v samomor. Zgodba hiralnic se je tragično končala z nemško okupacijo in množično usmrtnitvijo oskrbovancev. Nataša Henig Mišič kot poznavalka zgodovine Kranjske hranilnice, dolgoletne najpomembnejše finančne ustanove v Ljubljani, predstavlja njeno karitativno udejstvovanje. Poleg konstantnega opozarjanja na dobre strani varčevanja je hranilnica investirala nemalo denarja tudi v izgradnjo stanovanjskih objektov in hiralnice pa tudi v podporo svojih zaposlenih. Glede na to, da je do dobrotelnosti prišlo zlasti ob okroglih jubilejih delovanja ustanove, ni dvoma, da je šlo deloma tudi za samopromocijo hranilnice. Meta Remec v zadnjem članku sklopa tematizira spopadanje slovenskega zdravstva z dvema razširjenima boleznima, tuberkulozo in trahomom, ki se ju je držal sloves razširjenosti med reveži (ti so bili po javnem mnenju zaradi slabe higiene tudi sami krivi, da se bolezni širita prav med njimi). Posebej zanimiva je analiza trahoma, ki je bil na Slovenskem skoraj endemičen v Prekmurju, tako da so se bili z njim prisiljeni ukvarjati zdravstveni sistemi več držav, praktično vsi pa so za širjenje bolezni krivili paciente, ki so se zdravljenju počasi napredujoče in na videz ne prav hude bolezni skušali na različne inovativne načine izmakniti. Problem je dokončno razrešilo šele antibiotično zdravljenje.

Zbornik zaključuje trije članki, ki jih družijo statistični analitični pristop k materiji. Irena Selišnik in Ana Cergol Paradiž se ukvarjata z nasprotnim delom družbene piramide – ljubljansko elito na začetku 20. stoletja. Avtorici sta na podlagi imenikov in censusov ustvarili bazo podatkov, ki obsega dobrih 700 premožnih meščanov in meščank, ter identificirali nacionalno ter spolno strukturiranost elite pred prvo svetovno vojno in po njej, ko se je položaj zaradi izseljevanja nemško govorečih in/ali čutečih pripadnikov elite spremenil v smer slovenske homogenizacije. Statistična analiza potrjuje v slovenskem zgodovinskepisju že uveljavljene ugotovitve, hkrati pa prispeva tudi nekaj novih, ne vedno intuitivnih spoznanj. Marta Rendla tematizira izmuzljiv problem revščine v socialistični Jugoslaviji, ki je bila skrita za alternativnimi izrazi ali prezrta, tako da so opisi dejanskega stanja v zaostalih predelih Slovenije prišli izpod peres novinarjev ter avtorjev reportaž. Med 60. in koncem 80. let so v Jugoslaviji organizirali tudi uradne statistične raziskave socialnoekonomskega položaja prebivalstva; načini popisovanja ter zbrani izsledki so natančno predstavljeni v prispevku, koristna pa je tudi predstavitev načinov merjenja revščine ter njenih uradnih definicij. Zbornik zaokrožuje najaktualnejši prispevek Sreča Dragoša, ki se ukvarja s socialno neenakostjo v Sloveniji tukaj in zdaj. Ugotovitve, zbrane na podlagi uradnih virov Evropske unije in drugih statističnih podatkov, niso najbolj optimistične. Čeprav na površini kažejo solidno, celo dobro stanje v državi,

pa avtor z natančnejšo razčlenitvijo podatkov pokaže, da Slovenija povprečje presega ravno v tistih kategorijah, kjer bi morala stremeti k podpovprečnim vrednostim, in obratno. Zbornik, posvečen družbenim razlikam in revščini skozi zgodovino, moramo tako zaključiti z ugotovitvijo, da ta pojava še zdaleč nista stvar preteklosti niti v domnevno najrazvitejšem delu sveta.

Za pomoč in nasvete pri urejanju se zahvaljujem Mojci Šorn in Žarku Lazareviću, ki sta olajšala moj prvi spopad z izzivi urednikovanja, pa tudi lektorici Andreji Jezernik in recenzentoma Aleksandru Panjeku ter Jelki Piškurić za njihov prispevek k izboljšavi končnega izdelka. Hvala tudi avtorjem člankov za osvetlitev zanimivih problemov, ki bodo razširili horizonte slovenske socialne zgodovine. Kljub obravnavani tematiki je zbornik vse prej kot revno branje.

Ljubljana, 11. 4. 2022

Ivan Smiljanić

Branka Grošelj

ODNOS DRUŽBE DO MARGINALNIH SKUPIN BERAČEV IN POTEPUHOV V OBDOBJU OD KONCA 19. STOLETJA DO LETA 1940

Konec 19. stoletja med drugim pomeni tudi obdobje socialne negotovosti za velik del prebivalstva. Sprejeta socialna zakonodaja, ki se je začela v srednji Evropi uvajati v drugi polovici 19. stoletja, je sicer olajšala življenje industrijskemu delavstvu, ni pa vključevala niti vseh delavcev niti vseh zaposlenih. Najrevnejši prebivalci so bili tako še vedno odvisni od občinskih podpor in dobrodelnosti. Obdobje od konca 19. stoletja pa je bilo tudi obdobje postopnega spreminjanja pogleda na revščino in vzrokov zanjo, kar je prišlo do izraza predvsem po prvi svetovni vojni, ko so države zaradi težkih socialnih razmer in naraščajočega števila ljudi, ki so potrebovali pomoč, dopolnjevale obstoječo zakonodajo in sprejemale nove socialne zakone, ki so vključevali vedno večje število prebivalstva. Vendar pa je tudi v tem obdobju dobršen del prebivalstva ostajal nezaščiten in posledično odvisen od javne pomoči ter dobrodelnosti, saj so bili vsi tisti, ki jih socialna zakonodaja ni vključevala ali pa jim njeni ukrepi

niso zadostovali, venomer izpostavljeni tveganjem ter odrinjenosti na rob družbe. Odnos do revnega prebivalstva se je postopoma spreminjal, posamezniki z dna družbe, berači in potepuhi, pa so bili deležni enakega odklonilnega odnosa.

Razloge za revščino in kriminal so ob koncu 19. stoletja še vedno videli v posamezniku, in ne v družbenoekonomski ureditvi. Pri tem je bil pomemben dejavnik za kriminaliteto med revnimi in samo revščino alkoholizem.⁶ Da je bil alkoholizem razumljen kot vzrok za delomrznost in posledično revščino, je razvidno tudi iz dejstva, da so tudi alkoholike oddajali na prevzgojo v prisilno delavnico (kar je veljalo še za pozna dvajseta leta 20. stoletja).⁷

Vendar se je ob koncu 19. stoletja odnos do revščine postopoma pričel spreminjati. Spreminjati so se začele individualistične razlage povezanosti revščine in kriminala ter se umikati kolektivnim teorijam o degeneraciji in urbanem propadu.⁸ Krivdo so pripisovali okolju, katerega del so bili revni posamezniki, izpostavljenosti bedi, slabim higienskimi razmeram in slabim vplivom, kar je bilo posplošeno na vse posameznike, ki so živeli v revščini in so bili zato avtomatično potencialni kriminalci. Pri tem je šlo za prehod od individualne krivde h kolektivni, ki pa se je še vedno gibala le v krogu revnih slojev in se ni prenašala na celo družbo. Prepričanje o individualni krivdi posameznikov je omogočalo ločevanje nevrednih revežev od vrednih, teorija kolektivne degeneriranosti pa je vključevala vse revne posameznike brez izjeme, vendar pa ni priznavala vloge stalne, ekstremne revščine, katere posledica je bil kriminal.⁹

Poleg tega se je ob koncu 19. stoletja pojavila pomembnejša teorija, ki je za revščino širših množic ter posledično za beračenje, potepanje in kriminalnost krivila ekonomski ustroj. Pojavilo se je zavedanje, da posameznik ni bil nujno sam kriv za svoj položaj, temveč je bila krivda v sistemu, ki je dovolil, da so bile množice potisnjene na rob družbe, kjer so bile prisiljene v životarjenje. Ker je število brezposelnih in posameznikov na robu preživetja naraščalo, je postajalo očitno, da klasična tradicionalna dobrotelost ni več ustrezala razmeram in je bilo treba probleme reševati sistematično.¹⁰ Takšen pogled na družbene in gospodarske razmere je postopoma vodil v spremembe, širjenje obstoječe in nastanek nove socialne zakonodaje.

Odnos družbe do marginalnih skupin beračev in potepuhov je dobro viden skozi analizo takratne zakonodaje ter njene implementacije v praksi, saj menim, da najbolj razkriva odnos države in posledično tudi družbe do beračev in potepuhov ter kaže na položaj, ki ga je v njej imela obravnavana populacija. Ta

6 Lawrence, *Images of Poverty and Crime*, str. 67.

7 SI ZAL LJU/0489, Reg I, fol. 767, 769.

8 Fuchs, *Gender and Poverty*, str. 190.

9 Lawrence, *Images of Poverty and Crime*, str. 68.

10 Prim. May, *Poverty in Transnational Discourses*, str. 21–41.

se je odražal v postopkih in sistemski ureditvi, ki so jim bili podvrženi. Pri tem je šlo za omejevanje beračenja povsod, kjer so se berači pojavljali, ter aktivno preganjanje beračev in potepuhov.

Beračenje je bilo zakonsko definirano kot prosjačenje na javnih mestih ter od hiše do hiše, pri tem pa je šlo za prošnje tujcev za miloščino. Kot potepuhi so bili označeni vsi tisti, ki so se potepali brez očitnega namena in niso mogli dokazati, da se preživljajo na zakonit način. Prakse obojih se pogosto niso razlikovale, obojim pa je bilo skupno življenje v skrajnem pomanjkanju in na robu družbe. Romi so tvorili posebno marginalno skupino, ki je bila označena za »beraško« in »potepuško«, in so bili preganjani na podlagi obeh kaznivih dejanj. Uvrščali so jih hkrati med potepuhe, berače in tatove, kar je izhajalo iz sovražne naravnosti do Romov zaradi njihove etnične pripadnosti, drugačne kulture in načina bivanja. Zakonodaja, ki je preganjala in izganjala berače, potepuhe, brezdelneže, bivše zapornike, prostitutke in na splošno ljudi, ki niso mogli dokazati, da imajo sredstva, s katerimi se lahko preživljajo, ni nikjer izrecno omenjala Romov, vendar je bilo samoumevno, da so bili ti v teh določbah zajeti.¹¹

Kazenska zakonodaja, ki je veljala v obravnavanem obdobju, je bila sprejeta leta 1852 (Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih) in je na Slovenskem veljala do sprejetja Kazenskega zakona Kraljevine SHS 1. januarja 1930. Področje potepušva in beračenja so natančneje urejali posamezni zakoni, sprejeti med letoma 1870 in 1885, ter v novi državi leta 1921 sprejeti zakon, ki je urejal kaznovanje potepanja. Glede beračenja in splošno zatiranja delomrznosti so ostajali še naprej v veljavi avstrijski predpisi. Tako avstrijska kot kasnejša zakonodaja kraljevine sta se omejevali na represivne ukrepe, ki so bili usmerjeni na kazenskopravno zatiranje beraštva in potepušva. Zaporne kazni, ki so grozile vsem, ujetim pri beračenju ali potepanju brez sredstev, sta dopolnjevala še odgon in oddaja v prisilno delavnico. Vsi ti ukrepi bi morali delovati zastraševalno in svarilno ter posledično odvrniti obubožane posameznike od izkoriščevalskega in neproduktivnega načina življenja. Kazenska zakonodaja, od katere se je dejansko pričakovalo korekcijsko delovanje na socialnem področju, seveda ni dosegala zelenih učinkov, saj se ni spopadala z vzroki, ki so posameznike potisnili v izjemno revščino. Na neučinkovitost zakonodaje kaže tudi nenehno zaostrovanje kazni. Namen zakonodaje je bil ustvariti nadzor nad brezdelnimi posamezniki, ki so se s svojim načinom življenja bolj ali manj uspešno izmikali vsem tradicionalnim oblikam povezanosti in nadzora. Hkrati je bil to pripraven način obračunavanja z motečimi elementi,¹² občine pa so se tako lahko odkrižale

11 Več o Romih, odnosu do njih, preganjanju in kaznovanju Studen, *Neprilagojeni in nevarni*. Studen, *Neprilagojeni in nevarni*, str. 97–112.

12 Beier in Ocobock, *Cast Out*, str. 1.

nadležnih beračev, potepuhov in na splošno revežev, ki bi posledično bremenili občinski proračun. Zakonodaja je nudila temelje preganjanja in sankcioniranja obojih, zgolj na podlagi ekonomskega pomanjkanja. Ne brezdomstvo ne revščina nista bila kazniva vse do trenutka, ko je posameznik obremenil družbo.

V prisilno delavnico so bile oddane osebe, za katere so menili, da njihov način življenja in preživljanja ni bil družbeno sprejemljiv, saj so se preživljale bodisi z miloščinami bodisi na načine, ki niso bili legalni, in naj bi zato potrebovale temeljito prevzgojo. V skladu s tem so v prisilne delavnice oddajali berače, potepuhe in v splošnem vse osebe, ki so bile označene kot delomrzne. Namen prisilnih delavnic ni bilo kaznovanje, temveč prevzgoja posameznika, ki bi tako ponovno postal koristen član družbe. Razumljene so bile celo kot ustanove, ki so opravljale človekoljubno nalogo.¹³ Tako naj bi izkoreninili beračenje in brezdelno postopanje, kot podaljšek tega pa tudi revščino, ki naj bi bila posledica slabih navad, nedelavnosti, lenosti, razsipnosti, pijančevanja in ostalih grehov, ki so jih pripisovali najnižjim slojem.¹⁴ Želja, da bi posameznika, ki je zašel na stranpoti, ponovno usmerili na pravo pot s prevzgojo, je razvidna iz kazni, naložene leta 1911 sedemnajstletnemu obsojencu, ki je bil obtožen potepanja brez dela, ker »ne more izkazati, da ima od česa živeti ali da si pošteno prizadeva zadobiti, in da je beračil od hiše do hiše«, in obsojen na en mesec strogega zapora, poostrenega s sedmimi posti in vsak teden z dvema trdima ležiščema. Poleg tega mu je bila izrečena dodatna kazen oddaje na poboljševalni oddelek prisilne delavnice, »zategadelj, ker z ozirom na dosedanje vedenje obtoženca ni garancije, da ima obtoženec voljo ostati pri rednem in poštenem delu«, poleg tega pa naj bi bil »že od mladih nog nagnjen k zanikrnosti: k potepanju in nepoštenosti«. ¹⁵ Negativen odnos do te populacije je razviden tudi iz postopkov odgonske zakonodaje, ki je enako preganjala berače in potepuhe ter izpuščene zapornike in na splošno revne osebe, ki se niso zmogle same preživljati. Odgon in prestajanje kazni v prisilni delavnici sta stigmatizirala posameznike, ki so tako po vrnitvi v domače okolje težko dobili delo in posledično teže zaživeli na novo, saj naj bi bili ljudje brez časti in morale,¹⁶ označeni kot »največje barabe, zamazani, ušivi«. ¹⁷ Da je bila takšna ureditev pogosto krivična do vseh tistih, ki so se po najboljših močeh bolj ali manj uspešno poskušali preživljati, je vidno tudi iz primera Josipa Preglja, ki so ga iz občine Logatec, kljub njegovemu ugovarjanju, da išče delo, leta 1909 odgnali: »/.../ ugovarjam odločno ter dostavim, da jaz mislim, da županstvo čisto nič ne briga, s čim se jaz pečam, samo da se pošteno živim, ker na ta način bi se moralo pa marsikaterega, ki je bolj zdrav in vsacega dela vaje

13 *Slovenec*, 24. 3. 1926, str. 6, Naše pravosodje.

14 Lerche, *Alltag und Lebenswelt*, str. 171.

15 SI ZAL LJU/0489, fasc. 1658, fol. 137–139, 1911.

16 *Slovenski narod*, 31. 1. 1877, str. 2, Iz Ljubljane. Stekl, *Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser*, str. 48.

17 SI ZAL LJU/0489, Reg I, fasc. 1874, fol. 206.



Revna družina berači.

(SI ZAL LJU/0342, Fototeka, A5-079-113.)

Kako veliko breme so bili reveži za občine, ki so jih morale oskrbovati, in kako zelo so si poskušale to breme olajšati, je razvidno iz zelo skrajnih poizkusov, kot je bilo omejevanje porok med reveži ali porok »na roko«.²³ Izključeni so bili vsi tisti, ki so se preživljali z beračenjem, prejemniki občinskih podpor in v splošnem vsi tisti, ki niso zmogli preživljati družin. Čeprav je bilo izdajanje ženitnih dovoljenj z namenom omejevanja sklepanja zakonskih zvez revnega prebivalstva dokončno odpravljeno leta 1868, so se posamezne občine še v osemdesetih letih 19. stoletja zavzemale za njihovo ponovno uvedbo.²⁴

Odnos do teh družbenih skupin sicer ni bil nujno le odklonilen. Nihal je med dobrodelnim in represivnim, vendar pa je prevladoval pretežno represiven odnos, saj so bili berači in potepuhi marginalizirani, preganjani in stigmatizirani ter v celotnem obravnavanem obdobju odvisni od javne dobrodelnosti. Razširjene so bile predstave o teh ljudeh kot o kriminalcih, alkoholikih, prenašalcih bolezni ter splošni grožnji življenju in premoženju. Takšno prepričanje je pomagalo utrjevati tudi časopisje, ki je o beračih in potepuih najpogosteje negativno poročalo in tako utrjevalo povezavo med revščino, beračenjem in kriminalom. Pri tem je šlo največkrat za poročila o tatvinah in požigih, v katere naj bi bili oboji vpleteni.²⁵ Pojavljali pa so se tudi članki, v katerih so javnost seznanjali z zlorabami in s

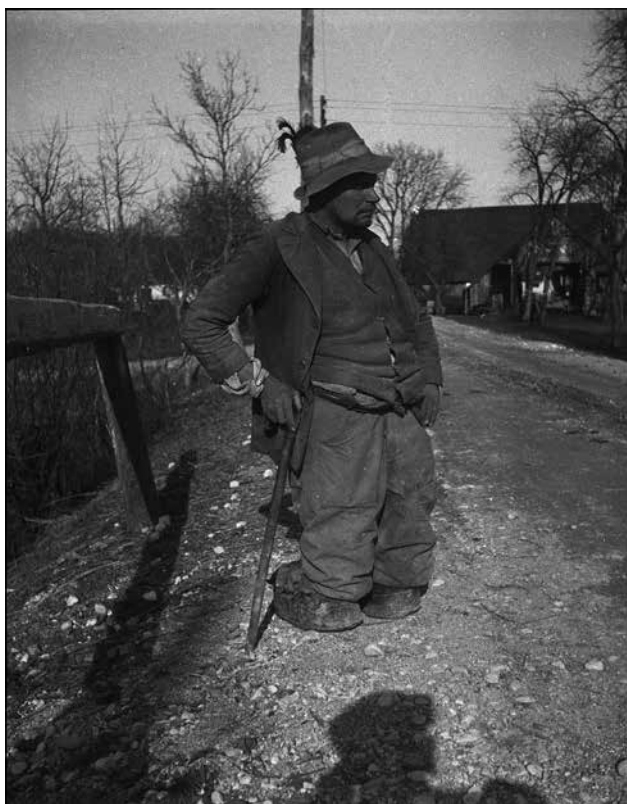
²³ *Kmetijske in rokodelske novice*, 17. 5. 1876, str. 156, Zakaj kmetijstvo čedalje bolj peša?.

²⁴ Židov, Časopisi o beračih, str. 55.

²⁵ *Slovenec*, 19. 9. 1905, str. 3, Požigavec. *Slovenec*, 18. 11. 1928, str. 6, Bodite previdni pred berači.

prevarami beračev, ki naj bi simulirali fizične in psihične težave, s katerimi naj bi podprli lažne zgodbe o revščini.²⁶ Leta 1930 je bil v časopisu *Slovenec* objavljen tudi članek, ki je povezoval potepuhe s kriminalnimi tolpmami.²⁷ Glavni namen je bil odvracati posameznike od podeljevanja miloščin v razmerah, ko se je beračenje razširilo.

Različne zgodbe o beračih in potepuhih so se pojavljale tudi v otroški literaturi, kjer je bila poudarjena delitev revežev na vredne in nevredne pomoči, na tiste, ki niso bili sami krivi za svojo revščino, in tiste, ki so pristali na beraški palici po lastni krivdi.²⁸ Namenjene so bile v svarilo otrokom kot opomin, kaj se zgodi tistim, ki so delomrzni in potratni.



Berač ob poti leta 1932.

(SEM, Peter Naglič, F-1932-3-6-019. Foto: Peter Naglič.)

26 *Domoljub*, 8. 3. 1928, str. 149, Nadloga.

27 *Slovenec*, 11. 2. 1930, str. 3, Vlom v kočevsko pošto.

28 Česnik, Berač, str. 81–83.

Bolj kot berači so bili osovraženi potepuhi, saj naj bi šlo za posameznike, ki so bili po svoji naravi nagnjeni k potepanju zaradi neprilagodljivosti in se predvsem niso želeli prilagoditi družbenim pravilom. Odsotnost stalnega bivališča so povezovali z odsotnostjo lastnosti, ki so bile temelj družbe (delavnost, stanovitnost, družinsko življenje). Potepuštvu naj bi na eni strani izhajalo iz pomanjkanja morale (lenobe, nedelavnosti, pomanjkanja volje), na drugi pa naj bi imelo temelje v bolezenskem stanju (duševnih motnjah).²⁹ Potepuhom so posledično pripisovali različne fizične in psihične motnje. Potreba po potepanju naj bi bila potepuhom prirojena, zaradi nezmožnosti samoobvladovanja pa naj je ne bi bili sposobni krotiti. Tako naj bi bila potreba po potepanju celo posledica epilepsije, histerije, alkoholizma, depresije. Potepuštvu so povezovali tudi z deviacijami in kriminalom.³⁰

Na deželi berači in potepuhi niso bili preganjani enako kot v mestih. Kdor v določenem okolju ni bil zaželen, enostavno ni dobil miloščine, dela, prenočišča, kar ga je prisililo, da je pot nadaljeval. Kmetje so se pogosto bali neznanih potepuhov, predvsem je obstajal strah pred maščevanjem,³¹ če jih niso oskrbeli, na drugi strani pa so bili potepuhi, ki so se pogosto vračali v iste kraje, dobro sprejeti ali vsaj tolerirani.



Berača pred cerkvijo na Homcu ob birmi leta 1937.

(SEM, Peter Naglič, F-1937-1-12-004. Foto: Peter Naglič.)

²⁹ Mischler in Ulbrich, *Österreichisches Staatswörterbuch*, str. 438.

³⁰ Cresswell, *The Tramp in America*, str. 114. Lawrence, *Policing the Poor*, str. 213.

³¹ *Slovenec*, 10. 10. 1929, str. 3, 6 požarov v 2 dneh. *Domoljub*, 3. 11. 1904, str. 330, Zažgal. *Slovenski narod*, 9. 12. 1938, str. 4, Požar v Trnovem.

Vendar odklonilen odnos ni obstajal le do beračev in potepuhov, ki so bili za delo sposobni, temveč do vseh, ki so se preživljali z miloščinami (kajti beračenje ni nikoli veljalo za upravičeno), saj je prevladovalo mnenje, da pošteni reveži ne bi nikoli prosili za pomoč. Na odnos do vseh tistih, ki se niso preživljali z delom, čeprav bi se lahko, so letele tudi besede: »Nehajte že s tistim stokrat zlorabljenim socijalnim čutom in podpirajte le one, ki so v mestno občino pristojni in podpore res potrebni. S potuho in tisto neukusno jokavostjo naj se pa enkrat neha.«³² Poleg tega so bile za svoje obubožane občane dolžne skrbeti občine, kar naj bi, vsaj teoretično, izključevalo vsako potrebo po beračenju. Kako zelo moteč element so bili berači v mestu, je razvidno tudi iz pisem bralcev v dnevnem časopisju, v katerih so bili ti na primer opisani kot »dokaj čedno oblečeni in razmeroma mladi moški«, kar kaže na prisotnost dvomov o njihovi upravičenosti do miloščine.³³ Gospodinja iz Ljubljane pa je *Slovenskemu narodu* zaupala, da naj bi dnevno pri njej beračilo do deset »beračev in lažiberačev in tudi brezposelnih«, ki naj bi postajali vedno zahtevnejši, saj naj se ne bi več zadovoljili s hrano, temveč naj bi zahtevali denar in oblačila.³⁴ Meščani pa so svoje nezadovoljstvo z naraščajočim številom beračev v mestu izražali tudi v pismih, ki so jih pošiljali mestnemu magistratu. Pri tem je šlo predvsem za dvom o resnični stiski in upravičenosti do beračenja, kar je razvidno tudi iz uradnih virov, kot je ta iz leta 1933: »Vse drugače je to sedaj, ko hodijo od stanovanja do stanovanja mladi, zdravi ljudje, ko po dva in dva strahujeta prebivalstvo in grozita, ako ne dobita denarja. Stare onemogle berače so preje ljudje poznali, teh pa nihče ne pozna in nihče ne ve, kdo so, ali so potrebni oziroma ali dobrosrčnost ljudi le izrabljajo.«³⁵

Vendar pa je bilo brezdomstvo različno obravnavano glede na spol. Ženske, ki niso imele stalnega bivališča in rednega dohodka iz očitno legalnega vira, so bile osumljene nemoralnosti in prostitucije,³⁶ medtem ko je potepuštvu pri moških veljalo kot negacija preskrbovanja družine, dela in družinske odgovornosti, kar je predstavljalo bistvo moške identitete.³⁷ Dejansko so se brezdomne ženske pogosto skrile v vrstah priložnostnih prostitutk in tudi sama sem med v Ljubljani aretiranimi prostitutkami zasledila beračice, pa tudi ženske brez stalnega bivališča, dela in sredstev za preživljanje.³⁸ Dobrodelna društva so poskrbela za revne in brezdomne ženske ali pa tiste, ki bi to lahko postale, da bi jih zaščitila

32 *Slovenski narod*, 8. 1. 1930, str. 3, Domači in tuji berači.

33 *Slovenski narod*, 24. 12. 1930, str. 8, Križi in težave z berači.

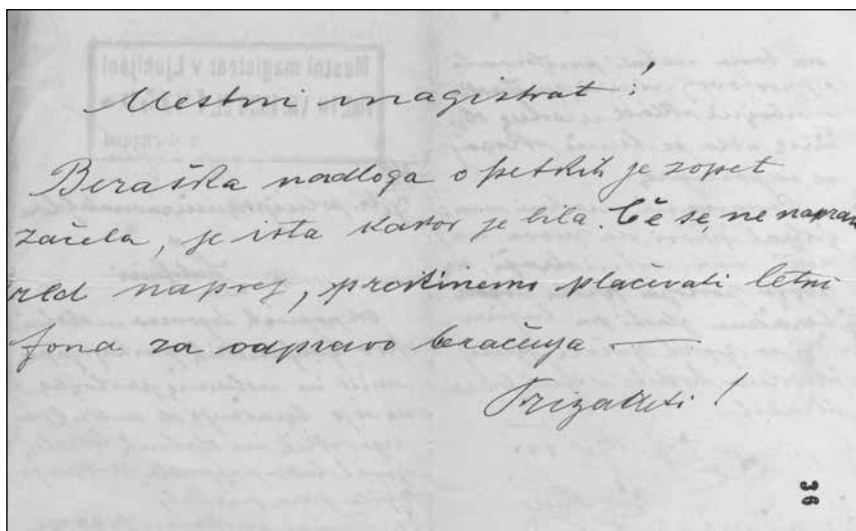
34 *Slovenski narod*, 1. 12. 1928, str. 3, Beraška nadloga.

35 SI ZAL LJU/0503, Reg I, fasc. 216, 1933.

36 Fuchs, *Gender and Poverty*, str. 98.

37 SI ZAL LJU/0489, Reg I, fasc. 1434, fol. 529, 1909. Kusmer, *Down and Out*, str. 11. Frohman, *Poor Relief*, str. 161.

38 Grošelj, *Prostitucija v Ljubljani*, str. 64–66.



Pritožba zoper beračenje.

(SI ZAL LJU/0489-f1874-fol36.)

pred ekonomskim, še bolj pa pred moralnim propadom.³⁹ Ker ženske niso bile obravnavane kot nevarne ali nasilne, hkrati pa so skrbele za otroke, so zato lahko računale na več sočutja ter pomoči javnosti.⁴⁰ Mojca Ramšak v članku o beračih na Koroškem ugotavlja, da so si brezdomne ženske pogosto priskrbele prehodna bivališča in zato v zavesti vaškega prebivalstva niso bile toliko prisotne.⁴¹ Tudi v mestih so lažje dobile delo, ki je vključevalo prenočišče in hrano (služkinje, dekle), in če so imele srečo, so delodajalci poskrbeli zanje, tudi ko niso mogle več opravljati dela.⁴² Tako je brezdomstvo žensk ostajalo pogosto prikrito. Povedno je tudi dejstvo, da je bilo zavetišče, ki je sprejemalo tudi ženske, v Ljubljani ustanovljeno šele leta 1938. Na drugi strani pa je tiste ženske, ki so pristale na cesti, javnost dosti strožje ocenjevala kot moške, pripisovale so se jim najslabše lastnosti in pot nazaj v normalno življenje je bila zanje veliko težja. Kako zelo nespodoben in neprimeren se je zdel takšen način življenja za ženske (potepanje, pijančevanje), je razbrati tudi iz zmerjanja takšnih žensk v časopisju z baburami.⁴³

Spremembe v odnosu do beračenja je mogoče zaznati v poznih dvajsetih letih 20. stoletja. Takrat se prične v časopisju pojavljati tudi izraz brezdomec. Okrepilo se je tudi zavedanje, da ima družba dolžnost pomagati tistim, ki se sami ne morejo

39 SI ZAL LJU/0489, Reg I, fasc. 1639, fol. 249, 1911.

40 Sedem desetih vseh mestnih podpirancev v Ljubljani do konca 19. stoletja naj bi predstavljale ženske. – Radics, *Die Wohltätigkeit*, str. 48.

41 Ramšak, Berači, str. 83.

42 SI ZAL LJU/0489, Reg I, fasc. 1450, fol. 257, 1902.

43 *Ljubljanski list*, 24. 3. 1884, str. 4, Vkradena krava. *Ljubljanski list*, 12. 3. 1884, str. 3, Žganje-morilec.

več preživljati. Tako so v Ljubljani leta 1929 reformirali socialno skrbstvo in zavrgli načelo, da reveži dobivajo miloščino, temveč so poudarili njihovo pravico do podpore.

»Danes je premagano stališče miloščinstva, katero nam je samo še v spominu na one čase, ko kultura še ni razumela, da ima vsak človek napram javnosti absolutno zakonito pravico prejemati iz javnih blagajn sredstva, če sam ne more več delati in mu življenje ni dalo možnosti, da ima vsaj najnujnejše za preživljanje. Socialno skrbstvo ni osebno dobrotelstvo. Vse se vrši po splošnih principih socialne miselnosti. Nikjer ni gospode in nikjer ni hlapcev. Javnih sredstev ne priznavamo invalidom dela, starcem in brezposelnim za to, ker so reveži, ampak za to, ker so dali delovne moči družbi in je družba dolžna skrbeti za vsakega svojega člana, če ostane na svoji življenjski poti in ne more naprej. Prejemati sredstva iz javnih blagajn ni poniževalno ali sramotno, ampak pravica, častivredna prav tako, kot vsaka druga.«⁴⁴



Nikolaj Pirnat, *Potepuh na pomladni poti*.

(*Življenje in svet*, 6. 6. 1930, nastovnica.)

44 SI ZAL LJU/0488, Cod III/84, str. 151, 22. 4. 1929.

Tako so v Ljubljani pozimi leta 1929 ustanovili tudi ogrevalnico za brezposelne brezdomce, pri čemer je treba poudariti, da je bila namenjena tistim, ki so bili iskalci zaposlitve, zato so vodili evidenco, s katero so želeli izločiti poklicne brezposelne, pa tudi vse tiste, ki niso bili pristojni v Ljubljano.⁴⁵

Število beračev se je znatno povečalo po prvi svetovni vojni, ko je zaradi slabega gospodarskega in socialnega položaja naraščala revščina in so se v Ljubljani beračem pridružili še begunci, brezposelni, invalidi, vdove in sirote, še bolj pa v tridesetih letih 20. stoletja, ko je gospodarska kriza povzročila veliko brezposelnost. V tem obdobju so bili brezdomci označeni kot žrtve gospodarske krize, kar je bila posledica splošne brezposelnosti, vendar pa je naraščanje števila brezposelnih oseb hkrati povzročilo tudi naraščanje števila beračev, tako da je kljub skrbi za brezposelne naraščal odpor do beračev in domnevnih delomrznežev. V tridesetih letih so bili zaradi vedno večjega števila obubožanih revežev v Ljubljani organizirani različni dobrodelni dogodki in zimske pomožne akcije, leta 1938 pa je bilo ustanovljeno prepotrebno mestno zavetišče z mestno kuhinjo, vendar pa je bila tudi takrat prisotna izrazita skrb glede izkoriščanja podpor oziroma podpiranja delomrznežev. Časopisni članki in tudi uradna korespondenca so bili v tridesetih letih prežeti z raznimi opozorili in pozivi, komu in v kakšni obliki nameniti pomoč, ter navodili, kako ukrepati v primerih »nevrednih«⁴⁶ prosilcev. Tako je bilo v mnogokateri podporni akciji poudarjeno, da je namenjena starim in onemoglim, kar naj bi dodatno spodbujalo javnost k darovanju in krepilo splošno zaupanje, da bo pomoč šla v prave roke, saj so se zaradi povečanega števila brezposelnih, ki so beračili, pojavljali dvomi o njihovi resnični stiski. »Bodite previdni pri podpiranju prosjakov, ki kar oblegajo stranke, zlasti v predmestjih. Darujte le starim onemoglim in znanim revežem. Vsem mladim, krepkim pa svetujte, naj se zglase na mestnem socialno političnem uradu, kjer bo dobil vsak, kdor je potreben, vreden in upravičen, del ali po podporo. Mnogo jih je, ki dela ne marajo prevzeti. Te je treba izključiti iz vsake podporne akcije«, so na primer zapisali januarja 1933 v *Slovincu*.⁴⁶ Tako so se začele pojavljati celo ideje o ustanavljanju delovnih taborišč, ki bi bila usmerjena hkrati vzgojno, kaznovorno in nadzorovalno, ter o prisilni zaposlitvi pri javnih delih, ki pa v praksi niso zaživele zaradi neustrezne zakonodaje, ki ni predvidevala možnosti prisilnega dela, ki ne bi temeljilo na sodbi sodišča, in neugodnega finančnega stanja.⁴⁷ V tridesetih letih 20. stoletja je razkorak med vedno večjim številom brezposelnih in zmanjševanjem števila upravičencev do podpor prispeval k povečanju števila potepuhov in beračev, s tem pa je »potepuško vprašanje«⁴⁸ postajalo vedno aktualnejše.

45 *Slovenski narod*, 7. 12. 1929, str. 4, Otvoritev mestne ogrevalnice.

46 *Slovenec*, 11. 1. 1933, str. 4, Beračenje v Ljubljani.

47 SI ZAL LJU/0503, Reg I, t. e. 214, 28. 2. 1941; t. e. 200, 5. 3. 1941.

48 Wadauer, *The Usual Suspects*, str. 129.



Mati z dojenčkom in otrokoma pri mizi v Cukrarni.

(SI ZAL LJU/0342, Fototeka, A5-079-092.)

V svoji raziskavi sem ugotovila, da se v celotnem obravnavanem obdobju odnos do marginalne populacije ni bistveno spreminjal. Kljub določenim spremembam glede dojemanja revežev in revščine, do katerih je prišlo v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju, ko se je pojavilo zavedanje o vplivu ekonomskega sistema in družbenega okolja, je do sprememb prihajalo počasi. Zakonodaja se je celo zaostrovala, marginalna populacija ni bila deležna oblik pomoči, ki bi bile ciljno namenjene izboljšanju njihovega položaja, pri ocenjevanju prosilcev za pomoč pa je imel še vedno največjo vlogo njihov moralni značaj. Nenehno je bil prisoten tudi strah, da se bodo ljudje, če bodo dobili več kot minimalno pomoč, polenili, postali delomrzni in neproduktivni ter bodo tako pomoč izkoriščali, jo pričakovali in se preveč zanašali nanjo. Takšen odnos je razviden pri podporah za reveže in podporah za brezposelnost. Zaradi neučinkovitega socialnega sistema sta bila beračenje in potepanje posameznikov z roba družbe vsakdanji pojav, ubožno skrbstvo pa je še vedno igralo ključno vlogo. Kako zelo neučinkovit je bil v obravnavanem obdobju socialni sistem, ki posameznikom ni nudil nobene socialne varnosti, je zlasti razvidno iz beračenja invalidov, starejših in otrok. Berači in potepuhi so bili posamezniki, ki so v težkih ekonomskih in življenjskih položajih poskušali zgolj preživeti, kazensko preganjanje in diskriminiranje pa sta jih potisnila med vrste kriminalcev.

Alenka Hren Medved

REVNO TRŠKO IN PODEŽELSKO PREBIVALSTVO LAŠKEGA V 19. STOLETJU

UVOD

19. stoletje je bilo obdobje, ko se je v mestih in trgih na območju današnje Slovenije začel proces modernizacije ali prehoda iz tradicionalne, predindustrijske družbe v moderno družbo. Pri razvoju Laškega iz polagrarnega trga v mesto z razvito industrijo in turizmom so bistveno vlogo odigrali posamezni modernizacijski sunki. Najpomembnejši dejavnik za modernizacijo Laškega so bila brez dvoma bogata nahajališča premoga, ki so ga začeli v bližnji okolici Laškega izkopavati konec 18. stoletja. Na novo razvijajoči se premogovniki v Laškem in Zasavju so bili tudi razlog, da je bila skozi Laško speljana trasa Južne železnice. Dobra prometna povezava je Laško povezala s svetom in postavila osnove za kasnejši gospodarski razvoj kraja, katerega pomemben del sta predstavljala pivovarna, ki se je sredi 19. stoletja prelevila iz obrtnega v industrijski obrat, in zdravilišče, ki se je razvilo kmalu po odprtju Južne železnice. Modernizacija je vplivala tudi na življenje prebivalstva v Laškem in njegovi bližnji agrarni okolici.

Leta 1754 je bilo v Laškem 64 hiš, od tega 30 hiš tržanov in 34 hiš kočarjev, konec 18. stoletja pa je trg štel že 114 hiš in več kot 500 prebivalcev.⁴⁹ Med tržani so v tistem času prevladovali obrtniki. To je Laško uvrščalo med večje trge na Spodnjem Štajerskem in s tem tudi na Slovenskem, saj je bilo povprečno število hiš v trgih in mestih na Slovenskem sredi 18. stoletja 61,9.⁵⁰ V celjskem okrožju je bilo sredi 18. stoletja povprečno število hiš v trgih 55,7, v mestih pa 122,3.⁵¹

Laško je bilo v začetku 19. stoletja sedež gospostva, okraja in deželskega sodišča. V njem so poleg maloštevilnih uradnikov prebivali obrtniki in nekaj trgovcev, ki so se poleg obrti ukvarjali tudi s kmetijstvom za lastne potrebe.

V širši okolici pa je Laško prednjačilo tudi po tem, da je bila v tedanjem Zdravilišču Franca Jožefa leta 1885 napeljana električna razsvetljava, ki se je napajala iz lastne električne centrale na vodni pogon. Leta 1906 so električno razsvetljava v svoje domove dobili tudi ostali prebivalci Laškega.⁵² Elektrifikacija Zdravilišča Laško in trga je bila v primerjavi z ostalimi trgi in mesti na ozemlju današnje Slovenije zelo hitra. Štejemo jo za enega od najzgodnejših primerov elektrifikacije na ozemlju današnje Slovenije, medtem ko je sosednje Celje električno razsvetljava dobilo leta 1913.⁵³

T. i. Laški trg je v letih pred prvo svetovno vojno imel 903 prebivalce in je veljal za enega večjih trgov na Slovenskem. V tedanji državi je Laško slovelo kot turistični kraj, v katerem so poletne mesece preživljali premožni meščani iz večjih mest monarhije, slovelo je po svojem pivu, ki so ga izvažali v tujino. Tudi industrija je bila na območju Laškega solidno razvita in je dajala dodaten zaslužek majhnim kmetom in kočarjem.

Kljub začetnim sunkom modernizacije so bili življenjski standard in navade prebivalcev Laškega, kot tudi celotnega ozemlja današnje Slovenije, precej različni. Medtem ko so bogati v velikih mestih že živeli v vsem udobju (vodovod, elektrika, kopalnice), ki so ga omogočale novosti začetka 20. stoletja, se je na podeželju in med reveži čas marsikje ustavil. Na slovensko podeželje je korenita modernizacija v smislu elektrifikacije, vodovoda itd. prišla šele v letih po drugi svetovni vojni.⁵⁴ Leta 1910 je bilo na ozemlju današnje Republike Slovenije 66,6 odstotka vsega prebivalstva kmečkega, od industrije in obrti je na prelomu stoletja živelo okrog 11 odstotkov ljudi, pri čemer so prednjačili rudarstvo, železarstvo, kovinska, lesna in živilska industrija ter gradbeništvo.⁵⁵

49 Curk, *Trgi in mesta*, str. 92.

50 Golec, *Družba*, str. 625.

51 Prav tam, str. 627.

52 Rybář, *Pregled zgodovine*, str. 30.

53 Leta 1890 je na ozemlju današnje Slovenije delovalo sedem elektrarn, leta 1900 že 35, do leta 1910 pa se je število elektrarn povzpelo na 125. – Studen, *Modernizacija*, str. 36–37. Mikola, *Razvoj industrije*, str. 165.

54 Studen, *Modernizacija*, str. 31.

55 Repe, *Modernizacije*, str. 585.

METODOLOGIJA

Pričujoča raziskava obsega analizo revnega trškega in vaškega prebivalstva. Geografsko je omejena na samo trško naselbino in njene bližnje vasi (Marija Gradec, takratni Sv. Krištof, Šmihel, Kuretno in Rečica), kjer so se nahajali industrijski obrati in premogovnik. Glavni vir podatkov za raziskavo so predstavljale krstne, poročne in mrliške knjige ter status animarum Župnije Laško. Vzorec predstavljajo t. i. prebivalci brez lastne nepremičnine, kot so gostači, vajenci, pomočniki, različni posli, viničarji, industrijski delavci, rudarji, dekle, hlapci, dninarji in občinski reveži.

ROJSTVA

Revni prebivalci so si zaradi materialnih ovir, pa tudi nekaterih zakonskih ovir, kot so bila ženitna dovoljenja, težje ustvarili družine. Zato so bile poroke revnih prebivalcev redke, nezakonska rojstva pa pogosta. V primerjavi s številom rojstev vseh prebivalcev Laškega je število rojstev v družinah revnih prebivalcev v 19. stoletju postopoma naraščalo.

Pomemben mejnik je za prebivalstvo Laškega in njegove okolice predstavljala gradnja Južne železnice. Leta 1846 je bila proga Gradec–Celje že odprta za javni promet. Že pred tem so nadaljevali gradnjo železniške proge Celje–Zidani Most.⁵⁶ Železniški delavci so v Laško prišli že leta 1845 in so tam ostali do leta 1848.⁵⁷ Nastanjeni so bili v železniški postaji, po različnih hišah, v hiši št. 63 so imeli svojo bolnišnico, druga bolnišnica železničarskih delavcev pa se je nahajala izven trga, v graščini v Marija Gradcu. Delavci, ki so bili nastanjeni v Laškem, so najpogosteje prihajali iz Češke in Moravske ter severne Italije. Nekaj pa jih je bilo tudi iz Hrvaške, Istre, Ogrske, Kranjske, Štajerske, Salzburga in Saške.⁵⁸ Za celotno karavano tujih delavcev, ki so sodelovali pri gradnji Južne železnice, je bilo značilno, da so veliko predstavljali nekvalificirani delavci iz Padske nižine, še posebej iz Benečije.⁵⁹ Takšna množica delavcev iz tujine je v tako majhen kraj prinesla precej nemira in predvsem nereda, saj ti ljudje po navadi sploh niso imeli nobenih osebnih dokumentov in se je tako med njimi lahko skrivalo veliko sumljivih oseb.⁶⁰ Tako se je v treh letih kar trikrat zgodilo, da so našli mrtvega železničarskega delavca. Dva so našli utopljena v Savinji, enega pa so našli mrtvega pri termalnih vreclih. Povsod po krajih ob železnici se je dogajalo, da so delavci kradli poljske pridelke in sadje. To je šlo tako daleč, da so denimo v Zasavju morali nastaniti vojake, ki so

56 Cvirn in Studen, *Ko vihar dirjajo hlaponi*, str. 5–17.

57 Knjižnica Laško, Rustja, *Zgodovina železnic*.

58 Rustja, *150 let*, str. 18.

59 Bade, *Evropa v gibanju*, str. 98–99.

60 Cvirn in Studen, *Ko vihar dirjajo hlaponi*, str. 19.

skrbeli za red in mir med železničarskimi delavci.⁶¹ Večina železničarskih delavcev je bila samska, med njimi je bilo tudi veliko žensk, zato je v tem obdobju precej naraslo število nezakonskih rojstev v župniji. Te nezakonske matere so bile samske železničarske delavke.⁶² Smrtnost med železničarskimi delavci je bila velika, saj so bili pri delu izpostavljeni raznim nesrečam, poleg tega pa so živeli v prenatrpanih barakah, kjer so vladale slabe higienske razmere. Zaradi tega je med njimi prišlo do izbruha epidemije tifusa, ki se je najprej pojavil v železničarski bolnišnici v Marija Gradcu, nato pa tudi med delavci v Laškem.⁶³ Zaradi epidemije so v barako v Laškem preselili vse delavce, ki so oboleli za tifusom.⁶⁴

3. januarja 1849 je iz Celja v Laško pripeljal prvi delovni vlak, iz Laškega v Zidani Most pa je prvi delovni vlak pripeljal pol leta kasneje, 3. julija 1849.⁶⁵ 18. avgusta 1849 je bila proga Celje–Ljubljana odprta.⁶⁶

Železniški delavci, ki so v letih 1845–1849 prebivali v Laškem, so svojo sled pustili tudi v matičnih knjigah. Zato ne preseneča dejstvo, da je v desetletju 1840–1849 število zakonskih in nezakonskih rojstev revnih prebivalcev v Laškem ter tudi v okoliških vaseh naraslo. Število otrok, rojenih v revnih trških družinah, pa je naraščalo tudi desetletje kasneje in relativno visoko raven obdržalo vse do konca stoletja. Ravno tako se je skozi stoletje povečeval delež rojstev otrok iz revnih družin v primerjavi z vsemi rojstvi v trgu. Poleg že omenjene gradnje Južne železnice lahko razloge za tako povečanje iščemo v gospodarskem razvoju trga in večji potrebi po delovni sili. Na račun priseljevanja poceni delovne sile s podeželja se je povečalo število prebivalcev v trgu. Na večje število nezakonskih rojstev pa so vplivale tudi spremembe moralnih norm ter z njimi večja strpnost do nezakonskih rojstev. Boljše gospodarske razmere so nudile pogoje za lažje osnovanje družine pri revnejšem delu prebivalstva. V Laškem so tako v začetku stoletja rojstva v revnih družinah predstavljala 7 odstotkov zakonskih in 35 odstotkov nezakonskih rojstev, konec stoletja pa se je delež zakonskih rojstev povečal na 13 odstotkov, nezakonskih pa na 72 odstotkov.

Med vsemi nezakonskimi rojstvi v Laškem je bilo 73 odstotkov nezakonskih otrok rojenih v revnih družinah. Večina otrok, ki se je rodila revnim staršem, je bila torej nezakonskih. Na primeru Laškega lahko rečemo, da je na število nezakonskih otrok iz revnih družin vplivala tudi vsakokratna zakonodaja, saj se je po letu 1820, ko so na Štajerskem ponovno uvedli ženitna dovoljenja, število nezakonskih otrok povečalo. Njihova rast se je nato ponovno začela umirjati v

61 Prav tam, str. 19–20.

62 Hren Medved, *Družina v Laškem*, str. 88.

63 Hren, *Trg Laško*, str. 83.

64 Rustja, *150 let*, str. 18.

65 Knjižnica Laško, Rustja, *Zgodovina železnic*.

66 Rustja, *150 let*, str. 20.

60. letih 19. stoletja. Nihanje rojstev v revnih družinah se je v Laškem skladalo z nihanjem vseh nezakonskih rojstev v Laškem.

V okoliških vaseh je število rojstev v revnih družinah začelo opazneje naraščati šele od 40. let 19. stoletja naprej, svoj višek pa je doživelo v 80. letih 19. stoletja. V desetletju 1880–1889 je število zakonskih otrok celo preseгло število nezakonskih otrok, rojenih v revnih družinah. Delež revnih nezakonskih otrok je bil v primerjavi z vsemi nezakonskimi rojstvi na podeželju manjši kot v Laškem. Na podeželju se je v revnih družinah rodilo 55 odstotkov vseh nezakonskih otrok in 14 odstotkov vseh zakonskih otrok. Industrializacija in modernizacija urbanih okolij sta še povečali stanovanjske stiske revnega prebivalstva, saj je ponudba cenениh stanovanj zaostajala za povpraševanjem in potrebami spodnjih slojev.⁶⁷ Glede na dobljene podatke lahko sklepamo, da si je revno prebivalstvo na podeželju laže ustvarilo družino in otroke kot v Laškem.

Pojav nezakonskih rojstev je bil še posebej izrazit med revnejšim trškim in vaškim prebivalstvom. Nezakonska rojstva so bila svojevrsten fenomen določenih predelov zahodne, severne in srednje Evrope, kjer je bilo njihovo število v 18. in 19. stoletju izrazito visoko. Mednje je sodila tudi Štajerska, še posebej Zgornja Štajerska, kjer je bilo 30 odstotkov vseh rojstev nezakonskih, medtem ko je na Spodnjem Štajerskem število nezakonskih rojstev v začetku 19. stoletja nihalo med 10 in 20 odstotkov.⁶⁸ Duhovnik, ki je leta 1842 v Župniji Laško izpolnjeval Göthov vprašalnik,⁶⁹ je na vprašanje o povprečju števila zakonskih in nezakonskih rojstev v župniji v zadnjih desetih letih navedel, da se je v Župniji Laško rodilo 81 odstotkov zakonskih in 19 odstotkov nezakonskih otrok.⁷⁰

Število rojstev v posameznih obdobjih je želela omejevati tudi država z uvedbo t. i. poročnih dovoljenj, s katerimi je želela preprečiti poroko revnejšim slojem prebivalstva, ki niso bili finančno sposobni osnovati družine in skrbeti za otroke. V naših krajih so jih prvič ukinili konec 18. stoletja s terezijanskimi reformami (1765) in ponovno uvedli leta 1820, leta 1868 pa so ženitna dovoljenja dokončno ukinili.⁷¹ Delež nezakonskih otrok je ob vsakokratni uvedbi poročnih dovoljenj porasel in padel ob njihovi ukinitvi. Hkrati je konec 18. stoletja država vzpostavila sistem zaščite samskih mater in njihovih nezakonskih otrok, v sklopu katerega so bile v deželnih glavnih mestih ustanovljene porodnišnice in najdenišnice, ki so materam omogočile socialno rehabilitacijo, otroke pa zaščitile pred izpostavitvijo in detomorom.⁷²

67 Studen, Stanovanjske, str. 20.

68 Mitterauer, Familien, str. 123.

69 Georg Göth, profesor na graškem Joaneju, je v letih 1838–1845 izvedel anketno akcijo, ki je hotela z vprašalnicami zbrati podatke za statistično in topografsko podobo Štajerske v prvi polovici 19. stoletja.

70 ISN, Göthova topografija, 175.11.

71 Mitterauer, Familienformen, str. 185. Od vseh avstrijskih dežel so se ženitna dovoljenja najdlje ohranila na Kranjskem, kje so bila v veljavi vse do leta 1919. – Cvirn, Za poročno svobodo, str. 68–70.

72 Cvirn, Najdenišnice, str. 9.

Na nezakonske matere, ki so se odločile donositi svoje otroke, pa je brez dvoma vplival tudi precej izboljššan pravni položaj nezakonskih mater in otrok, do katerega je prišlo konec 18. stoletja in s katerim se je zmanjšala njihova stigmatizacija. Nezakonski otroci so odraščali v precej drugačnih okoliščinah kot zakonski. Zaradi nezaželenosti so mnogi od njih pristali v najdenišnicah, od koder so jih nato oddali v rejo.⁷³ Velik delež nezakonskih otrok je otroška leta preživel v reji, pri starih starših ali pri tujih ljudeh na podeželju. Nega nezakonskih otrok je bila zelo slaba. Smrtnost dojenčkov je bila zato pri nezakonskih rojstvih še toliko večja. Strukture družin nezakonskih otrok so se velikokrat precej razlikovale od družin, v katerih so prebivali zakonski otroci. Nezakonski otroci so bili v družbi pogosto stigmatizirani. Stigmatizacija nezakonskih otrok je bila izrazitejša v mestih kot na podeželju, kjer so gospodarji v nezakonskih otrocih videli vir poceni in zanesljive delovne sile.⁷⁴

Število nezakonskih rojstev se je razlikovalo tudi glede na obliko naselja. Splošno znano je, da je bilo število nezakonskih rojstev v mestih veliko večje kot na podeželju. V mestih je bilo več poslov oziroma služinčadi, postopoma pa je začelo naraščati tudi število delavcev. Na podeželju so nezakonske matere izvirale predvsem iz nižjih kmečkih slojev, kot so bile dekline, dninarke in kočarke.⁷⁵ Število nezakonskih rojstev je bilo deloma odvisno tudi od vpliva cerkve na skupnost. Kjer so bile vezi med cerkvijo in prebivalstvom ohlapnejše, je bilo nezakonskih otrok več kot na območjih, kjer je imela cerkvena morala večji vpliv na prebivalstvo.⁷⁶ Potrjena je tudi povezava med vasovanjem (nočnimi obiski samskih fantov pri dekletih) in številom nezakonskih otrok.⁷⁷

Razlogov za visok delež nezakonskih rojstev je bilo več. Michael Mitterauer je med razlogi za porast števila nezakonskih rojstev v 19. stoletju navedel več dejavnikov.⁷⁸ Najpomembnejši so zagotovo ekonomski dejavniki, saj je v prvi polovici 19. stoletja v naših deželah prišlo do prve faze agrarne revolucije in s tem večje potrebe po delovni sili, ki je poslom prinesla boljši gmotni položaj, da so si lahko privoščili otroke (pred tem je predzakonska spolnost obstajala, a so skrbno pazili, da ni prišlo do nosečnosti), hkrati pa so se zrahljale tudi moralne norme. Gospodarji so zaradi velike potrebe po delovni sili na otroke gledali veliko prizanesljiveje, saj so predstavljali vir delovne sile. S tem se je povečala gostota naseljenosti prebivalstva, ki je močno zmanjšala možnost za osnovanje lastnega gospodinjstva, poselski poklic pa je iz začasnega prešel v doživljenjski

73 Kaser, *Die Findelkinder*, str. 279.

74 Mitterauer, *Ledige*, str. 19.

75 Kaser, str. 278.

76 Mitterauer, *Ledige*, str. 36.

77 Prav tam, str. 56.

78 Prav tam, str. 87.

stan.⁷⁹ Število nezakonskih otrok je bilo premo sorazmerno z velikostjo kmečkih gospodinjstev, večja ko so bila kmečka gospodinjstva, več je bilo nezakonskih otrok. Poleg gospodarskih razlogov za porast števila nezakonskih rojstev je imela velik vpliv tudi zakonodaja, prav tako velikost kmetij in dedno pravo.⁸⁰

Tabela 1: Rojstva revnih prebivalcev Laškega.

	Nezakonska rojstva	Zakonska rojstva	Vsa rojstva revni
1790–1800	6	10	16
1800–1809	5	3	8
1810–1819	10	6	16
1820–1829	25	8	33
1830–1839	24	5	29
1840–1849	35	16	51
1850–1859	40	13	53
1860–1869	31	7	38
1870–1879	32	7	39
1880–1889	30	16	46
1890–1899	23	20	43
Skupaj	261	111	372

Tabela 2: Rojstva revnih prebivalcev okoliških vasi.

	Nezakonska rojstva	Zakonska rojstva	Vsa rojstva revni
1790–1800	10	16	26
1800–1809	6	17	23
1810–1819	13	11	24
1820–1829	12	2	14
1830–1839	24	10	34
1840–1849	41	20	61
1850–1859	68	33	101
1860–1869	55	34	89
1870–1879	55	45	100
1880–1889	52	67	119
1890–1899	31	79	110
Skupaj	367	334	701

⁷⁹ Prav tam, str. 93.

⁸⁰ Zwiedineck, Die Illegitimität in Steiermark, str. 173–174.

Tabela 3: Delež zakonskih in nezakonskih rojstev v revnih družinah glede na vsa rojstva v Laškem.

Laško	Revni % nezakonskih rojstev	Revni % zakonskih rojstev
1790–1800	35	7
1800–1809	56	2
1810–1819	77	3
1820–1829	100	5
1830–1839	71	5
1840–1849	69	11
1850–1859	71	9
1860–1869	70	5
1870–1879	78	5
1880–1889	86	12
1890–1899	72	13
Skupaj	73	7

Tabela 4: Delež zakonskih in nezakonskih rojstev v revnih družinah glede na vsa rojstva v okoliških vaseh.

Okolica	Revni % nezakonskih rojstev	Revni % zakonskih rojstev
1790–1800	67	8
1800–1809	33	9
1810–1819	48	7
1820–1829	32	1
1830–1839	46	6
1840–1849	58	10
1850–1859	61	15
1860–1869	56	15
1870–1879	64	18
1880–1889	51	21
1890–1899	58	27
Skupaj	55	14

Vir: NŠAM/0079, Krstne matične knjige, 1785–1796, 1796–1825, 1826–1850, 1851–1860, 1860–1872, 1872–1882, 1882–1897, 1898–1908; Mrliške matične knjige, 1785–1825, 1826–1855, 1855–1876, 1876–1898.

Med revnimi ljudmi iz okoliških vasi, ki so se poročili in so si lahko ustvarili družino, so v prvi polovici stoletja prevladovali predvsem viničarji in gostači. V drugi polovici stoletja se je z razvojem premogovništva in industrije v Laškem, predvsem pa v njegovi okolici, povečalo število delavskih in rudarskih družin, ki

so bile po navadi nastanjene v bližini industrijskih obratov, medtem ko so v trgu prevladovali obrtniki.

Primer številčne družine, ki se je praktično nenehno selila, je tudi družina hlapca Antona Deželaka iz Laškega. Anton, nezakonski sin iz Krištofa in hlapec v Laškem, se je leta 1873 poročil z gostačico Jožefo Flis iz Laškega. Par je ob poroki prebival v Laškem v hiši številka 76.⁸¹ V letih 1874–1889 se jima je v zakonu rodilo šest otrok.⁸² Leta 1896 je zaradi vnetja umrla Antonova žena Jožefa, stara 45 let.⁸³ Družina se je nenehno selila, saj so glede na podatke iz matičnih knjig v letih 1873–1896 zamenjali kar šest hišnih številk. Antona je duhovnik v matičnih knjigah sprva označil kot hlapca, nato pekovskega hlapca, od leta 1880 dalje pa kot gostača. Precej številčna družina hlapca Antona Deželaka je vseskozi živela v Laškem, a se je v povprečju selila vsake štiri leta.

POROKE

Zaradi materialnih ovir in državne zakonodaje se je v 19. stoletju lahko poročil le majhen delež prebivalstva. Družba in država sta omejevali poroke nepreskrbljenega prebivalstva.

Ljubezen je pri izbiri zakonskega partnerja sicer igrala določeno vlogo, a so poleg nje imeli odločilen vpliv tudi drugi dejavniki, ki so vlogo ljubezni velikokrat pretehtali. Družine so bolj kot ljubezni v zakonu dajale pomen gospodarskemu vidiku, denimo dedovanju premoženja staršev, doti in fizični sposobnosti ter trdnemu zdravju zakonskega partnerja, ki bo zmožen omenjeno premoženje ohranjati in plemeniti za prihodnje rodove.⁸⁴ V družbi, kjer je bila zemlja edini oziroma poglavitni vir preživetja, je bilo poročiti se brez sredstev za nadaljnje preživljanje družine skoraj hudodelsko dejanje.⁸⁵ Zaradi teh dejavnikov so imeli pomembno vlogo pri izbiri zakonskega partnerja z različnimi oblikami ženitnega posredništva starši in sorodniki bodočih zakoncev.⁸⁶ Mladoporočenci in njihove družine so želeli s poroko ohraniti ali zvišati svoj socialni status, zato so se meščani in kmetje poročali s pripadniki svojega stanu.⁸⁷ Že pred poroko so se starši mladoporočencev dogovorili, kolikšno premoženje bo v zakon prinesel vsak od njiju. Iz višjih družbenih slojev sta zakonca izhajala, večjo vlogo sta

81 NŠAM/0079, Poročna knjiga, 1873–1886, str. 19.

82 NŠAM/0079, Krstna knjiga, 1872–1882, str. 39, 85, 140, 191; Krstna knjiga, 1882–1897, str. 127, 188.

83 NŠAM/0079, Mrliška knjiga, 1876–1898, str. 343.

84 Hubad, *Ljudsko življenje*, str. 42.

85 Flandrin, *Družina*, str. 170.

86 Sieder, *Socialna zgodovina družine*, str. 56.

87 Žibert, *Družina v Kranju*, str. 126–129.



Mladi par iz okolice Laškega okoli leta 1900.

(Hrani avtorica.)

pri poroki imela gospodarski in materialni vidik.⁸⁸ Tudi pri izbiri zakonskega partnerja v pretežno rokodelskih naselbinah je imela gospodarska logika prednost pred ljubeznijo.⁸⁹ Prosto sklepanje porok v skupnosti, ki le s težavo preživi, je povzročalo zmedo in obubožanje.⁹⁰

Zaradi vseh zgoraj omenjenih razlogov se je v Laškem in okoliških vaseh poročil le zanemarljiv delež revnega prebivalstva. V prvi polovici 19. stoletja porok revnih prebivalcev v Laškem in okolici skorajda ni bilo, njihovo število se je za spoznanje povečalo v drugi polovici stoletja. V trgu so poroke revnejšega prebivalstva predstavljale le 10 odstotkov vseh porok tržanov. V okoliških vaseh pa je delež porok revnega prebivalstva znašal 21 odstotkov. Največ porok iz vrst revežev je bilo v letih 1890–1899, ko je delež porok med revnim prebivalstvom v Laškem znašal 27 odstotkov, v okoliških vaseh pa 44 odstotkov.

⁸⁸ Prav tam, str. 33.

⁸⁹ Prav tam, str. 106.

⁹⁰ Verginella, *Družina*, str. 188.

Kot je bilo že omenjeno, so bila v 19. stoletju pomemben dejavnik, ki je bistveno vplival na število porok, tudi t. i. ženitna dovoljenja, s katerimi so deželne oblasti želele omejiti sklepanje porok med pripadniki revnejših slojev prebivalstva. Ukinitev ženitnih dovoljenj konec 18. stoletja je imela na Štajerskem večji vpliv kot na Kranjskem, kjer so formalno sicer obstajala, a jih v praksi niso več upoštevali.⁹¹ Na začetku 19. stoletja so se pod vplivom Malthusovih naukov ponovno pojavili pomisleki proti nenadzorovanemu sklepanju porok in s tem rasti prebivalstva. Zato so ponovno začeli posegati po preventivnih ukrepih, ki naj bi zajezili rast prebivalstva. Posledica teh idej je bila ponovna uvedba ženitnih dovoljenj, ki so najrevnejšemu prebivalstvu preprečevala sklepanje zakonskih zvez in s tem omejevala rast števila prebivalstva.⁹² Leta 1854 je bilo na Spodnjem Štajerskem poročenih le 33,9 odstotka moških in 31,7 odstotka žensk, kar je bilo manj kot na Kranjskem in več kot na Koroškem, kjer je bilo poročenih le 28 odstotkov moških in 27 odstotkov žensk.⁹³ Vzroki za različne deleže poročenega prebivalstva pa niso tičali le v pravnih redih posameznih dežel, ampak v agrarni strukturi podeželja, ki se je med deželami razlikovala po velikosti kmetij, dednem pravu in prevladujoči kmetijski panogi. Na Koroškem so denimo prevladovale velike govedorejske kmetije, na katerih je bilo poleg gospodarja in njegove družine zaposlenih tudi veliko samskih poslov. Zaradi tega je bil delež neporočenih oseb na Koroškem mnogo večji kot na Spodnjem Štajerskem in Kranjskem, kjer so bile kmetije manjše in je bilo poslov manj.⁹⁴

Tabela 5: Poroke revnih prebivalcev Laškega in okoliških vasi.

Leto	Laško	Okolica	Revni % Laško	Revni % okolica
1790-1799	2	5	6	11
1800-1809	0	4	0	12
1810-1819	0	7	0	18
1820-1829	0	0	0	0
1830-1839	3	5	13	10
1840-1849	3	16	7	25
1850-1859	3	9	10	16
1860-1869	5	7	15	13
1870-1879	5	19	16	33
1880-1889	2	13	8	28
1890-1899	12	25	27	44
Skupaj	35	110	10	21

91 Valenčič, O ženitni svobodi, str. 241.

92 Prav tam, str. 242.

93 Prav tam, str. 258.

94 Mitterauer, Familien, str. 188.

Tabela 6: Stan revnih ženinov 1790–1899.

Stan	Laško	Okolica
Hlapec	7	18
Dninar	5	1
Gostač	6	18
Posel	3	3
Preužitkar		1
Viničar		22
Žel. delavec		6
Delavec	7	15
Pomočnik	6	
Rudar	1	26
Skupaj	35	110

Vir: NŠAM/0079, Poročne matične knjige, 1785–1835, 1836–1854, 1855–1873, 1873–1886, 1886–1900.

Med revnimi ženini, ki so se poročili v Laškem, so prevladovali predvsem hlapci, delavci, obrtni pomočniki in gostači. V okoliških vaseh pa je bilo največ porok iz vrst rudarjev, viničarjev, gostačev in hlapcev.

SMRTI

V mrliške knjige Župnije Laško so stan umrlih začeli vpisovati šele po letu 1820 oziroma natančneje po letu 1830. Na statistiko smrti revnih prebivalcev Laškega sta vplivali tudi že omenjena gradnja Južne železnice in epidemija pegastega tifusa, ki je Laško in bližnji Marija Gradec močno prizadela leta 1847. Epidemija je izbruhnila med železniškimi delavci in zahtevala tudi precej življenj domačinov. Podobna epidemija pegastega tifusa je leta 1850 izbruhnila v Mariboru, ravno tako med železniškimi delavci.⁹⁵ Kot je bilo že rečeno, so železničarski delavci živeli v prenatrpanih barakah in slabih delovnih in življenjskih razmerah. Epidemija pegastega tifusa se je z železniških delavcev razširila tudi na domače prebivalstvo in zahtevala 298 smrti.

V Laškem so revni odrasli prebivalci predstavljali 24 odstotkov vseh smrti, v okoliških vaseh pa je bil njihov delež občutno višji in je predstavljal 49 odstotkov vseh smrti. Število smrti revnega prebivalstva je bilo od sredine 19. stoletja precej konstantno in ni bistveno naraščalo. V Laškem je največ revnega

⁹⁵ Macher, *Medizinisch-statistische Topografie*, str. 147.

prebivalstva izviralo iz vrst gostačev, železniških delavcev, občinskih revežev, beračev in hlapcev. Tudi na podeželju so med umrlimi revnimi prebivalci prevladovali gostači, železniški delavci, berači in hlapci. Delež pripadnikov različnih skupin revežev pa se je razlikoval tudi glede na spol. Med ženskami so v trgu prevladovale gostačice, beračice in dekline, v okoliških vaseh pa gostačice, beračice in oskrbovanke ubožnih ustanov. Med moškimi pa so v Laškem in okolici izrazito prevladovali železniški delavci, berači in v nekoliko manjši meri rudarji. Med reveži v trgu in okoliških vaseh so bili večinoma moški, kar lahko pripišemo gradnji Južne železnice, saj so bili v raziskavo zajeti tudi železniški delavci. Če te izvzamemo, dobimo ravno obratno razmerje po spolu. V Laškem je bilo, brez železniških delavcev, v letih 1820–1899 v mrliških knjigah zabeleženih 151 revnih žensk in 97 moških. V okoliških vaseh je bilo razmerje po spolu bolj uravnoteženo, saj je v obravnavanem obdobju umrlo 228 revnih žensk in 215 revnih moških.

V 19. stoletju je v družbi veljalo, da so največ usmiljenja in pomoči potrebni otroci, ostareli in ženske. Solidarnost do starejših je bila predstavljena kot družinska solidarnost oziroma medgeneracijska solidarnost med delodajalcem in ostarelim delavcem.⁹⁶ Še posebej so bile revščini izpostavljene samske starejše ženske, saj so bile v starosti pogosto potisnjene na rob družbe.⁹⁷ Socialne ustanove, kot so bili župnijski ubožni inštituti, ki jih je država ustanovila konec 18. stoletja, so predstavljali prvo javno in centralizirano oskrbo revnih.⁹⁸ Konec 19. stoletja se je oskrba revnih s posebno zakonodajo prenesla z župnij na občine.⁹⁹ Ubožni inštituti niso delovali kot institucija, ampak so predstavljali sistem reguliranega in centraliziranega zbiranja in razdeljevanja ubožnih prispevkov. S tem se je nadzorovana oskrba revnih razširila tudi na podeželje.¹⁰⁰

Otroci in dojenčki iz vrst revežev so se le redko pojavili v mrliških knjigah, saj so bila njihova rojstva tudi sicer redka. Tako je bilo za sam trg v letih 1820–1899 zabeleženih le pet smrti otrok do petega leta starosti in 15 primerov smrti dojenčkov. V okoliških vaseh pa je v stoletju v revnih družinah preminilo 50 otrok in 110 dojenčkov. Pri dojenčkih je bil najpogostejši vzrok smrti oslabelelost, pri otrocih do petega leta starosti pa je bilo vzrokov smrti več, vendar se niso bistveno razlikovali od vzrokov smrti ostalih otrok v Laškem in njegovi okolici.

Odrasla populacija revnih je v Laškem in okoliških vaseh najpogosteje umirala za tifusom (epidemija tifusa 1847), izčrpanostjo, starostjo, vodenico, tuberkulozo in pljučnico. V drugi polovici 19. stoletja pa je med vzroki smrti

96 Čeč, »Srce vsakega«, str. 60.

97 Čeč, Podobe starosti, 22.

98 Čeč, »Srce vsakega«, str. 39.

99 Pančur, Problem samoodgovornosti, str. 145.

100 Čeč, »Srce vsakega«, str. 47.

prebivalcev Laškega in okoliških vasi začela izrazito prevladovati tuberkuloza (največji porast zasledimo na podeželju), ki so ji z zamikom sledile še starostna izčrpanost, vodenica in pljučnica.

Življenjske razmere prebivalcev Laškega in okoliških vasi so se v 19. stoletju začele počasi izboljševati, s tem pa so se spremenili tudi najpogostejši vzroki smrti prebivalcev. Lakote in pogoste kužne bolezni so zamenjale druge bolezni, značilne za konec 19. stoletja in industrializacijo Evrope, med katerimi je najbolj izstopala tuberkuloza oziroma jetika, ki je prizadela urbano in podeželsko prebivalstvo.¹⁰¹ Razlog za porast pljučnih bolezni, s tuberkulozo na čelu, so bile slabe stanovanjske razmere. Te so do izraza prišle v zimskem obdobju, ko so bile še posebej kmečke hiše zatohle in vlažne, zračenja pa skorajda ni bilo.¹⁰² Tuberkuloza je konec 19. stoletja postala najpogostejši vzrok smrti na Slovenskem in je dobila razsežnosti epidemije. Njeno žarišče je bilo med revnimi industrijskimi delavci, nato pa se je začela širiti tudi med revno kmečko prebivalstvo.¹⁰³ Med kmečkim prebivalstvom je bila umrljivost pri tuberkulozi ponekod celo večja kot v mestih. Razlogi za tako veliko širitev tuberkuloze na podeželje so bili predvsem slaba higiena kmečkega prebivalstva ter slabo prezračene in velikokrat nečiste kmečke hiše.¹⁰⁴

Tuberkuloza je bila še posebej prisotna med podeželskim prebivalstvom v okolici Laškega, kamor je konec 19. stoletja spadalo tudi sicer še maloštevilno delavstvo novorazvijajoče se industrije in rudarstva v okolici Laškega. Razlog za tako veliko širjenje tuberkuloze so bile slabe bivanjske razmere in slaba prehrana ljudi.¹⁰⁵ Sredi 19. stoletja je na Štajerskem tuberkuloza postala najpogostejši vzrok smrti in je predstavljala 16 odstotkov vseh smrti.¹⁰⁶ Na prehodu iz 19. v 20. stoletje je dosegla svoj višek in predstavljala najpogostejši vzrok smrti na Slovenskem.¹⁰⁷

O splošnem zdravstvenem stanju prebivalcev pa zgovorno pričajo podatki iz trške kronike Laškega. V njej je zabeleženo zdravstveno stanje nabornikov okraja Laško. Kriterijem vojaškega nabora je na prelomu iz 19. v 20. stoletje v povprečju ustrezalo le malo več kot 20 odstotkov mladih moških.¹⁰⁸ Enako izjemno nizek delež fantov, primernih za vojaški nabor, je bil na Zgornjem Štajerskem, razlogi za oprostitev od vojaške službe so bili predvsem nizka rast (manj kot 153 cm) in nezadosten telesni razvoj (prsni obseg), golšavost, plosko stopalo in ostale telesne hibe.¹⁰⁹

101 Adam in Herzlich, *Sociologija*, str. 12.

102 Pirc in Baš, *Socialni problemi*, str. 28.

103 Jaunig in Zupanič Slavec, *Tuberkuloza*, str. 365–366.

104 Remec, *Podrgni, očedi*, str. 87.

105 Zupanič Slavec, *Zgodovina zdravstva*, str. 74–75.

106 Macher, *Medizinisch-statistische Topografie*, str. 166.

107 Zupanič Slavec, *Zgodovina zdravstva*, str. 74–75.

108 Muzej Laško, *Trška kronika*, 1. knjiga, str. 35, 56, 118.

109 Teibenbacher, *Regionale*, str. 135–136.

Tabela 7: Stan umrlih revnih prebivalcev Laškega po spolu.

1820–1899	Ženske	Moški	Skupaj
Gostačica/gostač	82	27	109
Železniški delavec	11	85	96
Revež (oskrbovanec ubožnega inštituta/špitalske, občinski revež)	18	19	37
Berač	20	12	32
Dekla/hlapec	12	7	19
Preužitkar	8	9	17
Dninarka/dninar	6	5	11
Pomočnik		9	9
Posel/slужkinja	3	1	4
Delavec		3	3
Vajenec		3	3
Rejenec/rejenka	2	1	3
Rudar		1	1
Skupaj	162	182	344

Tabela 8: Stan umrlih revnih prebivalcev okoliških vasi po spolu.

1820–1899	Ženske	Moški	Skupaj
Gostačica/gostač	122	68	190
Železniški delavec	9	138	147
Berač/beračica	24	50	74
Dekla/hlapec	36	36	72
Rudar	7	23	30
Revež (oskrbovanec ubožnega inštituta/špitalske, občinski revež)	19	8	27
Dninarka/dninar	8	7	15
Delavec/delavka	1	10	11
Viničar/viničarka	6	5	11
Rejenec/rejenka	2	1	3
Služkinja	3		3
Železniški uslužbenec		1	1
Invalid		4	4
Pastir		1	1
Pomočnik		1	1
Skupaj	237	353	590

Tabela 9: Smrti revnih prebivalcev Laškega po starostnih skupinah.

Leto	Smrti revnih od 5. leta dalje	Skupaj revni	Revni % smrti
1820–1829	14	14	10
1830–1839	31	32	19
1840–1849	148	156	51
1850–1859	39	39	22
1860–1869	36	36	20
1870–1879	27	27	14
1880–1889	16	27	16
1890–1899	28	28	16
Skupaj	339	359	24

Tabela 10: Smrti revnih prebivalcev okoliških vasi po starostnih skupinah.

Leto	Smrti od 5. leta dalje	Skupaj	Revni % smrti
1820–1829	8	8	4
1830–1839	45	45	22
1840–1849	221	247	87
1850–1859	102	139	53
1860–1869	113	153	58
1870–1879	96	115	45
1880–1889	105	143	51
1890–1899	98	133	53
Skupaj	788	983	49

Vir: NŠAM/0079, Mrliške matične knjige, 1785–1825, 1826–1855, 1855–1876, 1876–1898.

Revni prebivalec Laškega v 19. stoletju povprečno umrl pri 53. letih, revni vaščan pa pri 49. letih. Tako je trški revež v povprečju živel dve leti dlje od povprečnega tržana, revni okoliški prebivalec pa leto dlje. Z visoko starostjo so ljudje postajali tudi socialno in materialno ranljivejši, saj mnogi od njih niso bili več sposobni za delo in je bilo njihovo preživetje odvisno od njihovega socialnega kapitala. Zato so postali tudi nekateri nekoč dobro preskrbljeni posamezniki v svoji visoki starosti oskrbovanci ubožnih ustanov.

Ena takšnih je bila tudi mesarjeva hči Elizabeta Fridrich iz Laškega. Rodila se je leta 1756 v družini mesarskega mojstra. Ko je bila stara 39 let, je rodila nezakonskega sina Urbana. Da je Elizabeta izvirala iz obrtniške meščanske družine, dokazuje tudi izbira botrov pri krstu njenega sina. Urbanova krstna botra sta bila gospodinja v

župnišču in irharski mojster.¹¹⁰ Elizabeta je umrla leta 1823 v starosti 67 let kot oskrbovanka ubožnega inštituta/ubožnice zaradi posledic gangrene.¹¹¹

Med oskrbovanci ubožnih inštitutov so prevladovalе ženske, glede na poklic pa je bilo največ oskrbovancev v urbanih naseljih iz vrst poslov oziroma hišnih služabnikov.¹¹²

PRIMERI REVNIH DRUŽIN

DRUŽINA GOSTAČA

Gostači niso imeli lastne hiše ali stanovanja, ampak so živeli kot najemniki v hišni skupnosti. Najemnino so plačevali v denarju ali delu. Večino gostačev so predstavljali samski posamezniki, nekateri pa so imeli tudi družino.¹¹³ Na podeželju so bili gostači tesno povezani z lastnikom kmetije, na kateri so služili kot dodatna delovna sila, medtem ko v mestih ni bilo tako močne povezave z najemodajalcem. Pogosto so bili z lastnikom – kmetom tudi sorodstveno povezani (sorojenci, strici, tete). Gostači so bili prisotni v mestih in na podeželju, kjer so predstavljali znaten delež prebivalstva. Bili so zelo prilagodljiva socialna skupina, ki se je morala dobro prilagajati trenutnim gospodarskim razmeram.¹¹⁴

Gostači so si zaradi slabšega premoženjskega stanja teže ustvarili družine, zato so se družine gostačev v Laškem pojavljale redkeje kot družine meščanov in kočarjev. Ker so gostači s svojimi družinami živeli kot najemniki, so se tudi pogosteje selili. Družine revnih gostačev po svoji strukturi niso bile bistveno drugačne od ostalih družin (niso bile manjše in enostavnejše).¹¹⁵

Med gostaškimi družinami so bile opazne gostačke – nezakonske matere, ki so skupaj s svojimi otroki živele kot podnajemnice. Samski gostači so lahko bili del kmečkega gospodinjstva, medtem ko so gostači z družinami po navadi živeli v lastnem gospodinjstvu.¹¹⁶ Status gostača je bil le začasne narave, saj si je posameznik ali družina, ko so materialne možnosti to omogočale, našla drugačno službo in stanovanje ter se tako povzpela po družbeni lestvici.¹¹⁷ Za podeželske gostače so bile značilne jedrne in večgeneracijske družine, medtem ko so med gostači v urbanih predelih prevladovalе jedrne družine.¹¹⁸

110 NŠAM/0079, Krstna knjiga, 1795, str. 178.

111 NŠAM/0079, Mrliška knjiga, 1823, str. 177.

112 Čeč, Podobe starosti, str. 25, 27.

113 Mitterauer in Sieder, *Vom Patriarchat*, str. 42.

114 Sovič, *Families*, str. 164.

115 Prav tam, str. 179.

116 Prav tam, str. 165.

117 Prav tam, str. 165.

118 Prav tam, str. 168.



Družina iz okolice Laškega.

(Fotografija posneta okoli leta 1900. Hrani avtorica.)

TERBOVC

Gostač Matevž Terbovc iz Laškega se je okoli leta 1824 poročil z Veroniko Weber, s katero je imel hčer Marijo, ki je pri dveh letih umrla zaradi krčev. Istega leta je za posledicami tuberkuloze umrla tudi Matevževa žena Veronika, stara je bila 32 let.¹¹⁹ Še istega leta se je Matevž vnovič poročil, ob drugi poroki je bil star 48 let, njegova žena Marija Seme iz Šentruperta pa 22 let. V zakonu se jima je v letih 1832–1842 rodilo šest otrok, trije so umrli pred petim letom starosti. Ker družina ni imela stalnega prebivališča, so se veliko selili. Iz matičnih knjig je razvidno, da je družina v obdobju osemnajstih let zamenjala kar štiri hišne številke.¹²⁰

DRUŽINA RUDARJA¹²¹

Modernizacija je najbolj vplivala na družine, pri katerih je prišlo do ločitve stanovanjskega in delovnega prostora, oziroma na družine, ki so izgubile svojo gospodarsko funkcijo. Do delitve delovnega prostora in stanovanja je najprej prišlo pri rudarjih, zidarjih, furmanih in uradnikih. Razen pri kmečkem prebivalstvu je v 19. stoletju poklicna sfera izginila iz družinskega življenja. Družina je s tem

119 NŠAM, Župnija Laško, Mrliška knjiga 1826–1855, str. 4.

120 NŠAM, Župnija Laško, Krstna knjiga 1796–1825, str. 247, 108, 112; Poročna knjiga 1785–1835, str. 135.

121 Več o rudarskih družinah gl. Keber, Socialno-zdravstveni položaj. Mlakar Adamič, *Eno bolhco*.

izgubila tudi del socializacijske funkcije, ki jo je prevzela šola.¹²² Velikih rudarskih kolonij v okolici premogovnika ni bilo, saj je bila večina rudarjev iz vrst malih posestnikov iz okoliških vasi.¹²³

Eden takšnih je bil rudar iz Govc Lorenc Krašovc. Lorenc se je leta 1857, star 25 let, poročil z 22-letno Heleno Racman, šiviljo iz Vrha nad Laškim, par je živel v Rečici številka 46.¹²⁴ Šest let po poroki se jima je rodila hči Neža. Ob rojstvu hčere je par prebival na naslovu Rečica 25.¹²⁵ Družino zasledimo tudi v Statusu animarum, v katerega so zapisovali posle oziroma začasno naseljene prebivalce. V Statusu animarum, ki je nastal v letih 1861–1872, je družina Lorenca Krašovca živela v Rečici številka 15. Poleg njih pa je na istem naslovu prebivalo oziroma se izmenjalo še 20 drugih prebivalcev. Med njimi so bili gostači, pastir, vdove, nezakonske matere z otroki in dekla.¹²⁶

Družina Lorenca Krašovca je bila tipična rudarska družina. Lorenc je izhajal iz vasi Govce, ki je bila v neposredni bližini premogovnika, kasneje pa je z družino živel v Rečici, kjer je tudi bil eden od premogovnikov. Družina ni imela lastne nepremičnine, zato se je bila primorana večkrat seliti. Iz podatkov je razvidno, da je družina v petnajstih letih (1857–1872) trikrat zamenjala svoje prebivališče.

DRUŽINE POSLOV

Posli oziroma vsi začasno naseljeni prebivalci so predstavljali samsko populacijo in so redko imeli ob sebi otroke. V večini primerov so bili to nezakonski otroci služkinj in dekel, ki so hišnim gospodarjem predstavljali poceni delovno silo.¹²⁷ Z industrializacijo se je spremenil odnos do otrok. V industrijski proizvodnji so ti postali koristnejši, kakor so bili v kmetijski. Z razvojem industrije se je med revnim prebivalstvom povečalo število otrok v družini, saj so otroci in žene s svojim delom v industriji povečali družinske prihodke.¹²⁸

Otroci, ki so služili kot posli, so izhajali iz revnih kmečkih družin, kjer so jih zaradi materialne stiske že zgodaj poslali od doma služiti za pastirje in pestrne, med njimi je bilo še posebej veliko nezakonskih otrok.¹²⁹ Na podeželju je na kmetijah v okolici Laškega živelo tudi precej rejencev, ki jih je kmet v zameno za preživnino vzel v rejo. Še posebej pogosti so bili rejenci v Rečici.

122 Mitterauer in Sieder, *Vom Patriarchat*, str. 111–112.

123 Mavri, *Med Kojzico*, str. 49.

124 NŠAM/0079, Poročna knjiga, 1855–1873, str. 16.

125 NŠAM/0079, Krstna knjiga, 1860–1872, str. 76.

126 ANL, Status animarum – posli, 1861.

127 O primerih izkoriščanja otrok gl. Stariha, *Izkoriščanje otrok*, str. 231.

128 Goody, *Evrovska*, str. 185–188.

129 Mitterauer in Sieder, *Vom Patriarchat*, str. 132. Maister in Uratnik, *Socialni problemi*, str. 42. Valenčič, *Starostna*, str. 152–153.

Ena od rejniških družin je bila družina Andreja Seuška, posestnika iz Rečice 19. 58-letni Andrej je leta 1861 na svoji kmetiji prebival skupaj s svojo 63-letno ženo in dvema odraslima otrokoma, od katerih je bil starejši Gregor že poročen in je skupaj z ženo prebival na očetovi kmetiji. Na kmetiji je poleg gospodarjeve družine prebivalo še šest poslov, od tega dva rejenca, sedemletni fantič, desetletni pastir iz Žalca, trinajstletni fant iz Šmarjete (današnje Rimske Toplice) in 33-letna dekla.¹³⁰

SKLEP

V Laškem in okolici so bili revščini izraziteje izpostavljeni prebivalci brez stalnega bivališča, ki so si tudi najteže ustvarili družine. Najpogostejša oblike družine revnih prebivalcev trga so bile nezakonske matere z otroki. Ravno nezakonske matere so bile v starosti tudi najbolj izpostavljene tveganju revščine. Na podeželju so revni predstavljali večji delež prebivalstva. To so bili predvsem prebivalci brez lastne nepremičnine, denimo gostači, delavci, rudarji in t. i. posli (hlapci in dekle). Najlaže so si družine ustvarili gostači, delavci in rudarji. Za vse revnejše družine je bila značilna velika prostorska mobilnost, saj so se ti zaradi gmotnih razmer in pogostega menjavanja delodajalca velikokrat selili. Revnejše prebivalstvo je živelo v slabih bivanjskih razmerah, ki so se odražale tudi v zdravstvenem stanju. Njihov dom so bile prenatrpane trške in kmečke hiše, prenekateri podeželski posel pa je večino svojega življenja prebival kar v hlevu ali na seniku.

130 ANL, Status animarum – domači in posli, 1861.

Dunja Dobaja

IZOBRAŽEVANJE IN INTEGRACIJA GLUHIH¹³¹ V SLOVENIJI V OBDOBJU MED OBEMA VOJNAMA – POT IZ REVŠČINE

UVOD

Prva svetovna vojna, z vsemi svojimi posledicami, je pri evropskih državah okrepila občutje o pomembnosti človekovega življenja ter skrb za zdravje in splošno človeško blaginjo.¹³² V tem kontekstu je bila predvsem v ospredju skrb za otroke, ki so jih dojemali kot prihodnost nacije.

¹³¹ Navajam izraz, ki je sprejemljiv v strokovni literaturi, njegovo razlago pa utemeljuje prof. Bogo Jakopič, eden vodilnih povojnih surdopedagogov. Izraz gluhonem se pogosto uporablja v kontekstu dveh organsko med seboj odvisnih hib, kar je napačno. Gluhost je organska hiba, nemost pa njena posledica. Seveda pa nemost ni posledica vsake gluhosti. Besedo gluhonemi torej pravilno uporabljamo za gluhorojenega človeka, ki je popolnoma ali večinoma oglušel, preden je osvojil govor, in je zato popolnoma ali v veliki meri ostal nem. Jasno je opredeljena tudi razlika med gluhonemim in gluhim. Otrok ob vstopu v šolo za gluhe otroke je gluhonem, ko pa konča njen vzgojno-izobraževalni program, je gluhi, ker je vsaj zasilno odpravil nemost in se usposobil za delo. – Jakopič, *Gluhi in govor*, str. 8–9. Danes uporabljamo izraz gluhi in naglušni. V prispevku bom uporabljala izrazoslovje obdobja med obema vojnama, upoštevajoč razlago prof. Jakopiča.

¹³² Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0280 Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Nikoli prej niso države v skrb za otroke vlagale toliko sredstev kot prav v dobi, ki je začela verjeti, da so otroci prihodnost naroda.¹³³ A ne vsi. Isti nazori in argumentacije so vodili v diskriminacijo tistih, za katere so menili, da ne morejo prispevati k napredku naroda, torej telesno in duševno prizadetih.¹³⁴ Seveda so se tudi zanje iskale možnosti za povečanje njihove »uporabnosti«. ¹³⁵ V obdobju med obema vojnama prizadevanja za zaščito otrok namreč niso izključevala stigmatizacije in izločevanja tistih, ki so veljali za »dedno slabše«. Nasprotno, v mnogih primerih so ju celo podprli, in sicer zato, ker so v otroku videli ne le žrtev, ampak tudi sredstvo. Ultimativni cilji zaščitnega stroja so se navezovali na načelo uporabnosti, kar je razvidno tudi iz Deklaracije o otrokovih pravicah (1924), ki ji je sledila tudi Jugoslovanska unija za zaščito dece.¹³⁶ Unija je bila ustanovljena 9. julija 1933 v Beogradu z namenom, da bi širila načela Deklaracije o otrokovih pravicah in vsesplošno zavedanje o pomoči otrokom. Koordinirala je društva za zaščito otrok v državi.¹³⁷

Načelo uporabnosti je imelo kar nekaj pozitivnih učinkov. Z njegovo pomočjo je projekt zaščite otrok pridobil politično vrednost in se laže uresničil.¹³⁸

Iskanje možnosti za »povečanje uporabnosti« otrok s posebnimi potrebami ni pomenilo odsotnosti njihove zapostavljenosti v primerjavi z otroki brez posebnosti v razvoju.¹³⁹ Na kongresu Jugoslovanske unije za zaščito dece, ki je potekal med 30. novembrom in 1. decembrom 1935 v Beogradu, je že uvodni govornik dr. Aleksandar Kostić poudaril skrb države za zdrave in nadarjene otroke, medtem ko naj bi skrb za otroke s posebnostmi v razvoju prevzele karitativne organizacije, njihovo vzgojo in izobraževanje pa za to primerni zavodi.¹⁴⁰ Redki posamezniki so javno izrazili dvom o moralnosti zapostavljanja hendikepiranih otrok. Ena redkih, ki je javno opozorila na sporne vsebine omenjenega kongresa Jugoslovanske unije za zaščito dece, zlasti na vsebino Kostićevega govora, je bila Angela Vode, ki je jasno poudarila dolžnost države, da poskrbi tudi za otroke s posebnimi potrebami.¹⁴¹

Evgenika je v obdobju med vojnama tudi v Sloveniji naletela na kritiko, a se ta večinoma ni nanašala na sporni pojem »manjvrednega« otroka.¹⁴² Gluhonemi otroci so bili, tako kot vsi otroci s posebnimi potrebami, obravnavani kot »reveži«, ki so imeli z izobraževanjem v gluhonemnici možnost »odpraviti gluhoneme

133 Cergol Paradiž, *Evgenika na Slovenskem*, str. 98.

134 Prav tam, str. 99.

135 Prav tam.

136 Prav tam.

137 Cergol Paradiž, »V oteti deci je zaloga«, str. 266, 270.

138 Cergol Paradiž, *Evgenika na Slovenskem*, str. 98–99.

139 Prav tam, str. 99.

140 Prav tam, str. 96–99.

141 Prav tam.

142 Prav tam, str. 99.

hibe«. ¹⁴³ Tako pojmovanje gluhtonemih otrok pa v kontekstu tedanjega časa vseeno nima slabšalnega prizvoka, ampak je v obeh navedenih virih, ki sta odraz strokovne javnosti in banovine, v prvi vrsti prisotna želja pomagati gluhtonemim mladoletnim, da se usposobijo za integracijo v družbo in samostojno življenje, s tem pa se finančno razbremenijo tudi svojci in domovinske občine, ki so imele vedno preveč občinskih revežev.

Zunaj takih teoretičnih razprav je oblast v okviru proračuna namenjala sredstva tudi za zavode, ki so se ukvarjali z izobraževanjem otrok s posebnimi potrebami. Praksa je pokazala, da so bila ta sredstva prenizka glede na dejanske potrebe. ¹⁴⁴ Na tej točki je bil pomemben prispevek dobrodelnih društev.

Skrb za otroke s posebnimi potrebami se je po prvi svetovni vojni sicer res sistemizirala, a so evropske države nekaj korakov v to smer naredile že v 19. stoletju. Otroke s posebnimi potrebami so namreč začele vključevati v segregirane oblike izobraževanja. Začetke segregirane vzgoje in izobraževanja prepoznamo kot pozitivne in jih razumemo v kontekstu začetkov strokovnega ukvarjanja z otroki, za kar prej ni bilo poskrbljeno. ¹⁴⁵ Zasnova segregacije je imela pozitivne učinke, a se to večkrat pozablja, saj sama beseda asociira na izolacijo, zanikanje in manjše možnosti. ¹⁴⁶

Na Slovenskem do začetka 20. stoletja ni bilo ustreznih izobraževalnih ustanov za otroke s posebnimi potrebami, zato so se (redki) slovenski otroci, ki so jim bili dodeljeni denarni prispevki dobrodelnih organizacij in posameznikov, šolali v zavodih (predvsem) avstrijskega dela monarhije (Dunaj, Linz, Gradec, Celovec, Innsbruck). Javnost in stroka sta imeli v zvezi s tem dolga leta številne razprave, saj so v teh zavodih vzgajali v nemškem učnem jeziku in otroke na ta način oddaljevali od slovenskega jezika. Na tej točki so pomembno vlogo odigrali posamezni katoliški duhovniki. V slovenskem prostoru je bil prvi učitelj gluhih kanonik Valentin Stanič, ki je leta 1840 ustanovil gluhtonemnico v Gorici. ¹⁴⁷ Zavod je nastal z donacijami dobrotnikov in ob pomoči države. ¹⁴⁸ Leta 1886 je bil prav tako z donacijami odprt zavod za gluhtonema dekleta v Šmihelu pri Novem mestu. ¹⁴⁹ Iz duhovniških vrst so bili tudi prvi predavatelji surdopedagogike (metodike izobraževanja gluhih), denimo profesor filozofije na ljubljanskem liceju dr. Anton Jarc med letoma 1844 in 1849. ¹⁵⁰

¹⁴³ SI AS 77, š. 12, Deveto redno zasedanje banskega sveta 1938, Stenografski zapisnik 3. seje, 16. 2. 1938. Pianecki, Gluhtonemnica – zavod za odpravljanje gluhtonemih hib, str. 106–108.

¹⁴⁴ O oblastni in banovinski politiki do Gluhtonemnice gl. Dobaja, Gluhtonemnica v Ljubljani v prizadevanjih, str. 74–90.

¹⁴⁵ Lazarevič, *Integrirano izobraževanje in položaj invalidov*.

¹⁴⁶ Prav tam.

¹⁴⁷ Jakopič in Knavs, *Duhovniki, začetniki pouka gluhtonemih*, str. 161.

¹⁴⁸ Prav tam.

¹⁴⁹ Prav tam, str. 162.

¹⁵⁰ Prav tam, str. 161.

Ustanovitev osrednjega slovenskega zavoda za slušno in govorno prizadete otroke leta 1900 je pomenila prelomnico. Kranjski ustanovni zavod za gluhone v Ljubljani je bil ustanovljen z dobrodelnimi donacijami, učiteljstvo je plačeval deželni odbor, doklade učiteljstvu za zahtevnost dela pa deželna vlada.¹⁵¹ Uradni poslovni jezik je bila nemščina, pouk pa je potekal v slovenščini. Učitelji so se izobraževali in opravljali strokovni izpit v avstrijskih zavodih za gluhe.

Novonastala jugoslovanska država je združevala strukturno in historično različna območja, kar je v prvi vrsti terjalo pravno in upravno uskladitev. Vzporedno je potekalo izgrajevanje socialno-zdravstvenih ustanov in v njihovem okviru socialno-zdravstvene zaščite otrok, tudi tistih s posebnimi potrebami. Višji šolski svet v Ljubljani je na svoji seji že 6. aprila 1919 sklenil natančno pretehtati vprašanje skrbstvene vzgoje za otroke s posebnostmi v razvoju in na podlagi ugotovitev sprejeti primerne smernice za njihovo vzgojo in izobraževanje.¹⁵² Skupno mnenje je bilo, da so za njihovo vzgojo in izobraževanje potrebna posebna strokovna znanja, kar so pokazale že izkušnje iz avstro-ogrske monarhije. Teh znanj ljudskošolski učitelji niso imeli, prav tako jim ni bil prilagojen redni vzgojno-izobraževalni program v ljudskih šolah. Višji šolski svet je ocenil, da je nadaljevanje segregiranega učnega procesa v njihovo korist. Omenjeni otroci pogosto tudi v domačem okolju niso imeli potrebnih socialnih spodbud, kaj šele potrebnega strokovnega znanja staršev.¹⁵³

Gluhonemnica¹⁵⁴ v Ljubljani je bila edina ustanova v Sloveniji v obdobju med obema vojnama, ki je izobraževala gluhe otroke. Izobraževanje je potekalo po glasovnogovorni metodi, ki je v tem obdobju predstavljala pot integracije gluhih v družbo. Govorimo o segregiranih vzgoji in izobraževanju, ki sta bila v tem kontekstu pozitivna, saj je v njunem okviru potekal vzgojno-izobraževalni proces, prilagojen potrebam gluhih otrok, njun končni cilj pa sta bila njihova vključitev v družbo polnočutnih in prispevek družbi. Torej samostojno odraslo življenje in za mnoge tudi pot iz revščine. Pogosto so bili ovira na njihovi poti predsodki družbe.

V obdobju med obema vojnama je bil gluhi otrok, kot rečeno, pojmovan kot oseba, katere pomanjkljivost je bilo treba odpraviti in prilagoditi polnočutni okolici.¹⁵⁵ Tako pojmovanje gluhih otrok in na splošno otrok s posebnimi

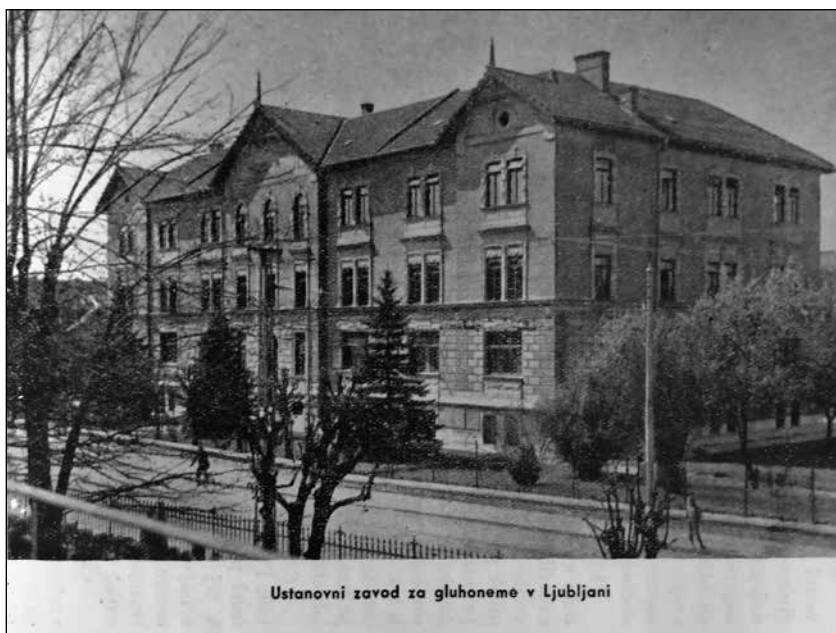
151 Dobaja, *Gluhonemnica v Ljubljani 1919–1940*, str. 386.

152 Serše, *Skrb za slepe v slovenski zgodovini*, str. 35.

153 Prav tam.

154 Izraz gluhonemnica, ki se danes ne uporablja več, je bil večkrat deležen kritike, čeprav se je beseda uporabljala od ustanovitve prvih zavodov za gluhe na Slovenskem. Beseda je dobreden prevod nemškega izraza *Taubstummeneinrichtung*. Izraz ljubljanska gluhonemnica se je uporabljal do leta 1950, ko se preimenuje v Zavod za gluho mladino. – Jakopič, *Gluhi in govor*, str. 9.

155 O »odpravljanju pomanjkljivosti« otrok s posebnimi potrebami gl. Turner, *Introduction*, str. 1–16 (posredoval dr. Žarko Lazarevič).



Ustanovni zavod za gluhoneme v Ljubljani (gluhonemnica).
(Dostal in Supančič, *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, str. 19.)

potrebami je bilo prisotno tudi po drugi svetovni vojni, torej integracija v smislu prilagajanja družbi, pri čemer pa je vedno bolj stopalo v ospredje razvijanje pozitivnega odnosa družbe do omenjenih otrok.¹⁵⁶

GLASOVNOGOVORNA METODA POUČEVANJA¹⁵⁷ – POT V INTEGRACIJO

Oralna metoda je bila v obravnavanem obdobju osrednja metoda poučevanja gluhih ne samo v Sloveniji, ampak tudi širše v Evropi. Temeljila je na metodiki pouka gluhih, ki jo je razvil empirik Miroslav Moric Hill. Njegova načela dejansko niso bila nekaj povsem novega; podobno je učil že denimo Jurij Raphael, protestantski župnik v Nemčiji v 16. stoletju. Je pa Hill ta učna načela uveljavljal tako odločno, da so mu jih pripisali.¹⁵⁸ Z njegovim delom *Anleitung zum Sprachunterrichte taubstummen Kinder* iz leta 1840 se pričena novo obdobje

¹⁵⁶ Ivanec, *Otroci in mladostniki*, str. 177.

¹⁵⁷ O podrobnih značilnostih metode gl. Dobaja, *Gluhonemnica v Ljubljani 1919–1940*, str. 390.

¹⁵⁸ Jakopič, *Oris zgodovine vzgoje*, str. 27–28.

poučevanja gluhtonemih.¹⁵⁹ S tem delom je nastopil proti metodi učenja gluhih v govoru po slovnici in s pomočjo kretenj:

»Govor se prične in dalje razvija pri znanem, praktično in le o tem, česar učenec potrebuje, ne oziraje se na slovnico in njene oblike, ki se obenem z govorom razlagajo učencem. Misel se veže neposredno na govorjeno besedo; tako sta pisava in kretnja nepotrebni. Glasovni govor je že po naravi najboljše in najučinkovitejše sredstvo človeškega sporazumevanja. Govor mora biti sredstvo, s katerim podučujemo vse druge predmete in vse, kar gluhtonememu, kot članu človeške družbe, koristi.«¹⁶⁰

Oralna metoda je bila način približati in integrirati gluhega otroka slišči okolici, kretnje pa so bile prisotne le za pojasnjevanje pojmov. V začetnem razredu so se še tolerirale, nato vedno manj oziroma nič. Znakovni jezik torej ni bil upoštevan kot pravi jezik, ampak zgolj kot orodje za lažje prenašanje vsebin.¹⁶¹ Mednarodni pedagoški urad v Ženevi je ugotavljal prevlado oralne metode poučevanja nad metodo znakov in prstno abecedo.¹⁶² V novi metodi je videl lažji način komuniciranja gluhega z drugimi ljudmi.¹⁶³

Danes strokovnjaki ugotavljajo, da je oralna metoda lahko resnično uspešna le v primerih, ko so otroci sluh izgubili v starosti, ko so že lahko pridobili določeno jezikovno izkušnjo.¹⁶⁴ Pri gluhih otrocih, ki do osnovne šole niso prišli v stik z zaznavnim jezikom in zato niso osvojili materne jezika, pa so lahko prizadevanja pri učenju govornega jezika po oralni metodi zaman.¹⁶⁵ Metoda naj ne bi prinesla pričakovanih rezultatov, saj mnogi gluhi končajo šolanje slabše opismenjeni. Kljub temu pa so se nekateri gluhi v dolgotrajnih rehabilitacijskih programih po oralni metodi naučili izgovarjati glasove slovenskega jezika.¹⁶⁶ V prvi polovici 20. stoletja je bilo v slovenskem in jugoslovanskem prostoru prisotno nihanje med analitično in sintetično oralno metodo, šele po letu 1950 sta se pričeli uveljavljati glasovna analitično-sintetična metoda in globalna metoda (različne oblike komuniciranja).¹⁶⁷

Strokovnjaki danes vidijo oralno metodo kot metodo poučevanja, ki ni prilagojena individualnim potrebam gluhega otroka in ki gluhih otrokom ni omogočila samoizražanja, ampak frustracijo.¹⁶⁸ Razmišljanje o ustreznosti gla-

159 Prav tam, str. 27.

160 Prav tam.

161 Giné, Llombart, Balcells in Mas, Disabilities and hearing impairments in Spain, str. 364 (posredoval dr. Žarko Lazarevič).

162 *Popotnik*, marec–april 1938/1939, str. 220, Učne metode za gluhtonemo deco.

163 Prav tam.

164 *Koncept umestitve slovenskega znakovnega jezika*, str. 20.

165 Prav tam.

166 Prav tam, str. 20–21.

167 Jakopič, *Gluhi in govor*, str. 36.

168 Saunders, *A brief perspective on the history of the education of deaf children*.

sovnogovorne metode sicer ni predmet tega prispevka, saj gre za strokovno vprašanje, o katerem strokovnjaki poučevanja gluhih še vedno razpravljajo, je pa cilj članka prispevati k spoznanju, da je omenjena metoda, kljub zahtevnosti učenja, gojencem (tudi ljubljanske gluhonemnice) omogočila samostojnost in pogosto pot iz revščine. Že pri sprejemu v zavod je bila s sprejemnim izpitom ustvarjena selekcija, saj je sprejemna komisija ocenila, kdo bo resnično zmožel učenje po tej metodi. Toda tudi vsi tisti, ki jih je komisija ocenila za sposobne učenja po omenjeni metodi, niso bili sprejeti zaradi prostorske stiske gluhonemnice,¹⁶⁹ pa tudi sprejem v zavod še ni bil jamstvo za dejansko dokončanje šolanja. Tako je denimo učitelj Mirko Dermelj na učiteljski konferenci novembra 1922 predlagal, da se trije učenci iz prvega razreda odpustijo iz zavoda, ker ni bilo pričakovati napredka.¹⁷⁰ Vodstvo gluhonemnice in učiteljski zbor sta se zavedala, da je določena mera strogosti in neomajnosti nujna, zato da se vsaj določenemu številu gojencev omogočita samostojnost in integracija. Edino sredstvo za integracijo in materialno kakovostnejše življenje pa je bil, kot rečeno, govor. Navedeno nazorno pojasnijo besede ravnatelja ljubljanske gluhonemnice, surdopedagoga in praktičnega fonetika Frana Grma (1877–1967): »Govor gluhega otroka, ki ga ne razume polnočutna okolica, ni nič vreden (Ali: Govor gluhega otroka je toliko vreden, kolikor ga razume njegova polnočutna okolica).«¹⁷¹ Ravnatelj Grm je želel povzdigniti gluhonemnico v prvovrsten zavod, prepoznaven tudi v tujini.¹⁷² Obiski tujih strokovnjakov so bili pogosti, s čimer je zavod jasno opredelil zavzetost za v tistem obdobju edino merodajno metodo poučevanja gluhih:

»Kakor sem že često omenil, zahteva vokalna metoda, ki je za nas edino merodajna, da dosledno rabimo vselej in povsod glasovni govor, kadar komuniciramo s svojimi gojenci. Po tem pravilu se ravnaajo učitelji vseh boljših zavodov, dobro vedoč, da je le tako mogoče izpodriniti kretanje in ga nadomestiti z glasovnim govorom. Dosledna raba in vztrajna vaja in zopet vaja so edini pripomočki za to, drugih ni.«¹⁷³

Za današnje pojme je bil omenjeni učni pristop, kljub sodobnim kritikam, vseeno premikanje meja, saj je bil cilj razvijanje govora pri gluhih gojencih do stopnje, ko jih razume tudi laična javnost. Zato je morala biti artikulacija tekoča.¹⁷⁴ Predpogoj za omenjene uspehe pa so bili redno izobraževanje strokovnih učiteljev, študijska potovanja in pozitiven odnos do dela z gluhih otroki.¹⁷⁵ Vodstvo gluhonemnice in strokovni učitelji so zagovarjali pristen odnos do gojencev,

169 Več o tem gl. Dobaja, *Gluhonemnica v Ljubljani v prizadevanjih*, str. 74–90.

170 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik učiteljske konference 27. 11. 1922.

171 Jakopič, *Gluhi in govor*, str. 47.

172 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik učiteljske konference z dne 13. 3. 1920.

173 Prav tam.

174 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik lokalne učiteljske konference z dne 4. in 5. majnika 1920.

175 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik lokalne učiteljske konference 18. 6. 1921.

ki jim je dajal občutek varnosti. Zavod je bil namreč internatsko urejena šola, zato so bili fizični stiki s starši med šolskim letom redki (razen med prazniki, na primer za božič), saj so otroci pretežno prihajali iz oddaljenih vaških okolij. Prav iz tega razloga so se strokovni učitelji zavedali pomena občutka domačnosti in družinskosti. Dobro počutje gojencev je bilo namreč pomemben pogoj za učni uspeh.¹⁷⁶ Vodstvo zavoda in strokovni učitelji so poudarjali tudi pomen pozitivnih odnosov med gojenci zavoda.¹⁷⁷ Stiki s starši so bili med šolskim letom predvsem pismeni. Otroci so jim pričeli pisati takoj, ko so se naučili nekaj besed in jih oblikovali v kratke stavke, s katerimi so izrazili svoje občutke o bivanju v zavodu. Starši so otrokom odgovarjali ter v pisma prilagali znamke in dopisnice.¹⁷⁸ Pisem otrok in staršev v virih nisem zasledila, zato lahko iz dostopnih virov sklepam, da je bil pri gojencih zavoda in starših prisoten močan občutek hvaležnosti za izobraževanje v gluhonemnici, saj je bila to v obravnavanem obdobju edina pot za samostojno življenje, za mnoge pa tudi pot iz revščine.¹⁷⁹ V obdobju med obema vojnama je bila namreč, kot rečeno, gluhonemnica edina šola v Sloveniji, ki je gluhonemi mladini nudila izobraževanje. Zanje ni bilo strokovnih šol, prav tako ne srednjih šol, kot je že bila praksa v drugih evropskih državah. O pomenu gluhonemnice nazorno pričajo sledeče besede nekdanjega gojenca Cirila Sitarja:

»Jaz imam svoje nekdanje učitelje, ki so se trudili z mano, zapisane v najlepšem spominu. Vem, da bi brez njihove pomoči nikoli ne dosegel samostojnosti v življenju, in da sem za vse to, do česar sem se priboril, dolžan hvalo predvsem njim. Takih misli so tudi vsi moji nekdanji sošolci. Mi smo bili takrat tako srečni, da so se učitelji bavili z nami tudi preko svojih predpisanih ur /.../«¹⁸⁰

Tudi sicer so nekdanji gojenci pogosto ohranjali stike s svojimi nekdanjimi učitelji in jim v pismih sporočali vesele in tudi manj vesele dogodke, ki so jim bili priča na svoji poti po koncu izobraževanja. K učiteljem so se vračali tudi po nasvete glede ravnanja v določenih življenjskih situacijah, saj so ti pogosto najbolj razumeli njihove stiske in način njihovega sprejemanja različnih življenjskih položajev.¹⁸¹

Praktično uspešnost oziroma za nekatere tudi neuspešnost poučevanja po glasovnogovorni metodi izpričujejo konferenčni zapisniki ljubljanske gluhonemnice. Vzemimo za primer šolski leti 1920/21¹⁸² in 1922/23.¹⁸³ V šolskem letu

176 O tem gl. Dobaja, *Gluhonemnica v Ljubljani 1919–1940*, str. 393.

177 *Sonček: šolski list za gluhonemo mladino*, 1937/38, str. 7.

178 Dobaja, *Gluhonemnica v Ljubljani 1919–1940*, str. 393–394.

179 O vsakdanjem življenju v gluhonemnici gl. prav tam, str. 385–395.

180 SI AS 2052, t. e. 1, a. e. 1, Ciril Sitar: *Učiteljstvo gluhonemnice in kritika njih dela*.

181 Rupnik, *Ko se zapro vrata zavoda ...*, str. 141.

182 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik lokalne učiteljske konference 18. 6. 1921.

183 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik učiteljske konference z dne 11. 6. 1923.

1920/21 je bilo v gluhonemnico vpisanih 81 otrok.¹⁸⁴ Konec šolskega leta je učiteljski zbor ugotavljal, da bo sedem učencev ponavljalo razred, za šest učencev pa je predvidel odpust iz zavoda, ker ni bilo pričakovati napredka.¹⁸⁵ V šolskem letu 1922/23 je bilo v gluhonemnico vpisanih 88 otrok.¹⁸⁶ Pri analizi uspešnosti je učiteljski zbor ugotovil, da pri desetih gojencih ni mogoče pričakovati napredka, zato je predlagal njihov odpust iz zavoda. V tem šolskem letu pa je bil za ponavljanje razreda predviden le en učenec.¹⁸⁷ Glede na skupno število učencev število odpuščenih iz zavoda ni veliko, je pa pokazatelj nezmožnosti nekaterih gluhih otrok, da bi sledili učnemu načrtu, končali šolanje in se integrirali v družbo. Ta skupina otrok je ostajala v oskrbi staršev in bila (navadno po smrti staršev ali skrbnikov) na poti bodočih občinskih revežev. Strokovni učitelj Metod Kumelj je podal izračun stroškov za tiste gluhoneme, ki niso bili deležni šolanja in so ostajali v oskrbi svojcev in družbe.¹⁸⁸ Navaja podatek, da je bilo v Sloveniji med 2.000 in 2.250 gluhonemih oseb, od katerih se jih je lahko v gluhonemnici zaradi omejenih prostorskih kapacitet izobrazilo le 900.¹⁸⁹ Ti so s pridobljeno izobrazbo dobili možnost zaposlitve, samostojnega življenja in dviga na družbeni lestvici. Za preostalih 1.100 oziroma 1.350¹⁹⁰ gluhonemih so skrbeli svojci ali domovinska občina. Kumelj je predvideval, da je bila dnevna oskrba za posamezno gluhonemo osebo pet dinarjev, za vse torej od 5.500 do 7.050 din dnevno, mesečno od 165.000 do 211.500 din in letno kar od 1.980.000 do 2.538.000 din.¹⁹¹ Gre za vsote, ki bi jih, po njegovem mnenju, lahko porabili za razširitev zavoda oziroma celo izgradnjo nove gluhonemnice, ki bi dejansko omogočila izobraževanje vseh šoloobveznih gluhonemih.¹⁹² V Kraljevini Jugoslaviji je bilo od 14 milijonov prebivalcev 25.000 gluhonemih, med njimi okoli 10.000 šoloobveznih otrok.¹⁹³ V državi so bile štiri gluhonemnice (Ljubljana, Zagreb, Beograd, Jagodina), kar je bilo premalo glede na število gluhonemih in zahtevnost poučevanja.

Gluhonemnica je bila v prizadevanjih za samostojnost in integracijo svojih gojencev dejansko osamljena. Z ustanovitvijo karitativnega Podpornega društva za gluhonemo mladino v Ljubljani so se taka prizadevanja porazdelila, a v obravnavanem obdobju še vedno ni bilo širše podpore družbe in oblasti. Oblastna in kasneje banska uprava sta omogočili delovanje zavoda in se zavedali pomena

184 Dermelj, *Gluhonemi gojenci v dobi štirideset let*, str. 159.

185 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik lokalne učiteljske konference 18. 6. 1921.

186 Dermelj, *Gluhonemi gojenci v dobi štirideset let*, str. 160.

187 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik učiteljske konference z dne 11. 6. 1923.

188 Kumelj, *Odprite vrata v gluhonemnico na stežaj!*, str. 95.

189 Prav tam.

190 Prav tam.

191 Prav tam.

192 Prav tam.

193 *Jutro*, 8. 12. 1936, str. 7, Krik gluhonemih.

izobraževanja gluhih, čeprav v skromnih razmerah, nista pa bili širši pobudnici integracije gluhih.¹⁹⁴ Zagovarjali sta segregacijo v smislu vzgoje in izobraževanja, a hkrati nasprotovali prostorski segregaciji v obliki preselitve gluhonemnice iz mesta na podeželje. Uprava splošne ljubljanske bolnišnice si je namreč prizadevala izsiliti preselitev zavoda na podeželje, njegove prostore pa porabiti za svoje namene.¹⁹⁵ Seveda so na sejah banskega sveta nekateri banški svetniki predlagali prostorsko segregacijo v smislu preselitve gluhonemnih otrok, slepih in slabovidnih otrok ter vedenjsko problematičnih dečkov na skupno posestvo v Ponovičah, kjer so zadnji že domovali. Tam naj bi se izučili kmečkih del in postali bodoči kmečki delavci. Taki predlogi so bili izraženi s stališča varčevanja pri vzdrževanju upravnega aparata in niso v ničemer izhajali iz potreb omenjenih mladoletnih. Ban Drago Marušič je take predloge zavrnil, saj je »za to potreba stvarnega in podrobnega študija«.¹⁹⁶

SOCIALNI POLOŽAJ GOJENCEV LJUBLJANSKE GLUHONEMNICE IN LAJŠANJE NJIHOVE STISKE

»Otroci so večji del siromašni, zato je vsebina njih košar in culic zelo revna. Par srajc, robcev, obleka, ki jo ima na sebi, tanke nogavice, raztrgani čevlji je bogastvo. Je pač že tako, da se nad itak siromašnimi ljudmi stresa še drugo gorje, da je nesreča večja.«¹⁹⁷

Večina gojencev gluhonemnice je torej prihajala iz revnih družin, ki so prebivale v oddaljenih vaseh in zaselkih. Strokovni učitelj Vilko Mazi je navedeno pojasnil z besedami: »Večina otrok prihaja iz najbolj oddaljenih in odljudnih selišč. Sredi noči jih vzdramijo roditelji, da pridejo z njimi ob zori do železnice. Mnogi tokrat prvič zagledajo vlak.«¹⁹⁸ Med poklici staršev so prevladovali kmetje, kajzarji, kmečki delavci.¹⁹⁹ Zdravniki so ugotavljali, da je pri večini gluhoti pridobljena naknadno zaradi bolezni ušes ali drugih otroških bolezni, ki niso bile strokovno pozdravljene.²⁰⁰ Strokovni učitelji so v svojih prispevkih opisovali žalostne socialne razmere gluhonemnih otrok pred prihodom v zavod:

194 O oblastni in banovinski politiki do vprašanja razširitve in financiranja gluhonemnice gl. Dobaja, *Gluhonemnica v Ljubljani v prizadevanjih*, str. 74–90.

195 Dermelj, *Zgodovinski dogodki našega zavoda*, str. 17.

196 SI AS 77, š. 1, Prvo zasedanje, Stenografski zapisnik 3. seje banskega sveta, 22. 1. 1931.

197 SI AS 2052, t. e. 1, mapa 1, Nedatiran opis dela in vsakdana v Gluhtonemnici.

198 Mazi, *V svetu gluhonemega otroka*, str. 44.

199 Dobaja, *Gluhonemnica v Ljubljani 1919–1940*, str. 394.

200 Mazi, *Usoda gluhoneme mladine*, str. 8–9.

»Pred leti je potoval tovariš po Dolenjskem. Spotoma se je oglasil v siromašni koči. Hud smrad mu je udaril v nos. Na peči je ležal bled fantek in jokal. Dečku je teklo iz ušesa. Mati je jokaje pravila, da otrok ne sliši. Pomagati mu ni mogla. Tovariš jo je napotil v gluhonemnico. Sam je potem otroka učil in potrpežljivo prenašal čisto neznošen smrad. Zavodni zdravnik in dobrotnik, rajni dvorni svetnik dr. Zupanc, ki je prav vsak dan ordiniral v zavodu, ga je potrpežljivo lečil. Postal je krepak dečko, priden delavec in sedaj velika opora nadložni materi.«²⁰¹

Starši so se pogosto zatekali k domačim zdravilom ali lokalnim zdravilcem, saj niso imeli sredstev za plačilo zdravnika, pogosto niso imeli niti možnosti prevoza do zdravniške pomoči. Tako so nekateri gluhonemi otroci ostali »neodkriti«. Po oddaljenih vaseh in zaselkih so bili namreč še vedno tudi gluhonemi mladoletniki, ki so nekako »padli iz sistema« oziroma morda starši ali skrbniki niso bili seznanjeni z možnostjo izobraževanja gluhonemih. V obravnavanem obdobju namreč še niso uvedli splošne šolske obveznosti za gluhoneme. Poglejmo primer. Pri zasebnici T. Š. v Stražici pri Frankolovem je prebivala sedemnajstletna gluhonema M. Š. Okrajno sodišče v Celju je obvestilo sreskega načelnika o veliki bedi, v kateri je prebivala mladoletna. Predlagalo je, da se mladenka vključi v zavod za gluhoneme in usposobi za opravljanje kakšnega poklica.²⁰² Ravnateljstvo ljubljanske gluhonemnice mladoletnice ni moglo sprejeti v zavod, saj je bila prestara za poučevanje po glasovnogovorni metodi.²⁰³ Predlagalo je, da se nastani v zavetišču in tam tudi zaposli za pomožna dela.²⁰⁴ Iz vira sicer ni razvidna rešitev nastale situacije, lahko pa sklepamo, da je za gluhonemo M. Š., glede na to, da ni živela v socialno spodbudnem okolju in da je bila prestara za izobraževanje, skrb prevzela domovinska občina.

Tistim revnim gluhonemim otrokom, ki so dobili možnost izobraževanja v gluhonemnici, je revščino poleg gluhonemnice blažilo tudi že omenjeno Podporno društvo za gluhonemo mladino v Ljubljani, in sicer z nabavo oblačil, obutve, šolskih potrebščin, kritjem stroškov ekskurzij in izletov, kritjem stroškov za popravilo zob, očal ipd. Le manjšina učencev je pripadala socialno stabilnim družinam, ki so lahko same krile omenjene stroške. Socialne razlike so prišle do izraza zlasti med gospodarsko krizo, ko je vodstvo gluhonemnice pozvalo starše, naj po svojih močeh prispevajo k nakupu učil in učnih pripomočkov.²⁰⁵ Takrat se je namreč pokazalo, da je ta vzgojno-izobraževalna ustanova finančno

201 Puhar, Socialni položaj bivših in sedanjih učencev, str. 64.

202 SI AS 92, Oblastni odbor Ljubljanske oblasti 1928–29 III-38, Gluhtonemnica v Ljubljani, Okrajno sodišče v Celju, odd. IV., 8. 6. 1929.

203 Iz uporabljenih virov je razvidno, da je bilo poučevanje po glasovnogovorni metodi uspešnejše pri mlajših otrocih.

204 SI AS 92, Oblastni odbor Ljubljanske oblasti 1928–29 III-38, Gluhtonemnica v Ljubljani, Gluhtonema M. Š., sprejem v zavodno šolo, 4. 9. 1929.

205 Dobaja, Gluhtonemnica v Ljubljani 1919–1940, str. 389.

izčrpana, saj je, v želji nuditi šolanje čim večjemu številu gluhih otrok, sprejemala več otrok, kot pa so bile njene dejanske kapacitete. Tudi sicer je zavod deloval s skromnimi sredstvi. Glede na preveliko število otrok v primerjavi z zavodnimi kapacitetami je bila tudi hrana skromna. Na sejah banskega sveta so predlagali delno preureditev obsežnega zavodnega vrta tako, da bi lahko na njem pridelovali zelenjavo.²⁰⁶

Gospodarska kriza je v veliki meri povzročila preusmeritev učiteljske dejavnosti ljubljanske gluhonemnice tudi v reševanje socialnih problemov gojencev.²⁰⁷ Življenjski standard revnih družin z gluhih otroki je pogosto padel do točke, ko so otroci prihajali v zavod podhranjeni, bosí in raztrgani.²⁰⁸ Gluhtonemnica je ob podpori Podpornega društva za gluhonemo mladino poskrbela, da so imeli gojenci zadovoljivo materialno oskrbo.²⁰⁹ Zavedala pa sta se, da uspešno končanje šolanja še ne pomeni istočasne integracije v družbo, ampak začetek soočanja s predsodki družbe pri iskanju zaposlitve. To so občutili zlasti revni gluhi, ki doma niso imeli socialnega zaledja med iskanjem zaposlitve. Društvo jim je bilo v veliko pomoč pri lajšanju socialne stiske.

Ustanovitev Podpornega društva za gluhonemo mladino sega v leto 1930. Banska uprava je pravila društva potrdila konec novembra 1930.²¹⁰ 10. decembra 1930 je potekal ustanovni občni zbor pod predsedstvom ravnatelja gluhonemnice Frana Grma, na katerem je bil za prvega predsednika izvoljen dvorni sodni svetnik v pokoju Fran Vedernjak.²¹¹ Značaj društva je bil karitativen, zato je bil njegov cilj pridobiti čim več članov, pa tudi podporo občin in denarnih zavodov, saj je od tu pričakovalo največ pomoči. Društvo se je s prošnjami za podporo obračalo tudi na bansko upravo in Ministrstvo za socialno politiko in narodno zdravje. Osnovni namen društva je bil gluhi mladini, zlasti revni, do polnoletnosti nuditi materialno in moralno pomoč s ciljem, da bi čim več gluhih šoloobveznih otrok imelo možnost šolanja v gluhonemnici, da bi pomagalo revnim in osirotelim absolventom gluhonemnice pri iskanju zaposlitve in jih materialno podpiralo med vajeniško dobo.²¹² Število prosilcev pomoči med vajeniško dobo je naraščalo, tako da je konec 30. let društvo zaskrbljeno ugotavljalo, da bo moralo odklanjati prošnje, saj mu ni uspelo povečati dohodkov hkrati s porastom izdatkov. Državna podpora naj bi že več let izostajala, banovinska pa je bila prav tako neredna; v letu 1940 je »spet enkrat« podelila svoj prispevek v »skromnem« znesku 1.500

206 SI AS 77, š. 12, Deveto redno zasedanje banskega sveta 1938, Stenografski zapisnik 3. seje, 16. 2. 1938.

207 Jakopič, Ljubljanski Center za rehabilitacijo sluha in govora ob 80-letnici, str. 17.

208 Mazi, *Pomoč najbednejšim*, str. 12.

209 Prav tam, str. 25.

210 Prav tam, str. 12.

211 Prav tam.

212 Prav tam, str. 26.

din.²¹³ Banovinski proračun je predvideval pomoč več socialno-karitativnim ustanovam, seveda v skladu s svojimi zmožnostmi, pri čemer je verjetno težko zadovoljil vse pomoči potrebne deležnike.

Društvo je bilo zelo prizadevno pri pridobivanju članov in poskusih pridobivanja podpor. Ambiciozna želja, da bi imelo vsaj tisoč rednih članov, je ostala neuresničena, saj je bilo še v letu 1937 le 379 članov.²¹⁴ Očitno so bili v družbi še vedno prisotni predsodki in nezavedanje o pomembnosti takih karitativnih društev. Največ razumevanja za nujnost materialne podpore društvu so pokazale tiste občine, ki so imele neposreden vpogled v neugodne socialne razmere gluhih.²¹⁵ Seveda to ni pomenilo, da so bile tudi zmožne večjih denarnih podpor. Društvo je od občin na splošno pričakovalo večjo finančno angažiranost in razočarano ugotavljalo, da je pri mnogih izgovor »varčevanje«.²¹⁶ Gospodarska kriza sredi 30. let je dejansko omejila ali celo ukinila občinske podpore. Ne glede na to je društvo zagovarjalo stališče, da nobena občina ni tako revna, da ne bi zmogla vsaj prispevka za letno članarino, saj so s tako pomočjo občine dejansko razbremenile sebe.²¹⁷ Neizobražena gluha oseba je namreč po smrti staršev ali skrbnikov postala breme domovinske občine. Od mestnih občin je Maribor v obdobju 1931–1940 v veliki meri konstantno prispeval finančna sredstva.²¹⁸ Sledila je Ljubljana. Ostale občine so prispevale zelo različno. Mežica je denimo skoraj vsako leto prispevala določen znesek, prav tako Jezersko. Nekatere občine so zmogle v obdobju 1931–1940 prispevati le enkrat, na primer občini Ambrus in Črnomelj.²¹⁹ Na splošno je bila podpora občin neredna ali pa je povsem izostala, zlasti v obdobju gospodarske krize. Od 132 občin je v prvem letu ustanovitve društva leta 1931 le 44 občin društvu namenilo prostovoljne prispevke v vrednosti 5.102 din,²²⁰ kar je tretjina občin. To število se je med gospodarsko krizo še zmanjševalo in v letu 1933 doseglo le 12 občin.²²¹ V drugi polovici 30. let se je število občin, ki so darovale prostovoljne prispevke, postopno zviševalo, a ni doseglo več kot 48 občin v letu 1940. Te so skupaj prispevale 7.942 din,²²² kar je seveda nekoliko več v primerjavi z letom 1931, ko je prispevalo podobno število občin. Upoštevajoč, da gre le za desetletno obdobje 1931–1940, pa je bilo število občin občutno prenizko in temu primerni so bili tudi občinski prispevki.

213 Prav tam.

214 SI AS 2052, t. e. 1, a. e. 2, Izvestje za leto 1937, str. 1.

215 Mazi, *Usoda gluhoneme mladine*, str. 30.

216 Mazi, *Pomoč najbednejšim*, str. 36.

217 Prav tam.

218 Prav tam, str. 36–37.

219 Prav tam.

220 Prav tam, str. 38.

221 Prav tam.

222 Prav tam.

Prispevki podjetij, denarnih zavodov in zasebnikov so bili prav tako skromni, zlasti med gospodarsko krizo, ko so praktično izostali, tako da je bil v določenem trenutku ogrožen celo obstoj društva.²²³ Društvo je bilo razočarano nad premajhno finančno odzivnostjo denarnih zavodov. Od njih je dobivalo »stereotipni odgovor, da je zavod pod zaščito.«²²⁴ Denarni zavodi so očitno menili, da je banovinska podpora zadostna. Društvo je opozarjalo na pomanjkanje osebne finančne iniciative vodilnih v denarnih zavodih.²²⁵ Od 46 denarnih zavodov jih je v letu 1931 le 12 nudilo društvu finančno podporo v vrednosti 3.250 din.²²⁶ To število se je zmanjševalo in v letih 1935 in 1936 doseglo najnižjo točko, ko društvu noben denarni zavod ni prispeval sredstev.²²⁷ Po gospodarskem okrevanju se je število darovalcev postopoma povečevalo in v letu 1940 doseglo 32 denarnih zavodov, ki so skupno prispevali 5.180 din.²²⁸ Prispevki denarnih zavodov društvu se v desetletnem obdobju niso bistveno povišali, a so vseeno predstavljali pomembno finančno oporo glede na potrebe. Društvo se je zavedalo svojega poslanstva in pomena pri podpori revnih varovancev ter pri dodeljevanju podpor postopalo zelo previdno in gospodarno. Izključilo je vsako zlorabo, saj je poznalo prosilce in njihove socialne razmere ter naredilo letni obračun na vsakoletnih občnih zborih.²²⁹

V okviru društva je bil ustanovljen sklad v počastitev dolgoletne učiteljice v gluhonemnici Vite Zupančič. Na podlagi soglasnega sklepa občnega zbora društva, sprejetega 15. februarja 1935, je društvo iz društvenega premoženja izločilo 10.000 din in ta znesek upravljalo kot Sklad Vite Zupančič.²³⁰ Sredstva sklada so bila namenjena blagovnemu (ne denarnemu) obdarovanju nadarjenih revnih učencev štirih višjih razredov gluhonemnice. Obdarovanje je potekalo konec šolskega leta, obdarovance pa sta skupaj izbrala društvo in ravnateljstvo zavoda na predlog učiteljev.²³¹ Učencem zaključnega razreda sta zavod in društvo omogočila tudi končni izlet na morje, ki so ga mnogi videli prvič: »Mi smo prvič videli morje in ladje. V Kraljevici smo plavali in se vozili z jadrnico. Bili smo zelo veseli in zadovoljni /.../«²³²

223 Mazi, *Usoda gluhoneme mladine*, str. 30.

224 Mazi, *Pomoč najbednejšim*, str. 39.

225 Prav tam.

226 Prav tam.

227 Prav tam.

228 Prav tam.

229 Mazi, *Usoda gluhoneme mladine*, str. 31.

230 Mazi, *Pomoč najbednejšim*, str. 26.

231 Prav tam, str. 26–27.

232 SI AS 2052, t. e. 2, a. e. 3, Kaj pišejo in čitajo otroci na ljubljanski Gluhtonemnici, 12. 3. 1940.



Vita Zupančič (1868–1950), surdopedagoginja.

(Dostal in Supančič, *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, str. 37.)

Osrednja vsakoletna prireditev društva je bilo Miklavževo obdarovanje otrok, v prvi vrsti predvsem zato, da so bili otroci pred nastopom zime preskrbljeni s toplimi oblačili in obutvijo. Društvu so pomagala tekstilna podjetja s prispevki v blagu.²³³ Največ so prispevala predvsem ljubljanska podjetja, medtem ko naj druga ne bi pokazala pretiranega interesa. Društvo je bilo presenečeno zlasti nad neodzivnostjo podjetij v nekdanji mariborski oblasti, čeprav je s tega območja prihajalo večje število učencev gluhonemnice.²³⁴ Po prvi svetovni vojni so namreč gluhi učenci iz slovenske Štajerske, ki so se šolali v avstrijskih zavodih, nadaljevali šolanje v ljubljanski gluhonemnici, saj na štajerskem območju ni bilo gluhonemnice. Neodzivnost nekaterih podjetij je društvo povezovalo tudi s tem, da so se nanje obračale tudi druge socialne ustanove z enakimi pričakovanji.²³⁵ Med podjetji, ki so darovala oblačila in obutev, se iz Ljubljane omenja trgovina Žibert-Čepon, ki je vsako leto podarila čevlje in nogavice v vrednosti več kot 1.000 din, med dobrotniki zasledimo tudi podjetja Urbanc, Olup, Eger, lastnike tovarn Dragotina Hribarja, Josipa

²³³ Mazi, *Pomoč najbednejšim*, str. 25.

²³⁴ Prav tam.

²³⁵ Mazi, *Pomoč gluhonemi mladini*, str. 16.

Kunca, Henrika Franzla in druge. S slaščicami pa so otroke razveselila podjetja Šumi, Šarabon, Jelačin; v letu 1937 je bilo med darovalci 42 ljubljanskih podjetij. V tem letu so bila med darovalci tudi podjetja izven Ljubljane, denimo tekstilna tovarna Doctor in drug ter konfekcija Fr. Skušek iz Maribora, Jugočeška iz Kranja, Stermecki iz Celja, tovarna obutve Peko iz Tržiča.²³⁶

Neodzivnost (upravičena ali neupravičena) nekaterih podjetij, denarnih zavodov in posameznikov pri darovanju prispevkov društvu priča o njegovi trnovi poti pri zagotavljanju zadostnih sredstev za kritje potreb revnih gluhih gojencev in absolventov gluhonemnice in je hkrati deloma pokazatelj splošnega stanja v takratni slovenski in splošno jugoslovanski družbi glede odnosa do gluhih in gluhosti. To je bila še vedno pretežno družba predsodkov, v kateri so morali gluhi vedno znova opozarjati, da so polnopravni člani družbe, in pozivati k enaki ureditvi svojega položaja, kot so ga imeli gluhi v drugih evropskih državah. Tam so karitativne ustanove, kakršna je bila v Sloveniji Podporno društvo za gluhonemo mladino v Ljubljani, uživale splošno podporo, njihovo članstvo je segalo v tisoče. Gluhonemi otroci so imeli odprto pot do izobrazbe in izbire poklica s pomočjo poklicnih svetovalnic.²³⁷ S takšno podporo je bila tudi revnim gluhim dana možnost za izhod iz revščine.

Predsodki v družbi ter majhne možnosti gluhih v Sloveniji in Jugoslaviji so društvo spodbudili, da je med svoje pomembne delovne obveznosti uvrstilo tudi seznanjanje javnosti z vzgojo in izobraževanjem gluhih, z vzroki in posledicami gluhoste, ter tako prispevalo k odpravljanju predsodkov družbe.

PRIZADEVANJA GLUHONEMNICE IN PODPORNEGA DRUŠTVA ZA GLUHONEMO MLADINO PROTI PREDSDOKOM DRUŽBE

Ko je Vita Zupančič leto dni pred ustanovitvijo društva samoiniciativno izvedla nabiralno akcijo za nakup kinoprojektorja, ki bi krajšal čas učencem gluhonemnice in bil hkrati tudi učno sredstvo, je bila presenečena nad pozitivnim odzivom ljudi: »Kjer je potrkala, so ji povsod radi odprli in primaknili svoj obulus, vsaj kovača, če ne več.«²³⁸ Akcija ni bila pomembna samo zato, da so gluhi otroci dobili kinoprojektor, ampak je pokazala, da je z osebnim stikom mogoče približati ljudem svet gluhih in njihove stiske. Strokovni učitelji gluhonemnice so v svojih prispevkih prav tako poudarjali pomen razumevanja in odnosa do gluhih. Apelirali so tudi na otroke, naj svojim gluhim sovrstnikom pomagajo tako, da postanejo njihovi prijatelji in opozorijo vsakega, ki gluhe zaničuje in zasmehuje.²³⁹

²³⁶ Prav tam, str. 15–16.

²³⁷ SI AS 2052, t. e. 1, a. e. 2, Izvestje za leto 1937, str. 2–3.

²³⁸ Mazi, *Pomoč najbednejšim*, str. 22.

²³⁹ SI AS 2052, t. e. 1, a. e. 1, Opis Vinka Rupnika o življenju v Gluhonemnici (nedatirano).



Andrej Šarabon (1860–1941), eden od predsednikov
Podpornega društva za gluhtonemo mladino.

(Dostal in Supančič, *Štirideset let gluhtonemnice v Ljubljani 1900–1940*, str. 137.)

Strokovni učitelji so svet gluhih otrok približevali tudi z radijskimi oddajami. V njih so povedali, kako se gluhi otroci učijo in kako živijo. Spregovorili pa so tudi gluhi učenci, ki so govor po glasovnogovorni metodi osvojili do te mere, da so lahko spregovorili o življenju v gluhtonemnici. Šolski list gluhtonemnice *Sonček* je poročal, da so slišiči otroci take radijske oddaje z zanimanjem poslušali in spodbujali gluhe otroke k predstavitvi.²⁴⁰ Tudi sicer so bili radio, kino in časopisje tisti mediji, ki so omogočili brezplačno objavlanje vsebin, povezanih z gluhih, in tako prispevali k zmanjšanju predsodkov družbe. Tako je na primer časopis *Slovenski dom* objavil članek z zgovornim naslovom *Ustanova, ki najbednejšim pomaga v življenje*,²⁴¹ v katerem je poudaril pomen gluhtonemnice za samostojno življenje gluhih, ki »nočejo biti v nadlego ljudstvu, nočejo živeti od miloščine. Prisluziti si hočejo svoj kruh z lastnim, pridnim delom /.../«²⁴²

²⁴⁰ *Sonček: šolski list za gluhtonemo mladino*, 1937/38, str. 5.

²⁴¹ *Slovenski dom*, 23. 10. 1940, str. 2, *Ustanova, ki najbednejšim pomaga v življenje*.

²⁴² Prav tam.

Taka dejavnost je vsekakor približevala gluhe slišiči okolici, a je bilo približevanje vprašljivo, ko so absolventi gluhonemnice iskali prvo zaposlitev in si prizadevali ustvariti socialno varnost ter obrniti hrbet revščini:

»Koliko potov in besed je, da prepričamo tega ali onega mojstra o delazmožnosti teh naših varovancev. Skoraj povsod naletimo na nezaslišane predsodke, včasih na prav srednjeveške nazore, kakor da gluhonemec sploh ni in ne more biti človek po božji podobi. Mnogo dela bo še treba in mnogo prizadevanj, da bo naša javnost gledala na izobraženega gluhonemca kot na polnovrednega člana človeške družbe in mu ne delala tolikih težav na poti do kruha, kakor se to pri nas tako pogosto dogaja.«²⁴³

Poleg predsodkov so v obdobju gospodarske krize tudi gospodarske razmere marsikateremu delodajalcu onemogočale zaposlovanje. Društvo je poskušalo v danih razmerah spodbuditi delodajalce k zaposlovanju gluhih z nagrado v vrednosti 2.000 din.²⁴⁴ Društvo in gluhonemnica sta v nekem smislu izvajala tudi poklicno svetovanje za absolvente gluhonemnice, saj v obravnavanem obdobju v Sloveniji in Jugoslaviji ni bilo poklicnih posvetovalnic za gluhe, kot je to že bila praksa v drugih evropskih državah.²⁴⁵ V Sloveniji je bila sicer splošna banovinska poklicna posvetovalnica, ki je poskušala pomagati tudi gluhim in zainteresirati mojstre za sprejem gluhih vajencev.²⁴⁶ Vsakega maja je v posvetovalnici potekal inteligenčni preizkus učencev 8. razreda gluhonemnice, ki je na splošno pokazal dobre rezultate.²⁴⁷ V letu 1940 je bil povprečni inteligenčni količnik 8. razreda 98, kar je bila potrditev, da gluhi učenci inteligenčno ne zaostajajo za svojimi polnočutnimi sovrstniki.²⁴⁸ Absolventi gluhonemnice so bili usposobljeni za opravljanje ročnih poklicev (šivanje, pletenje, mizarska dela, tkanje platna, struganje ipd.), kjer njihove pomanjkljivosti niso bile moteče. Gluhtonemnica je zaradi prostorske stiske razpolagala s skromnimi delavnicami za priučitev ročnih poklicev. Na tako pomanjkljivost so opozarjali tudi na sejah banskega sveta.²⁴⁹

Z dokončanjem šolanja v gluhtonemnici so si gluhi mladostniki pridobili tudi sposobnost za samoizobraževanje s pomočjo knjig in revij ter teoretično možnost za pridobitev izobrazbe v šolah za polnočutne in s tem bistven dvig na družbeni lestvici.²⁵⁰ Seveda je bilo to povezano s precejšnjimi stroški in pomanjkanjem pozitivnih spodbud okolice. Večina gluhih je opravljala različne obrtniške poklice. Starši ali skrbniki pa so pogosto na slepo izročali mladostnika v uk temu ali onemu

243 SI AS 2052, t. e. 1, a. e. 2, Izvestje za leto 1937, str. 2.

244 Jakopič, Ljubljanski Center za rehabilitacijo sluha in govora, str. 17.

245 Mazi, *Usoda gluhoneme mladine*, str. 16.

246 Mazi, *Pomoč najbednejšim*, str. 7.

247 Zakovšek, Šolska doba gluhonemega otroka, str. 54.

248 Prav tam.

249 SI AS 77, š. 12, Deveto redno zasedanje banskega sveta 1938, Stenografski zapisnik 3. seje, 16. 2. 1938.

250 Zakovšek, Šolska doba gluhonemega otroka, str. 54.

mojstru, da bi gluhemu mladostniku priskrbeli čimprejšnjo zaposlitev in mu tako omogočili kar najhitrejši izhod iz revščine. S tem so starši pogosto tudi sami spodbudili posameznega mojstra k odporu do gluhih vajencev, ki so sicer veljali za prizadevne in natančne delavce, a ob primernih spodbudah in razumevanju delodajalca.²⁵¹ Delodajalci pogosto niso bili seznanjeni s posebnostmi gluhih vajencev, zato je v komunikaciji prihajalo do konfliktov. Posamezne potencialne delodajalce je bilo namreč treba predhodno seznaniti z navadami gluhega vajenca, predvsem pa vzpostaviti govorno komunikacijo. Na ta moment sta društvo in gluhonemnica opozarjala starše in jim dajala oporo pri poklicnih odločitvah njihovih mladostnikov. Kako konkretno je potekala komunikacija s starši in v kolikšni meri so bili v društvu angažirani starši, iz virov ni razvidno. Je pa poudarjeno, da je bilo Podporno društvo za gluhonemo mladino predstavnik staršev, ki je nadzorovalo tudi delo gluhonemnice ter ščitilo interese gojencev in staršev.²⁵² To svojo nalogo in dolžnost je društvo poudarilo denimo v primeru odsotnosti nekaterih strokovnih učiteljev gluhonemnice zaradi udeležbe v dejavnostih, ki niso bile povezane z zavodom. Odsotnost kateregakoli strokovnega učitelja je namreč pomenila manjše število ur strokovnega pouka za gojence zavoda. Glede na težavnost vzgojno-izobraževalnega procesa so takšni pomisleki razumljivi.

V prizadevanja za približevanje gluhih slišči okolici in razblinjanje predsodkov družbe se je vključilo tudi Društvo gluhonemih v Dravski banovini s sedežem v Ljubljani,²⁵³ ki je bilo ustanovljeno leta 1931 v prvi vrsti za varstvo interesov odraslih gluhih, a je ob vsaki priložnosti poudarjalo pomen izobraževanja gluhonemih otrok in s tem možnost za samostojno življenje. Proti predsodkom družbe je nastopalo z organiziranjem kulturnih prireditev po Sloveniji, v katerih so odrasli gluhi nastopali z govorjeno besedo v gledaliških predstavah in z njimi javnost opozarjali na »krivičnost in pogrešnost mišljenja o gluhonemih vobče«.²⁵⁴

Prva takšna prireditev v Sloveniji in nasploh v Kraljevini Jugoslaviji je bila 6. decembra 1936 v dvorani Šentjakobskega gledališča v Ljubljani.²⁵⁵ Poleg bana Marka Natlačena in drugih najvišjih predstavnikov prosvetne in cerkvene oblasti se je prireditve udeležilo toliko občinstva, da je moralo društvo nastop ponoviti takoj naslednjo nedeljo.²⁵⁶ Dnevno časopisje je o dogodku poročalo in podprlo gluhe v njihovih zahtevah.²⁵⁷

Take prireditve so bile vsekakor uspešna manifestacija življenja in potreb gluhih. Prispevale so k ozaveščanju družbe, da imajo gluhi enake sposobnosti in

251 Mazi, *Pomoč najbednejšim*, str. 7.

252 SI AS 2052, t. e. 1, a. e. 1, Ciril Sitar: Učiteljstvo gluhonemnice in kritika njih dela.

253 SI AS 2052, t. e. 1, a. e. 2, Društvo gluhonemih v Ljubljani.

254 SI AS 2052, t. e. 1, a. e. 2, Uprava Sokolskega doma Jesenice, 19. 2. 1938.

255 Rupnik, Ko se zapro vrata zavoda ..., str. 143.

256 Prav tam.

257 *Slovenski dom*, 7. 12. 1936, str. 3, Prirčna slovesnost gluhonemih.

pravice kot polnočutni: želijo zavzeti svoj položaj v družbi in si ustvariti socialno stabilno življenje. Večjih premikov pa v obdobju med obema vojnama ni bilo, saj je to preprečila tudi druga svetovna vojna.

V obdobju po drugi svetovni vojni so se v razmerah nove jugoslovanske države okrepile dejavnosti za širitev vseh oblik izobraževanja otrok s posebnimi potrebami.²⁵⁸ V šolski sistem so bili vključeni vsi otroci s posebnimi potrebami. Posebne osnovne šole so imele enako nalogo kot splošne osnovne šole, le da so poleg splošne vzgoje in izobrazbe ponujale tudi splošno strokovno izobrazbo. V posebnih šolah so skušali omiliti in »odpraviti razvojne motnje«²⁵⁹ teh otrok, jih usmeriti v poklice in jih usposobiti zanje, prizadevali so si za »aktivno udeležbo otrok v gospodarskem in družbenem življenju«²⁶⁰ in vzpostavitev pozitivnega odnosa širše družbe do njih, staršem so skušali zagotoviti pomoč pri njihovi vzgoji, njihovim otrokom pa socialno varnost. V obdobju po drugi svetovni vojni je bila torej še vedno prisotna obravnava posebnosti v razvoju otrok v smislu omilitve ali odprave razvojnih motenj, hkrati pa sta se na različnih ravneh družbe spodbujala strpnost do omenjenih otrok in proces njihove integracije.

ZAKLJUČEK

Gluhonemi otroci so večinoma prihajali iz revnih družin. S pridobitvijo osnovnošolske izobrazbe v ljubljanski gluhonemnici so imeli možnost integracije v družbo in izhoda iz revščine. Bili so sposobni določene komunikacije s slišičo okolico, vendar so pri tem naleteli na dve oviri: omejeni so bili le na določeno vrsto poklicev, predvsem obrtnih, pri katerih gluhoti ni predstavljala prevelike ovire, srečevali pa so se tudi z zadržki delodajalcev do sprejema gluhih delojemalcev. Vodstvo gluhonemnice, učiteljski zbor, Podporno društvo za gluhonemo mladino v Ljubljani in tudi mediji so sicer zatrjevali, se trudili in verjeli, da s predstavitvijo rezultatov vzgojno-izobraževalnega dela (z gledališkimi predstavami, prireditvami, razstavami izdelkov) javnosti približujejo razumevanje gluhih, toda sama segregacija je bila bistven vzrok, da je nestrpnost okolja navidezno upadla. Predsodki okolja so postali vidni pri poskusih integracije gluhih v družbo (iskanje zaposlitve). Netoleranca okolja je tako gluhim večkrat preprečila pot iz revščine.

Po drugi svetovni vojni so bili v šolski sistem vključeni vsi otroci z različnimi vrstami primanjkljajev, ovir ali motenj. Zakon o posebnem šolstvu iz leta 1960 je prvič uredil organizacijo izobraževanja in usposabljanja otrok s posebnimi

²⁵⁸ Tischer Gregorič, *Osveščanje kot temeljni dejavnik*, str. 20.

²⁵⁹ Ivanec, *Otroci in mladostniki*, str. 177.

²⁶⁰ Prav tam.

potrebami v Sloveniji. Do takrat je bilo to področje v povojni Jugoslaviji urejeno le v okviru splošnega zakona o šolstvu iz leta 1958,²⁶¹ s katerim je bilo določeno, da imajo vsi državljani enake pravice do šolanja in vzgoje.²⁶² Z zakonskimi premiki pa lahko opazamo tudi nadaljevanje prizadevanj, da bi javnost razumela in sprejela otroke s posebnimi potrebami. V obdobju med obema vojnama so taka prizadevanja opazna predvsem v okviru institucij ali s pomočjo medijev. Tako institucije kot država pa so si prizadevali za integracijo otrok s posebnimi potrebami s končnim ciljem, da jih usposobijo za samostojno življenje in preživljanje, saj bi s tem prispevali svoj delež družbi. V obdobju po drugi svetovni vojni taka prizadevanja presežejo meje institucij in se dvignejo na raven države s spodbujanjem strpnosti javnosti, procesom integracije otrok s posebnimi potrebami in zagotavljanjem materialne varnosti.

O pravem razcvetu gibanja za integracijo oseb s posebnimi potrebami v svetu in v slovenskem prostoru lahko govorimo po letu 1970.²⁶³ Stroka se je pričela zavzemati za bolj diferencirane in individualizirane vzgojno-izobraževalne programe, zgodnje odkrivanje otrokovih posebnosti, zgodnje intervencije, celosten pristop, skratka za socialno integracijo otrok s posebnimi potrebami.²⁶⁴

261 Tischer Gregorič, *Osveščanje kot temeljni dejavnik*, str. 20.

262 Košir, Bužan, Hafnar, Lipec Stopar, Macedoni Lukšič, Magajna in Rovšek, *Vzgoja in izobraževanje otrok s posebnimi potrebami*, str. 277.

263 Lazarevič, *Integrirano izobraževanje in položaj invalidov*.

264 Prav tam.

Urška Strle

DRUŽBENI POLOŽAJI TOBAČNEGA DELAVSTVA V RETROSPEKTIVI DOLGEGA TRAJANJA

UVOD

Revščina je v študijah družboslovnih znanosti pogosta tema razmislekov, opazovanj in kategorizacij, ob tem pa se zdi, da se analize revščine skozi čas v sodobnih zgodovinopisnih besedilih dotikamo bistveno manj in raje obravnavamo njena nasprotja.²⁶⁵ Na revščino in drsenje vanjo se zgodovinopisna besedila osredotočajo redkeje od družbenoekonomskih vzponov geopolitičnih področij, dosežkov gospodarskih obratov, opolnomočenja družbenih plasti in drugih zgodb o uspehih. Vseeno se revščina kot imanentni družbeni element vseskozi, v bolj ali manj opaznih oblikah, pojavlja tudi v času med gospodarskimi konjunkturami in na območjih z ugodnimi socialnimi politikami, čeprav se pogosto skriva za drugim izrazjem. Zlasti kričavo pa se revščina oglašča v času družbenoekonomskih kriz, predvsem vojn in povojnih stabilizacij.

²⁶⁵ Članek je nastal v okviru projekta EIRENE, ki ga financira Evropski raziskovalni svet v okviru programa Horizon 2020 in v finančni shemi ERC Advanced Grant (ERC Grant Agreement n. 742683).

Kot v svoji longitudinalni študiji prepričljivo pokaže Bronisław Geremek, so se podobe revščine in tudi družbeni odzivi nanjo skozi čas spreminjali. Družbeni odnosi do revščine so nemalokrat vsebovali različne vrednostne predznake hkrati, kar izkazuje družbena protislovja v odnosu do tega skozi zgodovino vselej prisotnega družbenega pojava.²⁶⁶ Različne stopnje bodisi tenkočutnosti bodisi predsodkov do pojava revščine pa zgodovinarjev in zgodovinopisnih opazovališč zagotovo niso zaobšli. Zato je pri razmišljanju o revščini pomenljivo tudi osveščanje tega, v kakšnih miselnih in socialnih okvirih delujemo zgodovinarji, ki fenomen revščine opazujemo in o njej premišljujemo, saj naši spoznavni nastavki neobhodno vplivajo na lastno selekcijo (razpoložljivih) virov in njihovo interpretacijo.²⁶⁷

Številni vidiki revščine se pojavljajo tudi ob raziskovanju zgodovine Tobačne tovarne Ljubljana (1871–2004). Časovni spekter obstoja tovarne zajema 133 let kontinuirane proizvodnje tobačnih izdelkov, kar omogoča zaznavanje spremenljivih odnosov do družbenih razlik – in revščine kot njihovega najtežavnejšega izraza – znotraj precej turbulentnega družbenoekonomskega dogajanja. Na dinamiko družbenih odnosov do revščine v obravnavanem času in prostoru je vplivalo kar nekaj zelo izrazitih družbenopolitičnih prelomov. Vsi so bili zaznamovani z uničujočimi vojnama: prehod iz habsburške monarhije v okvir jugoslovanske kraljevine je zaznamovala prva svetovna vojna, prehod iz kapitalistično zasnovane Jugoslavije v socialistično Jugoslavijo druga svetovna vojna, prehod iz socialistične Jugoslavije v kapitalistično orientirane nacionalne države pa so določili razpad Jugoslavije in jugoslovanske vojne. Skozi pravne, politične, socialne in kulturne parametre se izrisujejo sledi časovno-prostorskih kontinuitet in sinergij družbenega razvoja, ki pa obenem jasno kažejo tudi na to, da prelomi, ki jih izkazujejo spremenjeni družbenopolitični okviri, niso bili absolutni.

Zgodovinopisna obravnava odnosa do revščine brez dvoma predstavlja posrečeno opazovališče za prelomne in za postopnejše družbene spremembe. To opazovališče pa ne nudi monolitnih spoznanj, prav tako za njeno razumevanje ne zadoščajo poenostavljeni konceptualni pristopi. Charles Tilly ključ za razumevanje družbenih neenakosti vidi v kakovosti družbenih odnosov, s čimer predpostavlja njihovo nenehno, trajno spreminjanje.²⁶⁸ V opazovanje vključuje specifične strukturnih razlik glede na spol (moški/ženska), socialni status (aristokrat, elita/plebejec, ljudstvo), državljanski status (državljan/tujec), zakonski status (poročen/neporočen/ovdovel/ločen) ter glede na verske, etnične in rasne pripadnosti, ki

²⁶⁶ Geremek, *Poverty. A History*.

²⁶⁷ Za več o tem gl. Bloch, *Apologija zgodovine*. Munslow, *A History of History*.

²⁶⁸ Tilly, *Durable Inequality*.

jih ravno tako določajo družbeno spremenljiva hierarhična razmerja skozi čas in prostor. Če velja, da so našete družbene kategorije lahko koristne za analitično-interpretativne uvide, se je treba prav tako zavedati – tako tudi Tilly²⁶⁹ –, da so meje med njimi porozne, spremenljive.

Še več, ravno na svojih pojmovnih robovih so navedene kategorije včasih težko fiksno umestljive glede na družbeno privilegiranost. Prav obravnavani prostor ponuja veliko empiričnih dokazov za to, da lahko ob prelomnih zgodovinskih obdobjih posamezne družbene skupine temeljito spremenijo predznak družbenega ugleda in družbenih možnosti kot posledica premen hierarhičnih razmerij v družbi. Tu merim na to, kako so nekatere družbene plasti, denimo Nemci, Italijani, katoliki, meščani, komunisti, delavci, kmetje, ženske, moški, otroci in starejši, v določenih dobah uživale več privilegijev in učinkovitih socialnih zaščit kot v drugih. Ta abstraktni poudarek lahko ponazorim z dvema konkretnima primeroma. Neizobražena gospodinja, priložnostna vizitatorica v tobačni tovarni, poročena s pronemškim državnim uslužbencem, s katerim sta imela devet otrok, je imela v avstrijski dobi materialno in socialno boljši položaj kot mlad in samski kvalificirani tobačni delavec, ki je bil član socialdemokratskega sindikata. Po letu 1918 je unikatni splet teh istih kategorij življenjske razmere in ugled obeh posameznikov temeljito spremenil. Taka ponazoritev med drugim nakazuje pomen kategorij, ki jih navaja Tilly, in tudi doprinos interakcij znotraj socialnih omrežij posameznikovemu socialnemu položaju.

Ker pa noben posameznik ne premore le ene družbene identitete (etikete), je nemara več kot uporabna shema za opazovanje spreminjanj družbenih neenakosti koncept interseksionalnosti (medpresečnosti), ki v določenem časovno-prostorskem izseku opazuje več kategorij hkrati.²⁷⁰ Večplastnemu opazovanju oziroma medpresečnosti so se približali tudi sodobni ekonomski in družboslovni strokovnjaki ob poskusih, kako revščino učinkovito definirati in meriti. Današnje smernice s področja ekonomije in družboslovja kažejo, da se praga revščine (posameznika ali kolektiva) ne more optimalno določiti le z osebnim dohodkom ali BDP-jem, ampak skozi celovitejše prepoznavanje temeljev družbenih neenakosti. V jeziku sodobnih raziskovalcev in mislecev je vedno več govora o več-dimenzionalnosti revščine.²⁷¹ Gre za koncept, ki predpostavlja poglobljeno

269 Prav tam, str. 8.

270 Koncept interseksionalnosti, metodološkega in teoretsko-analitičnega orodja, je leta 1989 vpeljala temnopolta ameriška odvetnica in borka za pravice žensk Kimberlé Crenshaw, ko je ugotavljala večkratno marginaliziranost Afroameričank. Ugotovitev, da se morata koncepta spola in rase vzporejati, ne izključevati, je močno zaznamovala feministične študije, ki so jo zlagoma opremile še z drugimi družbenimi okoliščinami. Pri obravnavi tobačnih delavk v Rovinju ga v svoji doktorski disertaciji uporablja tudi kulturna antropologinja Tamara Nikolić Đerić. – Nikolić Đerić, *Interseksijska analiza*, str. 51–55.

271 Grusky in Kanbur, *Poverty and Inequality*, str. 1–15.

razumevanje fenomena revščine in pogojuje vzporejanje različnih družbenih parametrov. V poenostavljeno shemo teh socialnih parametrov, ki se v določenih kombinacijah vsebinsko prekrivajo, bi umestila sledeča področja:

- dohodke in premoženje;
- pripadnost družbeni skupini (razredu, etniji, rasi, spolu, generaciji);
- življenjske pogoje (družinske razmere in nepreskrbljeni člani družine, stanovanjske okoliščine, soseska, zdravstveni status in dostop do zdravstvenih storitev, kakovost socialne omreženosti);
- osebne življenjske naložbe (izobrazba, delovne izkušnje in kompetence).

Vsi ti (in morda še drugi) elementi, ki jih pri obravnavi revščine jemljejo v presojo sodobni raziskovalci, določajo in zrcalijo kompleksno interaktivnost med zgodovinskimi akterji in družbenimi institucijami. Institucije tukaj razumem v Northovem smislu, kot sistem napisanih in nenapisanih pravil v medčloveških interakcijah, za katerega prav tako velja spremenljivost v prostoru in času.²⁷² To so pravila, katerih namen je zagotavljanje družbene stabilnosti (torej tudi upočasnjevanje spremenljivosti) in ki obenem pomembno sooblikujejo mednarodna razmerja moči, tržne mehanizme, družbene hierarhije, vrednostne sisteme ipd. Institucionalni naboj, ki določa možnosti in omejitve človekovega delovanja v nekem kolektivu, znatno vpliva na družbeni razvoj in je ključen za razumevanje zgodovinskih sprememb.

Max Weber v svoji študiji *Economy and Society* ugotavlja, da so družbene elite v kolektivnih dejavnostih (v podjetjih, organizacijah, mestih, državah ipd.) vselej skušale zmanjšati polni dostop do dobrin in priložnosti manj opolnomočenim skupinam.²⁷³ To naj bi po eni strani utrjevalo temelje stabilnemu družbenemu razvoju in obenem ohranjalo nekatere oblike družbenih nepravilnosti. Spoznanja iz mikrozdovinskih perspektiv pa utemeljeno podčrtajo tudi dejstvo, da so bili manj opolnomočeni ljudje pogosto daleč od pasivnih družbenih akterjev, ki so zgolj sprejemali dane razmere. Še več, v družbenih strukturah in normativnih sistemih so si prizadevali najti niše za ugodnejše razmere življenja in delovanja ter tudi za spreminjanje obstoječih razmerij moči.²⁷⁴ Longitudinalni prikaz prostora, kjer so se izmenjavale različne oblike kapitalizma in socializma, priča tudi o tem, da so spreminjajoči se legislativni okviri, politični konsenzi in družbene vrednote ter nenazadnje živahna menjavanja gospodarskih recesij in konjunktur omogočali različne stopnje kakovosti življenja in delovanja za družbeno šibkejšo

²⁷² North, *Institucije*.

²⁷³ Weber, *Economy and Society*.

²⁷⁴ Takih analiz, ki obravnavajo družbeno proaktivnost »malih ljudi«, nekoč obravnavanih kot pasivne anonimne množice, je danes na pretek. Tukaj merim zlasti na pionirske študije Carla Ginzburga, Giovannija Levija in Natalie Zemon Davis s področja mikrozdovine, ki vsebujejo pomenljive teoretske okvire in pozornosti vredne konceptualne nastavke.

skupine in določali načine, na katere so se ti vključevali v družbo in odločanje. Te možnosti so se razlikovale tudi znotraj posameznih političnih okvirov.

O VIRIH IN METODOLOŠKIH RAZMISLEKIH

V nadaljevanju bo predstavljen mikrodružbeni prostor Tobačne tovarne Ljubljana z namenom osvetlitve tega, kako se je odnos do revščine kristaliziral v njegovem okviru. Zaradi narave članka bo v tovarni glavna pozornost posvečena proizvodnemu delavstvu, ki predstavlja tudi najbolj množični sloj zelo raznovrstne poklicne sestave zaposlenih. Tobačno delavstvo v za slovenski prostor razmeroma veliki tovarni bo opazovano skozi strukturne in institucionalne leče z občasnimi mikrozdgovinskimi uvidi in biografskimi ponazoritvami. Glede na razpoložljive vire je na tobačno delavstvo v Ljubljani mogoče gledati z vidika vsaj treh ravni, torej kot na pripadnike delavskega razreda v državnem (včasih celo naddržavnem) okviru, kot zaposlene v tovarni in kot sodelavce v delovnih procesih. Vsak od teh pogledov omogoča razgled po različnih stopnjah nadzorov in vplivov na delavstvo, za katere viri izkazujejo komplementarnosti in protislovja. Poudarimo lahko zlasti (1) državni okvir, ki je izražen skozi veljavno delavsko zakonodajo in druge relevantne državne odloke, (2) sindikalni okvir, katerega namen je zaščita delavcev, zastopanje delavskih interesov in boj za delavske pravice, (3) tovarniški okvir, ki ga določa specifična organizacija dela in bolj neposreden, zatorej tudi fleksibilen splet notranjih določil v dotični tovarni, ter (4) medosebni okvir, ki se izkazuje skozi kompleksne medosebne interakcije, rotirajoče med zavezništvu in konflikti, ter sega tudi onkraj proizvodnih procesov. V te okvire so se občasno vpletale tudi druge oblike vplivov, sprva denimo monopolski, v času Socialistične republike Slovenije (SRS) občinski ter v času Republike Slovenije (RS) mednarodni interesi zasebnega kapitala, ki so ljubljansko tobačno proizvodno zgodbo tudi zaključili.

Danes dostopno gradivo v fondu ljubljanske tobačne tovarne²⁷⁵ je obsežno (186 škatel) in raznovrstno, vendar pa ne naslavlja različnih zgodovinskih tem v času njenega obstoja na enakomeren način. Nasprotno, različne dobe zrcalijo različne administrativne standarde in poslovalne politike. Skozi arhivsko gradivo je slutiti tudi spreminjajoče se valorizacijske senzibilnosti tistih, ki so gradivo odbirali za arhiv. Znotraj tobačnega fonda v Zgodovinskem arhivu Ljubljana namreč obstajajo trije akcisijski (pod)fondi, katerih daleč največji obseg tvorijo dokumenti za obdobje po drugi svetovni vojni, medtem ko gradiva po letu 1991 praktično ni. Razlike se porajajo tudi v odnosu države oziroma lastnikov

275 SI ZAL LJU/0134.

do statusa tobačne industrije. Ljubljanska tobačna tovarna je bila med 1871 in 1943 del državnih monopolov (avstrijskega, jugoslovanskega in italijanskega), med nemško okupacijo pa je bila podrejena ljubljanski mestni samoupravi. Po vojni je Tobacna tovarna Ljubljana sprva poslovala v sestavu Uprave državnih monopolov v Beogradu, od leta 1946 je bila razglašena za podjetje splošnega državnega pomena. Leta 1950 je prešla v republiško pristojnost, avgusta istega leta pa se je na podlagi državnega zakona o samoupravljanju preoblikovala v samoupravno podjetniško telo. Leta 1990 je bila tovarna pod Markovičevo gospodarsko reformo prestrukturirana v gospodarsko družbo z novim imenom Tobacna Ljubljana, d. o. o., katere četrtina lastninskega deleža se je pretvorila v Sklad RS za razvoj, več kot tričetrtinski delež pa sta v letu 1991 pokupila tuja vlagatelja, hamburški Reemtsma in pariška Seita. Leta 2002 je Tobacna Ljubljana postala večinska last bristolskega podjetja Imperial Tobacco, ki je z vstopom Slovenije v EU, na praznik dela 2004, ukinil tobačno proizvodnjo.

V perspektivi dolgega trajanja opazovanje družbenih vidikov skozi tako neena- komerno razpršeno gradivo nesporno predstavlja velik izziv. Lotiti se ga je treba z epistemološkimi razmisleki in smiselno vključitvijo čim širšega spektra virov in perspektiv, pri čemer lahko raziskovalne navdihe iščemo v časopisju, fotografijah, (avto)biografskih zapisih, poskusih pisanja zgodovine tovarne s strani uslužben- cev ali krajanov, intervjujih in celo v materialni kulturi. Gradivo za preučevanje zgodovine tobačne tovarne se kot del združene arhivske dokumentacije ali v obliki zanimivih vsebinskih drobcev nahaja v drugih fondih arhivskih, knjižničnih in muzejskih institucij na Slovenskem ter v osrednjih arhivih nekdanjih prestolnic, na Dunaju, v Rimu in Beogradu, kjer so bili sedeži nekdanjih monopolov, pristojnih za tovarno, ki do tega trenutka še niso bili pregledani. Dejstvo, da je tobačna tovarna v Ljubljani pustila tako obsežne sledi v zgodovinski dediščini, kaže na njen izjemni družbenoekonomski pomen. Ob tem pa naj poudarim, da tako bogata arhivska dediščina ni samoumevna. Zgodovina celovške ali rovinjske tobačne tovarne, ki ju je ravno tako ustanovil tobačni monopol na Dunaju, nima tolikšne arhivske baze kot ljubljanska. Osrednje gradivo navedenih dveh podjetij se je v veliki meri uničilo, izgubilo ali založilo neznano kam, posledično pa sodobnim raziskovalcem preteklosti za preučevanje ostaja le nekaj drobcev.

Empirično podlago za ta članek črпам iz serijskih zgodovinskih virov, kot so delavske knjižice in matične knjige delavcev, ki vsebujejo osebne podatke in informacije v zvezi z delom. Ti osvetljujejo zlasti obdobje od ustanovitve tovarne pa tja do sredine 60. let. Skozi različne kategorije posredujejo ne le statistično zanimive vsebine, ampak tudi vidike o spreminjajočih se družbenih procesih, kot so fizična in socialna mobilnost delavcev, spreminjanje delovnih mest in napredovanja, trendi zaposlovanja, predhodne zaposlitve delavcev in do neke

mere celo razmerja medosebnih odnosov, kar številkam in dejstvom dodaja bolj dinamičen vpogled v delavsko tkivo. Te vsebine skušam opazovati tudi z vidika spola, ki ga je v obravnavanih virih mogoče razmeroma dobro zaznati.

Poleg serijskih virov obstaja bogat in raznovrsten zbir drugih dokumentov, ki osvetljujejo preteklost delavstva v Tobačni tovarni Ljubljana. Gre za različna poročila, zapisnike z raznih sestankov, osnutke ali kopije javnih govorov, poskuse pisanja zgodovine tovarne, prošnje delavcev in predvsem delavk, ki so del novejših dokumentacije, nanašajoče se na obdobje socialistične Jugoslavije. Bolj ko se približujemo sodobnosti, bolj se spreminja narava dostopnih virov, ki postaja manj numerična in kategorična ter razkriva več človeškega. Mlajši dokumenti iz socialistične dobe precej dobro osvetljujejo fenomen medosebnih odnosov v tovarni. To se je izkazalo za povedno zlasti za razumevanje vrednostnega sistema, ki je tlakoval normative glede deklarirane enakopravnosti in za reševanje problemov revščine, v številnih primerih pa so se razkrila tudi odstopanja od sprejetih družbenih imperativov. Vsi ti viri pa so, kljub svojim dragocenim spoznavnim vrednostim, nastali z določeno stopnjo cenzure, kar je gotovo sooblikovalo njihovo sporočilnost.

Pomemben vir informacij za raziskovanje zgodovine tobačne tovarne je tudi časopis *Harman* (1959–2003),²⁷⁶ interno glasilo tobačnih delavcev, namenjeno informiranju delavcev o novostih pa tudi krepitvi tovarniške pripadnosti. Takšni časopisi v socialistični dobi niso bili redkost, izdajala jih je večina večjih podjetij po celi Jugoslaviji. *Harman* je uspešno prešel tranzicijo in izhajal štirikrat letno. Zgodovinska vrednost časopisa pa je kljub interni funkciji kar zanimiva, saj ponuja nekatere uvide v aktualne gospodarske situacije, specifičen položaj tobačne tovarne v odnosu do države, kronološke preglede, intervjuje z zaposlenimi in upokojeanci in nekatere socialne tematike. Izdatnost besedil in tematski obseg sporočil se skozi čas spreminjata, prav tako vizualna podoba, ki se odziva tudi na tehnične možnosti.

Za oris spreminjanja družbenih položajev tobačnega delavstva skozi različne politične okvire in dinamiko makroekonomskih kazalcev bom v nadaljevanju podala nekaj splošnejših značilnosti tobačnega delavstva, ki jih bom nato podkrepila z opazovanjem nekaterih parametrov, kot jih bolj ali manj temeljito lahko omogočajo dostopni viri in primerljive študije. V proizvodnji je vseskozi večino predstavljala ženska delovna sila, zato bo posebna pozornost namenjena ženskim delavkam. Poudariti je treba tudi dejstvo, da je število delavk zaradi mehanizacije in modernizacije proizvodnje zlagoma padalo.

²⁷⁶ Izraz *harman* se nanaša na alkaloid, ki se nahaja v tobaku, v žargonu tobačne industrije pa pomeni mešanico tobaka. Posledično se v matičnih knjigah delavstva in drugih dokumentih najde izraz za delovno mesto *harmandžije* (kraljevina) ali *harmanista* (republika), ki je skrbel za mešanico tobaka.

TOBAČNA DELAVKA V OGLEDALU REVŠČINE

Ob praznovanju 100-letnice ustanovitve tobačne tovarne v Ljubljani so leta 1971 odkrili bronasti kip tobačne delavke, ki ga je izdelal akademski kipar Dušan Tršar (roj. 1937). Upodobljeno dekle je bosopeto, oblečeno v preprosto obleko, kar na svoj način ponazarja socialno dimenzijo večine delavk, ki so delale v tobačni tovarni. Proizvodne delavke nikdar niso sodile med dobro situirane, vendar je nemogoče z gotovostjo trditi, da so se kategorično nahajale na dnu socialne lestvice. Za njihov socialni položaj velja upoštevati več kot le tovarniški zaslužek, ki je bil absolutno gledano resda precej nizek, čeprav je bil hkrati v primerjavi z drugimi ženskimi plačami, zlasti tistimi v sferi hišnega dela, kmetijskih opravil ter tekstilne in prehranske industrije, praviloma višji.

Več dejavnikov priča o tem, da zaslužek tobačnih delavk pogosto ni bil zadosten. Viri pogosto poročajo o dodatnem delu tobačnih delavk za zaslužek (šivanju, delu v gostilni, prodaji domačih pridelkov in izdelkov), kar lahko priča o slabi tovarniški plači pa tudi o strategijah za izboljšanje socialnih možnosti. O podobnem govori dejstvo, da je skozi celo obdobje obstoja tovarne s strani delavstva prihajalo do kraje cigaret, ki so bile zlasti v kriznih časih pomembno sredstvo naturalne ali denarne menjave. Definitivno velja upoštevati tudi socialne okoliščine, iz katerih so delavke izhajale, zlasti socialni kontekst njihove primarne gospodarske celice, torej družinskega okolja. Če si za večplastnost socialnega statusa sposodim pet opisnih postavk Franceta Kresala, ki loči revščino, eksistenčni minimum, dostojno življenje, udobje in izobilje,²⁷⁷ bi ocenila, da so se tobačne proizvodne delavke v celotnem obdobju obstoja tovarne gibale v prvih dveh, morda prvih treh kategorijah.

Materialni in finančni revščini nižjih plasti prebivalstva so nekateri vzporejali tudi duhovno in moralno revščino, ki je negativno zaznamovala zlasti prve delavke v Tobačni tovarni Ljubljana. V spodnjem navedku Jakoba Alešovca iz leta 1879, ki je »cigararcam« pritaknil tudi naziv *venus ultraliberalis*, zlahka razberemo namigovanja na njihovo lahkoživost, alkoholizem in celo prostitucijo.

»Ta je pridobitev novejšega časa in čeravno z izdelovanjem smodek pomaga povišati državne dohodke, vendar tudi izdatno polni stan večernih metuljev in ponočnih cip. Sama pa se sestavlja nekaj iz kmetijskih deklet z okolice ljubljanske, ki zvečer domu gredé včasih dobe kako moško spremstvo, nekaj iz mestnih deklet, o katerih je pobič 5 let nekda prašal, če so res žene soldatov, in iz poslov, katerim se plača v službi po hišah za delo premajhna ali nadzorstvo presitno zdi; k tem pridejo še nezreli otroci, ki pa v tej družbi postanejo le prekmalu zreli; vodstvo deželne bolnišnice vé največ o tem. Kakor povsod, so tudi tu stare in neobčutljive, katerih se

²⁷⁷ Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 36.

nobena reč več ne prime, a ravno zato so učiteljice mlajšim ali pa jih zavidajo, kakor jim kaže. Iz teh elementov je sestavljena «cigararca», toraj je ne bomo dalje opisovali, ampak prepuščamo vsakemu, naj si misli o nji, kar hoče. Le to bodi opomnjeno, da se tu veliko govori o revščini.»²⁷⁸

Skozi takšen očrt se izrisuje tudi prevladujoči odnos delitve dela po spolu, značilen za čas, v katerem je Alešovec deloval. Družbeni ideal s konca 19. stoletja, ki je ženskam kratil pridobitne dejavnosti, je običajno pogorel ob eksistencialni stiski revnejših družin, ki je v mezdno delo potegnila tudi matere, žene, sestre, hčere, tete in babice. Z izstopom iz zasebnega prostora in vstopom v mezdno delo je upadel tudi njihov družbeni ugled, uokvirjen s tradicionalno patriarhalnimi in meščanskimi normami. Značilno je, da je bilo zaposlovanje žensk v industriji omejeno na revnejša gospodinjstva oziroma na obdobja finančnih kriz na ravni družin od samih začetkov kapitalizma dalje.²⁷⁹

Tako imamo pravzaprav do poveljnega časa med zaposlenimi ženskami v velikem deležu revne, družbeno marginalizirane delavke. V socialističnem režimu, ki je stavil na proletariat, pa je postal družbeni ugled proizvodnih delavk bistveno večji kot kadarkoli dotlej. O tem navsezadnje priča tudi postavitve kipa tobačni delavki, gesta vodilnih v tovarni, ki bi v predhodnih dobah komajda verjetno prišla v poštev. Čeprav je bil zaslužek tobačnih delavk še vedno med nižjimi v tovarni (in državi), je poveljni čas z implementacijo različnih ravni socialne politike v marsičem olajšal tudi položaj najrevnejših.

Kot potrjujejo sindikalni zapisniki iz 60. let, so bile kljub nizki plači socialno najbolj ogrožene delavke deležne socialnih bonitet, denimo izrednih finančnih pomoči, brezplačne hrane v tovarniški menzi, štipendij za svoje otroke, imele so več možnosti pri dodelitvi najemniškega stanovanja v lasti Tobačne ipd. Je pa ta čas številnim (tobačnim) delavkam prinesel večjo obremenitev, ki je tradicionalni skrbi za domače gospodinjstvo, otroke in starostnike dodal še službene obveznosti. Ob tem so se z uvedbo samoupravljanja vzpostavljala tudi pričakovanja udeležbe pri upravnih in političnih aktivnostih (v Zvezi komunistov, delavskih svetih, raznih odborih, komisijah ipd.). Ker so se te aktivnosti običajno raztegnile izven delovnega časa, se jih znaten delež delavk ni udeleževal. Večkratna obremenitev žensk se kljub prizadevanjem zagovornic ženskih pravic v okviru socializma, kot v nadaljevanju očrta govor Vide Tomšič v tobačni tovarni, ki je potekal ob dnevu žena leta 1980, ni odpravila. Kot kažejo številni kazalci, se je marsikje pravzaprav podaljšala do sedanjosti.

»Poleg slabše splošne kvalifikacijske strukture zaposlenih žensk pa ostaja kot osnovni problem in ovira napredku žensk v družbi tradicionalna obremenitev

278 Alešovec, *Ljubljanske slike*, str. 253–254.

279 Scott, *The Woman Worker*, str. 399–426.

žensk izven delovnega mesta. Prepočasno ustvarjanje pogojev za podružabljanje gospodinjskih opravil in skrbi za otroke, zaostajanje v razvoju novih gibčnejših oblik skrbi za otroke in bolne družinske člane bi že ob omejeni potrebi po skrajševanju in drugačnem razporedu delovnega časa v teku dneva – lahko znatno prispevalo k boljšemu usklajevanju med obveznostmi obeh roditeljev, posebej še mater pri delu in izven njega.²⁸⁰

DELOVNE KOMPETENCE TOBAČNIH DELAVK

Proizvodno delo žensk, ki je zajemalo različna delovišča v kompleksnem delovnem procesu izdelave tobačnih izdelkov, je bilo znotraj tovarne med najnižje ovrednotenimi deli skozi celo obdobje njenega obstoja. Na slabšem so bili le še čistilke, pomočnice v kuhinji, vajenci in pomožno delavstvo obeh spolov, kurirji, pazniki ter perice. Delovanje tovarne je zahtevalo angažma raznovrstnega in kvalificiranega tehničnega in upravnega kadra, katerih delež se je s tehnološko modernizacijo, razvojem organizacije dela in birokratizacijo vedno bolj krepil. Če te trende ponazorimo s številkami, je več kot očitno, da se je zaposlovalna politika tovarne skozi čas odvijala v smeri zmanjševanja nekvalificirane delovne sile.

Matične knjige delavstva, ki jih je pregledovala Jasna Fischer, ostajajo ključni vir za razumevanje strukture delavstva do leta 1914. Pričajo o tem, da je za tehnološko kompleksno pripravo tobaka (sortiranje, vlaženje, sušenje, rezanje ipd.), proizvodnjo različnih tobačnih izdelkov (cigare, viržinke – cigare višjega standarda, cigarete, njuhanec, pipni tobak, žvečilni tobak) in njihovo pakiranje odgovarjalo 41 različnih delovnih mest, ki so jih opravljale predvsem ženske. Med temi deli so nekatera fizično težja, predvsem pa nadzorna dela opravljali moški, ki so bili boljše plačani. Za dejavnostmi, vzporedno vezanimi na potrebe proizvodnje – ogrevanje in kurjenje, kartonaža, izdelovanje lesenih zabojev, strugarstvo, mizarstvo, sodarstvo, jermenarstvo, brusaštvo, (strojno) ključavničarstvo, kleparstvo, pleskarstvo, zidarstvo, strojna popravila, električne storitve, dostavljanje premoga, delo v skladišču, varnost in nadzor, kurirska služba, zdravstvo, gasilstvo ipd. –, je bilo 42 delovnih mest, ki so bila večinoma kvalificirana ali polkvalificirana in dodeljena izključno moškim. Poudariti velja še najslabše plačana delovna mesta, ki so jih zasedale ženske (pometalke, čistilke in strežnice v straniščih in kuhinji ter perice). Uradniška dela so se izvajala v okviru petih delovnih mest, med katerimi sta prvi dve ženski kot pomočnici nastopili šele tik pred prvo svetovno vojno, leta 1913.²⁸¹

280 SI ZAL LJU/0134/II, a. e. 86, t. e. 1002, Govor Vide Tomšič, Ljubljana, 8. 3. 1980.

281 Fischer, Delavke tobačne tovarne, str. 26–27.

Tudi za obdobje med obema vojnama ostajajo ključni zgodovinski vir o delavstvu matične knjige delavstva.²⁸² Po strukturi izkazujejo le manjše odstopanje strokovnih poklicnih profilov od predvojnih let, kar je bilo vezano zlasti na šibko modernizacijo proizvodne dejavnosti. Omeniti pa velja naraščajočo birokratizacijo obrata, pri čemer so kot »pisarniške moči« in »pisarnice« v višjem deležu kot prej vstopale tudi ženske, ki so kot nameščenske dobivale precej višjo plačo od svojih kolegic na proizvodnem delu. Vstop žensk v uradniško službo tobačne tovarne je razumeti kot del mednarodnega trenda feminizacije uradniškega poklica, ki ga je pospešil množični vpoklic žensk na različne administrativne položaje med veliko vojno.²⁸³ Uradniško delo v matičnih knjigah ni specificirano, obenem pa so po letu 1927 tudi delovna mesta v proizvodnji manj sistematično zavedena kot prej, zaradi česar ni mogoče vzpostaviti zadovoljive primerjave s predvojnimi časom.²⁸⁴ Pri številnih od dobrih tisoč zaposlenih je v registrih zaveden le splošni izraz delavec ali delavka, dninar ali dninarka, pomožni delavec ali delavka. Specifikacija delovnega mesta je dosti doslednejša pri navajanju kvalificiranih tehničnih poklicev, ki pa so jih izvajali izključno moški. Manko administrativnih vpisov je viden tudi v dejstvu, da je nadzor delavk pri izhodu iz tovarne glede na popis iz leta 1921 opravljala vizitatorka Marija Laurenčič (roj. 1873), ki v matičnih knjigah ni navedena. Omenjena (začasna?) nadzornica je bila žena dolgoletnega tovarniškega vratarja Karla Laurenčiča (roj. 1865), ki je s številčno družino od leta 1901 do upokojitve živel v stanovanjskem paviljonu tobačne tovarne.²⁸⁵

Po drugi svetovni vojni so bili različni delovni profili plačno ovrednoteni v podobni plačni hierarhiji kot prej, le da se je bistveno bolj razčlenilo področje upravnih nalog. Proizvodno delavstvo je še vedno predstavljalo veliko večino zaposlenih, pri čemer so bili nekateri programi (njuhanec, žvečilni tobak in cigare) zlagoma opuščeni, povečeval pa se je asortiment cigaret. Proizvodnja se je od sredine 50. let dalje pospešeno mehanizirala, vendar so proizvodne delavke v veliki meri ohranjale delo za stroji in celo prevzemale položaj vodje proizvodnih linij. Ta trend je denimo bil v Ljubljani očitnejši kot v drugih tobačnih tovarnah Jugoslavije.²⁸⁶

Za leto 1954 tarifni pravilnik²⁸⁷ izkazuje, da je bilo med zaposlenimi 181 različnih delovnih mest, razdeljenih med 775 zaposlenih, ki so bili razvrščeni

282 SI ZAL LJU/0134/I, t. e. 8, Knjiga stalnih nameščencev, 1871–1926; t. e. 9, Knjiga sezonskih delavcev, 1915–1935; t. e. 10, Matična knjiga delavstva, 1939–1945; t. e. 11a, Knjiga stalnih delavcev, 1879–1935; t. e. 11b, Matična knjiga delavstva, 1923–1939.

283 Selišnik in Cergol Paradiž, Spremembe v uradniškem poklicu, str. 267–293.

284 SI ZAL LJU/0134, t. e. 11b, Matična knjiga delavstva, 1923–1939.

285 *Popis prebivalstva 1921*. Ta nadzor se je izvajal ločeno po spolu le ob izhodu delavcev in delavk iz tovarne z namenom zmanjšanja nedovoljenega prisvajanja tobačnih izdelkov. Marija Laurenčič je bila brez uradne izobrazbe in je bila gospodinja v družini z devetimi otroki, rojenimi med 1898 in 1912.

286 Horvat, *Delovodje v Tobačni*.

287 SI ZAL LJU/0134/II, t. e. 22, a. e. 42, Tarifni pravilnik, 1954–1955.

v 77 plačnih razredov. Od teh je bilo sedem vodilnih, 24 visokokvalificiranih tehničnih delavcev, 56 kvalificiranih tehničnih delavcev, 102 kvalificirana v tobačni stroki, 395 polkvalificiranih, 131 nekvalificiranih, 30 višjih strokovnih uslužbencev, 14 nižjih strokovnih uslužbencev in 16 pomožnih strokovnih uslužbencev. Najvišja plača, plača direktorja, je predstavljala približno štirikratnik najnižje ocenjenega delovnega mesta, ki so ga zasedali nekvalificirani delavci. To razmerje pa je do sredine 60. let celo padalo.²⁸⁸ Nekatera delovna mesta so bila vezana na pogodbeno določeno plačo, druga so bila plačana po učinku. Številna delovna mesta niso imela zavedene pokojninske blagajne. Ženske so kot strojepiske, administratorke, blagajničarke in fakturistke zaposlovali v evidencah, knjigovodstvu, računovodstvu, referatu in statistiki.

Za obdobje po letu 1991 ni primerljivih podatkov, ker se je tobačna tovarna leto po prestrukturiranju v delniško družbo sprivatizirala²⁸⁹ in ustvarjenega poslovnega gradiva ni odvajala v državni arhiv. Edini kontinuirani vir, ki priča o razmerah v Tobačni za ta čas, je interni delavski časopis *Harman*. Obstajajo podatki s 30. septembra 2003, ki 363 zaposlenih razvrščajo glede na doseženo izobrazbo, pri čemer drugih podatkov (spol, starost, kraj rojstva, bivanja, delovno mesto, višina plače ipd.) ni na razpolago.²⁹⁰ Iz tega je razbrati le to, da se je delovna sila pod zasebnimi lastniki skrčila v največji meri glede na celo zgodovino Tobačne, saj so novi lastniki pri reorganizaciji dela ugotovili, da je zaposlenih preveč.²⁹¹

Iz teh suhoparnih števil lahko potegnemo nekaj sklepov. Število proizvodnih delavk se je zaradi postopne mehanizacije delovnih procesov vztrajno nižalo, medtem ko se je administracija do 80. let 20. stoletja izjemno povečala. Viri kažejo, da so uradniki in uradnice sodelovali pri vedno kompleksnejših delovnih nalogah, vezanih na zakonodajne predpise in organizacijo dela znotraj tovarne pa tudi na spremembe delovnih procesov, povezanih s tehnološko-informacijskim razvojem. Kvalifikacijska struktura proizvodnih delavk je bila vseskozi nižja od kvalifikacijske strukture proizvodnih delavcev, ki so v znatnem deležu delovali kot strokovni delavci. Seveda pa je nemogoče prezreti, da so delavke skozi čas pridobivale vedno več strokovnih kompetenc. Po drugi svetovni vojni so ženske začele dosegati tudi višje izobrazbene stopnje na strokovni ravni, denimo kot ekonomistke, pravnice, agronomke, biologinje in kemičarke, kar je izboljšalo plačno razmerje zaposlenih glede na spol.

288 SI ZAL LJU/0134/II, t. e. 41, a. e. 84, Dokument o modernizaciji TTL, 1968.

289 Glavni delniški delež sta kupila hamburški tobačni gigant Reemtsma, s katerim je imela tobačna sklenjeno kooperacijsko pogodbo za proizvodnjo cigaret Astor že od leta 1971, in tovarna francoskega tobačnega monopola Seita (Société d'exploitation industrielle des tabacs et des allumettes), pri nas najbolj znana po cigaretah Gauloises.

290 Minatti, *Odnosi z internimi javnostmi*, str. 50.

291 Prav tam, str. 52.

VLOGA SINDIKATOV

Sindikalno gibanje je od preloma stoletja dalje predstavljalo pomemben člen v usklajevanju interesov med državo (ki je bila obenem pogosto tudi delodajalec) in tobačnim delavstvom, obenem pa je delovanje sindikatov zrcalilo vsakokratne družbenopolitične spremembe, ki so vplivale na delavstvo in njihov socialni položaj. Sindikalno gibanje tobačnega delavstva v Ljubljani je bilo, kot drugod po monarhiji, razdvojeno med krščanske socialiste (Avstrijska krščanska tobačna delavska zveza) in socialne demokrate (Socialnodemokratska podružnica Strokovne zveze tobačnih delavk in delavcev avstrijskih), ki sta bili kot konkurenčni sindikalni združenji nemalokrat v konfliktu. V prvo zvezo, ki je nastala leta 1907 iz katoliškega društva za delavke (1894), je bila vključena velika, a padajoča večina, med 82 odstotkov (leta 1912) in 75 odstotkov (leta 1914) vseh zaposlenih ljubljanske tobačne tovarne,²⁹² kar je glede na nekatere druge tovarne v monarhiji predstavljalo zelo visok delež.²⁹³

Ideološko pogojeni sindikalni razkol se je pod drugimi imeni prenesel tudi v obdobje Kraljevine Jugoslavije. Krščanskosocialistične smernice je nadaljevala od leta 1909 delujoča Jugoslovanska strokovna zveza, ki je imela takoj po vojni večinski delež delavskih zaupnikov. V Beogradu je bila kmalu po vojni ustanovljena Zveza monopolskih delavcev, ki je združevala predvsem socialistično usmerjene delavce, med katerimi pa je bilo – kot je bilo značilno še za rajnko Avstrijo – sprva le malo tobačnih delavk. Leta 1935 se je ustanovila še Zveza združenih delavcev s statusom režimskega sindikata, ki je imela svoje sindikaliste tudi v tobačni tovarni. Leta 1935 je Jugoslovansko strokovno zvezo vodila Frančiška Vode, tobačna delavka iz Ljubljane, kar priča o večji vlogi (in bržkone tudi številčnosti) žensk v krščanskosocialnem sindikatu.²⁹⁴

Članska premoč krščanskosocialnega sindikata je razkrila tudi prva povojna stavka tobačnih delavcev, o kateri je skromno poročalo tudi dnevno časopisje.²⁹⁵ Organiziralo jo je »napredno delavstvo« na pobudo Zveze monopolskih delavcev. Po tednu dni se je končala s sprejetjem delavskih zahtev in od tedaj naj bi vpliv socialističnega sindikata v tovarni močno naraščal. O stavki, ki je potekala dva dni pred veliko železničarsko stavko leta 1920, je Viktor Ambrož, kasnejši direktor tovarne, v *Harmanu* marca 1959 poročal takole:

292 Čepič, *Opojnost tobaka*, str. 30.

293 V celovski tobačni tovarni je število socialdemokratov leta 1904 naraslo na 546 članov, kar je predstavljalo več kot polovico tobačnega delavstva. – Benedikt, *Von diesen Stunden*, str. 56.

294 SI ZAL LJU/0134/I, Kronika podjetja, Viktor Ambrož, 1950.

295 *Slovenec*, 14. 4. 1920, str. 3, Stavka v tobačni tovarni. *Naprej*, 14. 4. 1920, str. 2, Stavka tobačnega delavstva. *Slovenski narod*, 14. 4. 1920, str. 3, Stavka tobačnega delavstva v Ljubljani.

»Tako so 13. IV. 1920 leta po kratkem sestanku ob 11 uri dopoldne javili vodstvu tovarne, da zapuščajo delovna mesta in vstopajo v stavko vse do tedaj, dokler se ne ugotovi zahtevi za povišanje plač. Delo je zapustilo 45 profesionalistov, od 180 polkvalificiranih in nekvalificiranih delavcev 137 delavcev, dočim je od 910 zaposlenih žensk odšlo samo 12 zavednih delavk. Čeravno je zapustilo delo samo 194 delavcev, je strojni park v tovarni popolnoma obstal. /.../ Med stavko se je v tovarni vodila velika borba med ženskim delavstvom, včlanjenim v Savez-u in nasprotniki stavke, članicami katoliške organizacije.«²⁹⁶

Po drugi svetovni vojni se je sindikalno gibanje temeljito reorganiziralo. Že januarja 1945 je bila v Beogradu ustanovljena Zveza delavcev in nameščencev monopolnih podjetij Jugoslavije, ki se je jeseni 1946 reorganizirala in preimenovala v Zvezo delavcev tobačne industrije. V letu 1948 se je ta skupaj z Zvezo delavcev in nameščencev živilske industrije združila v eno strokovno organizacijo pod imenom Zveza delavcev in nameščencev živilske in tobačne industrije Jugoslavije. Ta je delovala do leta 1959, ko je bila vključena v Sindikat delavcev kmetijske, živilske in tobačne industrije. Vpliv sindikatov je bil kar močan, izkazovali pa so tudi večjo spolno sorazmernost med članstvom in tudi vodstvom kot dotlej. Konkretno dileme iz naslova delovanja tovarne, delitve dobička, vzpostavljanja socialne varnosti so prevzemali tudi delavski sveti tovarne kot temeljni samoupravni organi.

Iz obdobja tranzicije še nimam podrobnejših podatkov o sindikalnem delovanju v tovarni. V začetku 90. let so se ohranili delavski sveti, ki so izgubili velik del pristojnosti nekdanjih samoupravnih delavskih svetov pri soupravljanju podjetja. Predvideni sta bili »obveznost informiranja sveta delavcev o splošnih ekonomskih vprašanjih oziroma vprašanjih poslovanja podjetja, obveznost skupinskega posvetovanja o statusnih in kadrovskih zadevah, soodločanje sveta pa je predvideno zlasti pri odločitvah socialnega značaja.«²⁹⁷ Kot je razvidno iz gornjega sestavka, novi delavski sveti niso imeli več prave besede pri delitvi dobička in temeljnih poslovnih vprašanjih v podjetju, postali so bolj kot ne posvetovalni organ s soodločanjem o socialnih zadevah. *Harman* je posredoval samo notico o ustanovnem sestanku sveta delavcev junija 1992, potem pa o njem ni več poročal.

Precej delavskih pravic s področja socialnega varstva je bilo s sindikalnim delovanjem doseženih že v avstrijskem okviru, pri čemer so tobačne tovarne v okviru dunajskega monopola imele še neuraden status socialnih podjetij. Med najbolj izstopajočimi značilnostmi socialne politike v tobačnih tovarnah je bilo uvajanje institucije zavetišča za otroke proizvodnih delavk, ki ga je organizirala

296 *Harman*, marec 1959, str. 17, Delavsko gibanje med obema vojnama v Tobačni tovarni Ljubljana.

297 *Harman*, april 1992, str. 8, Svet delavcev – staff commettee: sodelovanje delavcev pri upravljanju.

tudi ljubljanska tovarna. O vrtcu je znanega razmeroma malo, če pa vzporejam podatke iz tobačnih tovarn v Celovcu in Fürstenfeldu, sta jih s finančno podporo tobačnega monopola vzpostavili krajevni podružnici socialdemokratskega sindikata.²⁹⁸ Tudi v Ljubljani se je za zavetišče otrok tobačnih delavk, ki naj bi ga organizirali v prenovljenem stanovanju tovarniškega sluge, zavzemal socialdemokratski sindikat. Ta pobuda je po pisanju *Tobačnega delavca* (glasila omenjenega sindikata) iz leta 1913 izzvala nasprotovanje krščanskosocialnega sindikata.²⁹⁹ Za obdobje po prvi svetovni vojni mi podatkov o vrtcu ni uspelo najti, po drugi svetovni vojni pa so se ustanavljali Domovi igre in dela, med katerimi je bil eden organiziran tudi za zaposlene v tobačni tovarni.

Dokumenti prikazujejo, kako so časi kriz in političnih sprememb lajšali sprejemanje strukturnih reform, ki so bile pogosto v korist delodajalcem in državi, bistveno manj pa sindikatom in delavstvu. Eno od zanimivih opazovališč za ta fenomen je gotovo huda gospodarska kriza v 30. letih 20. stoletja. Za čas po prvi svetovni vojni so podatki v matičnih registrih tobačnega delavstva sprva izkazovali enake plače za proizvodne delavce po spolu. V letih 1931 in 1932 je bilo zaradi krize dvakrat uvedeno petodstotno sistemsko nižanje plač delavstvu obeh spolov, ni pa razvidno, ali se je temu primerno skrčil tudi obseg dela. Odpuščanje je bilo znatno, številni delavci in delavke so sami odpovedali službo.³⁰⁰ Podobne smernice je med gospodarsko recesijo mogoče opaziti v številnih podjetjih po svetu, marsikje sta bila nižanje plač in odpuščanje še bolj radikalna. Od konca leta 1932 dalje je sledilo zaposlovanje večjega števila nižje plačanih proizvodnih delavk, večinoma mlajših in samskih, ki so imele nižjo plačo od že zaposlenih delavk. Vpisi v registrih kažejo, da se je z umirjanjem izrednih gospodarskih razmer moškimi (dninarjem) plača povišala na predkrizno stanje, medtem ko je pri ženskah (dninarkah) ostala enaka kot med recesijo.

Kaj vse je stalo za takšno odločitvijo, je težko presoditi v celoti, gotovo pa so delodajalci izkoriščali tradicionalne zaposlovalne prakse, saj so bile ženske po kolektivnih pogodbah plačane manj od moških. Ženske delavke so bile celo obdobje med obema vojnoma, ne le v sferi političnega, ampak tudi gospodarskega odločanja, izrazito neenakopravne z moškimi, saj niso bile prisotne ne v Delavski zbornici niti v Zbornici za trgovino, obrt in industrijo in ne v številnih drugih gospodarskih združenjih.³⁰¹ Med letoma 1924 in 1935 je sicer delovala socialistično usmerjena Zveza delavskih žen in deklet z izpostavami v delavskih

298 Benedikt, *Von diesen Stunden*, str. 56. Ernst, *Tabak in der Steiermark*, str. 269.

299 Čepič, *Opojnost tobaka*, str. 34.

300 SI ZAL LJU/0134/I, a. e. 9, Knjiga sezonskih delavcev, 1915–1935. Kresal obenem navaja, da je od leta 1926 do 1936 vseskozi naraščalo zaposlovanje v gospodinjstvu. – Kresal, *Delavstvo med gospodarsko*, str. 87.

301 Kresal, *Ženske v gospodarstvu*, str. 171, 176.

mestih po celi Sloveniji, ki je skušala dvigniti zavest delavk o potrebi po boju za pravice delavcev in delavk, vendar v danih okoliščinah ni mogla biti posebej učinkovita.³⁰²

Če strnemo, je na začetku 20. stoletja tovarna svojemu delavstvu omogočala razmeroma ustaljeno zaposlitev, varstvo za otroke, nadomestilo za odsotnost zaradi bolezni in z dopolnjenim 35 leti delovne dobe tudi polno pokojnino, kar je v luči drugih delavskih slojev pomenilo precej privilegirani položaj. Po vstopu v novo državo, ki so jo močno določale politične in socialne krize, usklajevanja pravnih predpisov in težavna gospodarska stabilizacija, so bili sindikati po učinku manj uspešni, država pa je bila delavstvu manj naklonjena. Veliko je bilo stihijskega zaposlovanja, delež stalnih zaposlitev se je precej znižal, pokojnine so bile nizke, delovne inšpekcije pa so delovale predvsem na formalni ravni. Status delavstva se je precej izboljševal po drugi vojni, ko se je ob večanju socialne varnosti delavcem omogočilo tudi sodelovanje pri upravljanju in delitvi dobička. Z izgubo jugoslovanskega trga, privatizacijo in prestrukturiranjem v 90. letih pa je položaj delavstva spet začel padati.³⁰³

DEMOGRAFSKI VIDIKI TOBAČNEGA DELAVSTVA

V obdobju do prve svetovne vojne se je znatno povečalo priseljevanje v upravno središče Kranjske, ki se beleži kot eden redkih okrajev, kjer je prebivalstvo tedaj naraščalo nad deželni povprečjem. Statistike nam postrežejo s podatki, da je imela Ljubljana leta 1880 okoli 25.000 prebivalcev, leta 1910 pa že več kot 40.000, kar je v 30 letih pomenilo 159-odstotni porast prebivalstva.³⁰⁴ V tem procesu je Tobačna tovarna Ljubljana kot največja tovarna v mestu in po številu delavcev tudi ena največjih tobačnih tovarn v monarhiji gotovo imela pomembno vlogo.³⁰⁵ Trend rasti mestnega prebivalstva se je nadaljeval še globoko v obdobje po drugi svetovni vojni. Tik pred drugo svetovno vojno je bilo v Ljubljani že okoli 90.000 ljudi, hitra rast mesta pa se je upočasnila šele v 80. letih, ko je število prebivalcev krepko preseglo 260.000 oseb.³⁰⁶ K rasti prebivalstva v mestu je seveda prispeval

302 Vidovič Miklavčič, *Zveza delavskih žen*, str. 185–188. Organ zveze je bil *Ženski list* (1924–1935), zveza pa je bila talka frakcijskih bojev med različnimi socialistično usmerjenimi organizacijami, zlasti pa nenaklonjenosti delavstvu s strani delodajalcev in avtoritarnih drž oblasti, ki so jo leta 1935 tudi razpustile.

303 Vodopivec, *Tu se ne bo nikoli več šivalo*.

304 Žnidaršič, *Ora et labora*, str. 44–45.

305 Seznam tovarn v monarhiji po številu delavcev leta 1900 in 1912 se nahaja v ZAL. Med tridesetimi tovarnami so leta 1912 le tri imele več kot 2.000 zaposlenih: Ljubljana (2.185), spodnjeavstrijski Hainburg (2.010) in osrednječeški Sedlec (2.140). Gl. tudi *Spominska knjižica Podporega društva delavcev in delavk v ljubljanski tobačni tvornici*, str. 7–8.

306 SI ZAL LJU/0134/I, a. e. 13, Kronika Tobačne Ljubljane, Viktor Ambrož, 1950.

naravni prirastek, vendar gre glavnino porasta pripisovati gravitacijski moči prestolnice, ki je z raznolikimi možnostmi za zaslužek pritegovala številne, zlasti mlade ljudi iz bližnje in širše okolice mesta. Od srede 50. let dalje je v Ljubljano prihajalo tudi več ljudi iz južnejših jugoslovanskih republik, zlasti iz podeželskih in predmestnih krajev Bosne in Hercegovine, med katerimi so sprva prevladovali moški.³⁰⁷

Socialni izvor tobačnega delavstva je zrcalil te demografske trende, saj je večina delavcev in delavk prihajala iz revnejših delavskih, kmečkih in polkmečkih okolij. Nekaj jih je izhajalo tudi iz družin, ki so bile vpete v obrtniški in storitveni sektor. Pregled delavskih knjižic, ki posredujejo zaposlitve delavk tobačne tovarne pred drugo svetovno vojno, izkazuje predhodne izkušnje delavcev zlasti v strojni, gradbeni, kovinarski in mizarski stroki. Tudi kar nekaj tobačnih delavk je pred drugo svetovno vojno že delalo za zaslužek, zlasti kot hišne pomočnice in dninarke pa tudi kot branjevke, trgovke, natararice, kuharice, šivilje, perice ali kot delavke v bližnjih obrtnih in industrijskih podjetjih (izpostavljene so zlasti Viške opekarne in tekstilni obrati).³⁰⁸ V pridobitnem delu žensk, ki je bilo pred drugo svetovno vojno v pretežnem delu vezano zlasti na tradicionalne poklice žensk, je mogoče iskati možnosti za njihovo ekonomsko emancipacijo. Ta je v luči preživetvenih strategij posameznic in njihovih družin povečevala materialni standard in tudi socialna izhodišča za naprej (poročne možnosti, lastna bivališča, status potomcev ipd.).

Tobačna tovarna v Ljubljani je imela tudi neuradni status družinske tovarne. Kar nekaj tobačnih delavk je imelo zakonske može prav tako zaposlene v tovarni ali pa so se tam spoznali, viri pa izkazujejo tudi druge sorodstvene odnose zaposlenih, zlasti na ravni staršev in otrok, sorojencev in širše. Trend zaposlovanja po poznanstvih je zlasti v obdobjih, ko je tovarna beležila povečano potrebo po novi delovni sili, izkazoval tudi novačenje delavcev med sovaščani ali sosedi že zaposlenih delavcev. V tem oziru so ob arhivskih dokumentih povedni tudi literarni zapisi, ustna pričevanja in drugi viri, ki razkrivajo značilnosti družbenih omrežij. Med drugim potrjujejo tudi verižne delovne migracije, ki so temeljile na kroženju na zaposlitvene možnosti vezanih informacij med zaposlenimi in potencialno novo delovno silo.

Do zanimivih podatkov lahko pridemo tudi, če opazujemo starost delavk v določenem času, kar govori v prid vključitve generacijske perspektive v zgodovinsko analizo. Generacije so ne le biološki pojem, ampak kategorija, ki odraža spremenljive družbene in zgodovinske komponente. Kot povzema Peter Burke, pripadniki in pripadnice neke generacije kljub njeni notranji raznolikosti do

307 Mežnarić, *Bosanci*.

308 SI ZAL LJU/0134/I, t. e. 1, 2, 3, delavske knjižice.

neke mere delijo mentaliteto, vrednote, kolektivne izkušnje (vojne, epidemije, krize, kataklizme, politična dejstva in zakonske možnosti), identitete, tvorijo celo družbena omrežja, ki jih lahko do neke mere vzporejamo z narodnimi, verskimi in razrednimi imenovalci.³⁰⁹ Viri, ki nudijo vpoglede v kakovost družbenih odnosov (zlasti zapisniki sej, sestankov, razne prošnje, pritožbe, poročila), razkrivajo, da je med delovnimi procesi pogosto prihajalo do zavezništev med pripadniki iste generacije in do medgeneracijskih rivalstev.

Starost delavstva je v različnih obdobjih razumljena na različne načine in tudi ovrednotena, kljub vsemu pa obstaja konstanta glede najštevilčnejše starostne skupine delavk. Skozi celo obdobje delovanja proizvodnega obrata tovarne so bile najpogosteje zastopane ženske v višku rodne dobe od 20 do 40 let, ki so predstavljale slabi dve tretjini delavk. Delež mlajših delavk od 14 do 20 let je vseskozi padal, leta 1900 je še vedno znašal skoraj petino, otroško delo pa je le zlagoma dobivalo pečat nesprejemljivega delovnega procesa, pri čemer implementacija zakonske prepovedi dela otrok ni vedno veljala v praksi. Mlajše delavce so zaradi nizkih plač zaposlovali zlasti med krizami. Od leta 1932 je značilno množično zaposlovanje mlajših samskih delavk, ki so dobivale nižjo plačo od že zaposlenih delavk. Od leta 1929 dalje so vpeljali sistematično zaposlovanje »volonterjev«, mlajših moških med 15. in 23. letom, ki so na nekajtedenski praksi delali za tretjino ali četrtino dnevne plače.³¹⁰ Od poznih 50. let dalje je bila v tobačni tovarni predvidena možnost opravljanja obveznosti pri predmetu proizvodno delo, h kateremu so se proti »denarni nagradi« prijavljali mladoletni dijaki gimnazij in drugih srednjih šol.³¹¹ Odprle so se možnosti tudi za plačano poletno dijaško delo, ki je potekalo na nekvalificiranih delovnih mestih.

Tako kot je skozi daljšo časovno dobo spremenljivo kronološko mejo izkazovala doba otroštva, je tudi za starost mogoče reči podobno. Danes je skoraj nerazumljivo, da so do druge svetovne vojne v tovarni veljala pravila, ki so ženskam, prvič zaposlenim v starosti nad 35 let, in moškimi nad 40 let onemogočala stalno zaposlitev v tovarni. Tako denimo pri vpisu v matični knjigi, nanašajočem na Elizabeto Matjašič (roj. Širme na Ptujju leta 1889), »pakovalko tobaka«, ki je vstopila v tovarno leta 1926, najdemo opombo: »Ne more bit sprovedena za stalno delavko, ker je bila ob sprejemu starejša od 35 let.« Nekaj biografskih podrobnosti Elizabetine nesrečne usode še dodatno ponazori neusmiljenost tistega časa: 37-letna mati štirih mladoletnih otrok je bila sprejeta v tovarno le deset dni za tem, ko je postala vdova. Ta podatek namiguje na finančne težave, v katerih se je znašla družina brez očeta, materin sezonski status v tovarni pa ranljivega

309 Burke, *Generations*, str. 17.

310 SI ZAL LJU/0134/1, a. e. 9, Matična knjiga sezonskega delavstva, 1919–1935.

311 Pogovor avtorice z dr. Wraber in Hostnik, avgust 2021. SI ZAL LJU/0134/I, a. e. 33, t. e. 66, Delavska knjiga, 1921–1969.

ekonomskega položaja njene družine gotovo ni olajšal. Iz matične knjige tudi izhaja, da so ji med letoma 1932 in 1943 pogodbo podaljšali kar desetkrat.³¹²

Starost delavk in delavcev, zaposlenih v proizvodnji, je odražala učinkovitost socialne politike v sferi pokojninskega zavarovanja. Od ustanovitve do leta 1914 je kar 34 delavk prenehalo delati šele v starosti nad 75 let, kar kaže na manko socialne varnosti za starejše kljub predvideni pokojnini.³¹³ Ta podatek je sicer pavšalen in ne razkriva razvoja delavske zakonodaje, ki se je zlasti od preloma stoletja močno izboljšala v prid delavstvu. Ponoven rez v status delavcev je zadala velika vojna, ko je bilo odpuščenih veliko dolgoletnih delavk.³¹⁴ Kalvarija odpuščanj se je nadaljevala v povojnem obdobju, ki ga je pretresalo vsesplošno pomanjkanje, produkcija v tovarni se je znižala za dve tretjini, število delavstva pa se je prepolovilo. Številne starejše delavke je vodstvo tovarne upokojilo, naziv *miloščinarke*, ki se jih je prijel, pa namiguje, da te pokojnine pogosto niso zadoščale niti za preživetje.³¹⁵

Matične knjige izkazujejo tudi to, da so, medtem ko so v krizi prednostno zaposlovali mlajše delavstvo, starejše pogosto predčasno upokojevali. Nekatere upokojitve danes delujejo naravnost absurdne in zelo verjetno je, da je vodstvo tovarne z upokojevanjem odpuščalo ne le presežne, ampak tudi nezaželene delavce. Kako si sicer lahko razložimo dejstvo, da je bila samska »nadglednica« Marija Gorup, rojena leta 1903 in stanujoča na Viču, potem ko je nastopila službo marca 1921 in bila sprejeta kot stalna marca 1928, sredi leta 1932, pri 29 letih, že začasno upokojena? V obdobju akutne gospodarske krize so nadalje odpuščali številne delavke, ki so bile stalno zaposlene še iz časa monarhije, tako da so jih predčasno upokojili. Valovi množičnih upokojitev so sledili skozi vsa trideseta leta, zlasti pa v obdobjih 1930–1933 in 1936–1938. Matične knjige izkazujejo, da so občasno upokojene delavce spet začasno najemali za nižjo plačo, kar kaže na kadrovske manevriranje tovarniškega vodstva z upokojenskimi statusi. Povsem na začetku druge svetovne vojne so bili vsi upokojenci po tovarniškem odloku odpuščeni.

Po drugi svetovni vojni se je odnos do upokojencev precej spremenil na finančni, zlasti pa na simbolni ravni. Deležni so bili daril ob raznih svečanih priložnostih (obletnicah osvoboditve, stoletnici obstoja tovarne, osmem marcu). Delavci, ki so bili v tovarni redno zaposleni več kot 20 let, pa so ob upokojitvi prejeli enkratna izplačila v višini mesečne plače in posebna priznanja.

312 SI ZAL LJU/0134/I, t. e. 11, Delavska knjiga, 1923–1939, opr. št. 84.

313 Fischer, Delavke tobačne tovarne, str. 42–43.

314 SI ZAL LJU/134/I, Kronika podjetja, Viktor Ambrož, 1950. Članek iz leta 1915 poroča o 27 »vpokojenih« delavkah, ki so imele med 19 in 43 let delovne dobe v tobačni tovarni. Gl. *Glasnik avstrijske krščanske tobačne delavske zveze*, 15. 10. 1915, str. 2, Nove upokojenke.

315 *Harman*, marec 1959, str. 16, Delavsko gibanje med obema vojnama v Tobačni tovarni Ljubljana.

Delavcem upokojujencem s polno delovno dobo, ki so se reaktivirali, je pripadla tudi sorazmerna višina nadomestila za dopust in državne praznike.³¹⁶ Ob smrti upokojenih delavcev je tovarna na pogrebu poklonila venec. Upokojujenci Tobačne so se organizirali in dobivali na srečanjih in še dandanes se nekateri med njimi srečujejo.³¹⁷

Zanimiv vidik za obravnavo družbene neenakosti je tudi dinamika družbenega odnosa do mater samohranilk, med katere štejemo vdove, ločenke ali nezakonske matere. Sploh zadnje so bile v tradicionalnih skupnostih pogosto odrinjene ob rob družbe. Odnos do njih odslkava spremenljive vrednostno-moralne sisteme in se med drugim izrisuje tudi skozi okvire socialne pomoči v tobačni tovarni. Iz zapisov v matičnih knjigah izhaja, da so »porodične dodatke« med obema vojnoma prejemale le moški delavci ali pa vdove, ločenke, žene invalidov in uslužbenke, medtem ko pri tistih materah, ki so označene kot samske, ni nobenega vpisa.³¹⁸ Ta vidik bi bilo treba raziskati še v luči zakonodaje in preveriti, ali je šlo za sistemsko normo, partikularno obravnavo tobačnih delavk ali pa zgolj za nekonsistentne vpise v matične knjige. V socializmu so materam samohranilkam že od začetka posvečali več pozornosti, predvsem pa so jih obravnavali z večjo naklonjenostjo in večjo mero socialne vključenosti kot prej. O tem priča več zapisnikov sej delavskih svetov, ki so za samohranilke z mlajšimi otroki določili skrajšani delovni čas, več dni dopusta in bonitete pri dodeljevanju stanovanj. Nezakonske matere so v socializmu imele manjšo moralno stigmatizacijo in so lahko napredovale na vidnejše položaje v tovarni, kar pa seveda ne pomeni, da so bile v splošnem socialno manj ogrožene.

STANOVANJSKA PROBLEMATIKA

Stanovanjska problematika je bila vseskozi ena od nevrvalgičnih točk delavstva ljubljanske tobačne tovarne. Prav skozi stanovanjske razmere se je najbolj očitno kristalizirala družbena neenakost delavstva, skupaj s pojavnimi oblikami revščine. Stanovanjski položaj večine tovarniških delavk in delavcev je bil pretežni del obstoja tovarne precej neugoden, zrcalil je pomanjkanje cenovno dostopnih stanovanj, kar je pereč problem Ljubljane še danes.

Tobačna tovarna je že na začetku vzpostavila nekaj režijskih stanovanj, ki pa so bila dosegljiva le malokomu. V paviljonih znotraj tovarniškega kompleksa je bilo na razpolago približno deset zidanih meščanskih stanovanj z visokimi stropi, ki so bila dodeljena osebam na uglednejših položajih oziroma tistim zaposlenim,

316 SI ZAL LJU/134/II, t. e. 20, a. e. 38, Zapisnik 13. redne seje DS SOZD TTL, 23. 5. 1972.

317 Pogovor avtorice s Francem Mišem ml., junij 2021.

318 SI ZAL LJU/0134/I, a. e. 9, Matična knjiga sezonskega delavstva, 1919–1935, opr. št. 56, 438.

ki so vodili nadzorne funkcije v tovarni. V njih so bile nastanjene tudi njihove družine.³¹⁹ Izpričane so še barakarske zgradbe v bližini tovarne, vendar ne o življenjskih razmerah v njih ne o njihovih stanovalcih zaenkrat še ne vemo ničesar.

Če sledimo upodobitvam ljubljanskih družbenih plasti izpod peresa Jakoba Alešovca, so tovarniške delavke večinoma živele v neakovostnih bivališčih, v vlažnih, temnih in prenaseljenih stanovanjih. Čas, ko je nastal njegov zapis, seveda ni značilen za celo dobo monarhije, saj se je splošni gmetni položaj prebivalcev in njihovih stanovanjskih kapacitet s prehodom v 20. stoletje spreminjal. Alešovec je ob literariziranem orisu bivalnih razmer ljubljanskih delavk vzporedno poudaril tudi soodvisnost med bivalnimi okoliščinami in vedenjskimi okviri, zgošča pa jih takole:

»Tukaj že stopimo v pritlične ali podstrešne prostore po zadnjih kotih mesta, kjer ni nič gosposkega kakor le kaka ženska cunj, nobene priležnosti, ampak vse spi na kupu, otroci in odraščeni, ženske in moški v ozkih prostorih, da se komaj diha. Morda je kje, če je zaslužek dober in življenje redno, še kaj boljše, ali splošno ne, – če ni postranskega zaslužka. Kaj je pa ta »postranski zaslužek«, smo že obširneje omenili. Sploh se začne tu človeška reva in gnjiloba, ktere ne bomo tu še obširneje popisavali.«³²⁰

Revščini je Alešovec prisodil gojišče moralnega propada in vrsto iz nje izhajajočih družbenih nevarnosti. Njegova opažanja je mogoče vzporejati z materialnim determinizmom socialnih reformatorjev poznega 19. stoletja, ki so po evropskih in ameriških mestih opazovali vedenje množic priseljencev z dna družbe. Prepričani so bili, da obstaja korelacija med neakovostnimi bivališči, v katerih so se gnetli revni prišleki, in vrsto simptomov družbene patologije, kot so nalezljive bolezni, kriminalnost, družinski konflikti, alkoholizem ipd.³²¹ Čeprav taka korelacija danes redko najde zagovornike, je v tej luči mogoče razumeti tudi stališča Alešovca pa tudi drugih, zlasti sindikalnih voditeljev, ki so delovali za izboljšanje bivanjskih razmer prebivalcev mesta, med katerimi je od preloma 20. stoletja dalje hitro naraščal delavski razred. Leta 1898 je bilo pod idejnim pokroviteljstvom Janeza Evangelista Kreka ustanovljeno Slovensko delavsko stavbinsko društvo, ki je do prve svetovne vojne zgradilo 103 delavske hišice v Novem Vodmatu, Rožni dolini, Štepanji vasi in Trnovem, kar pa je stanovanjski položaj v Ljubljani le nekoliko popravilo.³²²

Slavko Kremenšek v svoji analizi ugotavlja, da je leta 1900 velika večina tobačnih delavk, ki so bivale v Ljubljani (95 odstotkov), živele v različnih na-

319 Pogovor avtorice z dr. Brunom Ravnikarjem, avgust 2021.

320 Alešovec, *Ljubljanske slike*, str. 253.

321 Gabaccia, *From Sicily*, str. xvi.

322 Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 265.

jemniških razmerjih. V stanovanjski strukturi delavk se izkazuje opazen delež posteljašic ali prenočevalk (10 odstotkov), torej tistih, ki so v okviru stanovanjskega kompleksa najele le ležišče za spanje. Najemanje ležišča je bilo finančno gotovo najmanj izdatno, hkrati pa razkriva najbornejše stanovanjske možnosti, ki so jih uporabljale socialno najbolj ogrožene delavke, zlasti mlajše in samske. V več primerih se je izkazalo, da so najemodajalke posteljašic same delale v tobačni tovarni.³²³ Zlasti veliko delavk je bilo zaradi bližine tovarne nameščenih v bivalne prostore ob Tržaški cesti, ki je tedaj po socialnoekonomskih funkcijah imela še razmeroma predmestni značaj. Delavke so iskale bivališča tudi v drugih delavskih okoliših Ljubljane (Trnovo, Krakovo, Prule, v revnih hišah pod gradom in ob vznožju Golovca), ki so bili z meščanskega vidika manj ugledni in zatorej cenovno ugodnejši.

Približno polovica delavk je prihajala iz kmečkega okolja, iz vasi v širši okolici Ljubljane, kjer je bila lastniška struktura njihovih bivališč bržkone nekoliko drugačna. O njih žal ne vemo prav dosti. Predvideva se, da je bila večina delavk kmečkega izvora v sorodstvenem razmerju z lastniki hiš, ki so pogosto imele tudi na voljo tudi površine za pridelavo hrane. To dejstvo je bilo s finančnega vidika za družinsko gospodinjstvo nedvomno ugodnejše. Vzporedno s tem pa so nastopile težave v zvezi s potjo na delo in z njega, ki je zaradi slabih transportnih možnosti delavkam vzela predvsem veliko časa; številne delavke so prihajale na delo peš ali s furmani, zelo redke s kolesi ali z vlakom.

Vojni čas je povsem zavrl gradnjo stanovanj. Stanovanjska problematika je ostajala pereča tudi po veliki vojni, kar ni bila le posledica medvojne izostanka novogradenj in počasnega gradbenega zagona, ampak tudi razmeroma hitre povojne industrializacije in posledičnega porasta delavstva v mestih. Poleg tega je v novovzpostavljeni državi prihajalo do konflikta interesov med stanodajalci (lastniki) in stanojemalci (najemniki in podnajemniki), o čemer pričajo večkrat dopolnjena stanovanjska zakonodaja (1921, 1925, 1928, 1929), spreminjajoče se naredbe občinskih oblasti in delovanje stanovanjskih uradov. Iz njih izhaja, da je država sicer imela v uvidu potrebo po stanovanjski zaščiti socialno ogroženih, hkrati pa je zlagoma vedno bolj popuščala interesu lastnikov nepremičnin.³²⁴ Kresal poudarja veliko pomanjkanje poceni delavskih stanovanj v Ljubljani, čeprav je prav za medvojno obdobje značilna rast stanovanjskega združništva, ki je bilo značilno le za slovenski del kraljevine.³²⁵

Za tobačne delavce, katerih število je po vojni z več kot dva tisoč padlo na nekaj čez tisoč, se je stanovanjska stiska še naprej podaljševala. Še pred vojno,

³²³ Kremenšek, *Izvir in okolje*, str. 91–100.

³²⁴ Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 262–272.

³²⁵ Prav tam, str. 265.

leta 1910, je bil narejen načrt za izgradnjo 200 delavskih stanovanj za Tobačno, vendar po vojni ni bil realiziran.³²⁶ Nekaj stanovanj se je za delavce v medvojnem času vzpostavilo tudi na Oražnovi ulici tik ob tobačni tovarni. Še pred gospodarsko krizo se je z izgradnjo tipskih hišic pozidalo področje ob Tržaški in v Rožni dolini pod okriljem Stavbne in kreditne zadruge Stan in dom, ki jo je vodil socialdemokrat Anton Kristan. V te stavbe so se v večjem delu namestili uradniki (tudi monopolski)³²⁷ in nekaj tobačnih delavcev z družinami, večina pa se je naselila v cenejše delavske kolonije in delavske domove. Leta 1926, ko so bile dograjene hiše zadruge Stan in dom, je denimo mesečna najemnina za dvosobna in trosobna stanovanja znašala med 500 do 750 din, medtem ko so primerljiva stanovanja, zgrajena iz stanovanjskega fonda borze dela, znašala med 360 in 700 din, kar je bilo za delavstvo preprosto nedosegljivo.³²⁸ Leta 1922 so plače monopolskih delavcev v primerjavi s predvojnim časom padle krepko pod eksistenčni minimum, kar je pomenilo, da za vzdrževanje družinskih članov iz naslova prehrane, oblačil in stanovanjskih izdatkov mesečna plača ni zadoščala.³²⁹ O stanovanjskih razmerah je malo kvalitativnih podatkov, stanovanjska analiza medvojnega obdobja, ki bi bila primerljiva s predvojno Kremenškovo, pa še ni bila izvedena.

Ob koncu druge svetovne vojne je v Ljubljani prav tako kronično primanjkovalo stanovanj, čeprav je bil le majhen del stanovanjskih kapacitet poškodovan ali uničen zaradi vojne. Stanovanjsko stisko v mestu je prej razumeti kot podaljšek krize še izpred vojne, zaostrijo pa jo je še okrepljeno priseljevanje s podeželja.³³⁰ Kot številna večja podjetja je tudi Tobačna začela gradnjo stanovanj za zaposlene in kreditiranje svojih delavcev za gradnjo in prenovu domovanj. Do leta 1950, ko je bila gradnja novih stanovanjskih kompleksov na ravni Ljubljane še upočasnjena, je tobačna tovarna ukrepala na lastno pest: v 14-stanovanjsko zgradbo so preuredili skladišče gotove robe, adaptirali pa so še eno zgradbo in iz nje napravili 16 stanovanj za družine in 23 za samske.³³¹ S tem seveda problem osnovne namestitve tobačnih delavcev še zdaleč ni bil rešen. Zlagoma so v tovarni oblikovali in dopolnjevali sistem za dodeljevanje stanovanjskih posojil, pri čemer so imeli prednost prosilci v težkih stanovanjskih in socialnih razmerah, tisti z večjim deležem lastne udeležbe oziroma krajšim rokom za odplačilo posojila, delavci, ki so tovarni nujno potrebni, in tisti, ki so po vselitvi lahko ponudili prazno stanovanje.³³² Med drugim so bili medvojni sodelavci narodnoosvobodilnega

326 Čepič, *Opojnost tobaka*, str. 32.

327 *Delavska politika*, 22. 5. 1926, str. 2, Stan in dom.

328 Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 270.

329 *Delavec*, 31. 5. 1923, str. 1–2, Plače in življenjske razmere monopolskih delavcev.

330 Petelin, *Stanovanjske razmere*, str. 78–79.

331 SI ZAL LJU/0134/II, t. e. 34, a. e. 1, Delu čast in oblast, 24. 8. 1950.

332 SI ZAL LJU/0134/II, t. e. 14, a. e. 24, Zapisniki DS TTL, 1966.

boja glede na *Pravilnik o oddajanju stanovanj in dodeljevanju posojil za gradnjo stanovanj* iz leta 1969 v nedvoumni prednosti.³³³ Ta vidik med drugim namiguje na to, kako dolgoročno je dogajanje v drugi svetovni vojni določilo povojne družbene hierarhije v SFRJ. Zaradi premajhne kapacitete stanovanj glede na dejanske potrebe je med delavstvom in vodstvom občasno prihajalo do sporov in zamer, ki dajejo slutiti tudi to, da so bili nekateri deležni posebnih privilegijev.

Viri kažejo na precej počasno, a postopno izboljševanje bivalnih standardov za najrevnejše plasti prebivalstva. Iz zapisnikov sej delavskih svetov in sindikalnih sestankov vejeta zavzeta skrb za najrevnejše in iskanje primernih stanovanjskih rešitev zanje, s čimer se predhodne dobe težko primerjajo. Poročila stanovanjske komisije, ki je izdatno zasedala na sestankih delavskih svetov tovarne, je za utemeljevanje svojih sklepov pogosto podala kratke, a plastične vpogled v nezavidljive bivanjske razmere najrevnejših. Konec 60. let so denimo dokumentirane različne stanovanjske stiske: šestčlanska družina je imela na razpolago eno sobo; štiričlanska družina je v garsonjeri sobivala še z eno delavko; zakonski par je bival v provizorični leseni baraki ipd.³³⁴ Iz teh in podobnih poročil je razvidno, da so v iskanju optimalnih možnosti za svoje delavce nemalokrat predvidevali njihovo premeščanje po razpoložljivih stanovanjskih prostorih. Tako je predsednik komisije Vlado Peršolja v izteku leta 1967 predstavil stanovanjske stiske najbolj ogroženih delavcev, med katerimi je najti tudi mater samohranilko:

»1. Tov. Strehar Julči se dodeli enosobno stanovanje v Oražnovi ulici št. 4, katerega izprazni tov. Škodlar Jože.

Utemeljitev: Tov. Strehar Julči živi s svojima dvema otrokoma v eni sami sobi v nadzidavi Tržaška c. 6. Življenje v tej sobi je nevdržno, ker so med tem časom, ko tovarišica prosi za stanovanje zrasla otroka. V tem prostoru ni primernega kotička za učenje in pisanje nalog, pa tudi nočni počitek je okrnjen, saj spita oba otroka na eni postelji, kljub temu, da sta različnih spolov. Soba služi poleg opisanega še za pripravljavanje jedi, pranje in šivanje. Tov. Streharjeva sama skrbi za otroka, zato je s šivanjem primorana iskati dodatni zaslužek.

2. Tov. Gradišar Joži se dodeli sobo, ki jo izprazni Strehar Julči.

Utemeljitev: Tov. Gradišar Joža sedaj poseduje sobo in čajno kuhinjo. Oba prostora loči hodnik, katerega se tov. Gradišarjeva poslužuje pri dnevnik domačih opravkih. Pri tem nehote moti ostale stanovalce tako podnevi kot tudi v večernih urah. Stanovanjska komisija je mnenja, da bi ta problem odpadel, če bi tov. Gradišarjeva kuhinjsko opremo preselila iz sedanje čajne kuhinje v sobo, ki jo izprazni tov. Streharjeva.

³³³ SI ZAL LJU/0134/II, t. e. 17, a. e. 30, Pravilnik o oddajanju stanovanj in dodeljevanju posojil za gradnjo stanovanj, priloga k zapisniku, 11. redno zasedanje DS TTL, 26. 6. 1969.

³³⁴ SI ZAL LJU/0134/II, t. e. 17, a. e. 30, Zapisnik, 9. redno zasedanje DS TTL, 29. 4. 1969.

3. Tov. Mađar Zori se dodeli čajna kuhinja, ki jo izprazni Gradišar Joža.

Utemeljitev: Tov. Mađar Zora sedaj stanuje s svojo 4-člansko družino v eni sobi. Problem, ki nastaja zaradi pomanjkanja prostora je isti kot pri tov. Streharjevi. Odrasla sinova nimata prostora za učenje, niti nimata lastnih ležišč. Z dodelitvijo čajne kuhinje, bi bilo možno kuhanje in pripravljane jedi premestiti iz sobe, izpraznjen prostor pa bi služil za dnevni in nočni počitek.«³³⁵

Od 60. let dalje je bilo veliko prosilcev za pomoč pri dodelitvi stanovanj priseljskih delavcev, zlasti iz Bosne, kjer je imela tobačna tovarna med drugim tudi eno svojih pripojenih podjetij (Orašje). Od konca 60. let je vedno več zaposlenih v tobačni tovarni zaprosalo za kredite za gradnjo ali adaptacijo lastnih bivališč. Ob tem velja poudariti, da je Tobačna tovarna Ljubljana prispevala h gradnji stanovanjskih objektov po številnih drugih slovenskih krajih (denimo v Celju, Kranju, Novem mestu, Murski Soboti, Slovenj Gradcu, Slovenskih Konjicah, Gornji Radgoni, Ljutomeru, Mojstrani, na Jesenicah, v Vinici), ko je kreditirala svoje zaposlene s področja prodaje tobačnih izdelkov.³³⁶

ZDRAVSTVENO VARSTVO

Zdravstveno varstvo je mogoče na primeru tobačne tovarne opazovati na dveh ravneh, na ravni zakonskih možnosti in ravni samega podjetja. Pojav industrializacije lahko označimo za izhodišče razvoja sodobne medicine dela, v katerem je prepoznati interese po učinkovitejših delovnih procesih in posledično tudi težnje po izboljšanju delovnih razmer.³³⁷

V avstro-ogrski monarhiji so se mehanizmi javnega zdravstva kot zdravstvenega zavarovanja za zaposlene vzpostavili precej zgodaj glede na evropski okvir. Vanje je bilo vključeno tudi slovensko ozemlje, kjer so nezgodno zavarovanje uvedli leta 1887, obvezno bolniško zavarovanje pa leta 1888.³³⁸ Cesarsko-kraljeve tobačne tovarne so zaradi zgoščenosti delavcev in visoke stopnje obolenj med njimi organizirale obratne zdravnike, v ljubljanski tobačni tovarni so zdravniške prostore vzpostavili leta 1874. Zdravniške storitve je sprva nudil Tirolec dr. Friedrich Keesbacher, ki se mu je leta 1877 pridružil še en obratni zdravnik, od leta 1909 pa so bili zavedeni trije zdravniki.³³⁹ Ta odločitev dunajskega monopolskega vodstva je za tobačno delavstvo pomenila privilegij, ki je umanjkal v številnih drugih proizvodnih obratih, čeprav ni bil osamljen; znani

335 SI ZAL LJU/0134/II, t. e. 16, a. e. 27, Predlog stanovanjske komisije, Ljubljana, 25. 10. 1967; priloga k zapisniku Delavskega sveta, 30. 10. 1967.

336 SI ZAL LJU/0134/II, t. e. 20, a. e. 37, Zapisnik, 6. redno zasedanje DS SOZD TTL, 15. 7. 1971.

337 Zupanič Slavec, Slovenski začetki medicine, str. 585.

338 Kresal, Zavarovalništvo in socialno zavarovanje, str. 147.

339 Fischer, Delavke tobačne tovarne, str. 15.

primer je denimo tirolski zdravnik Joannes Antonius Scopoli, ki je sredi 18. stoletja izpričan kot prvi zdravnik za delavce pri nas in je brezplačno zdravil idrijske rudarje in njihove družinske člane.³⁴⁰ Tovarniški zdravniki so bili ves čas delovanja tobačne tovarne v Ljubljani stalnica, čeprav sta se število obratnih zdravnikov in obseg zdravstvenih storitev precej spreminjala. V implementaciji zdravstvenega varstva za proizvodno delavstvo lahko prepoznamo še en vidik odnosa do revnejših prebivalcev, ki se je skozi čas spreminjal.

Tovarniško vodstvo si je že med monarhijo prizadevalo zmanjšati delež odsotnosti z dela s predpisi »o varstvu življenja iz zdravja« ter s seznanjanjem delavcev o ukrepih varstva pri delu.³⁴¹ Čeprav so imeli delavci proste le nedelje, koncept dopusta, ki bi zmanjševal preobremenjenost zaradi dela in povečeval odpornost organizma, še ni bil uveljavljen. Oddiha, ki ga v obliki letnega dopusta poznamo danes, sprva ni bilo, letno pa je bil vsakemu delavcu po potrebi odobren šesttedenski bolniški dopust. Sčasoma se je za stalne delavce pod pritiski sindikatov uvedel skromni letni dopust, ki je bil odvisen od delovne dobe – tri dni za do pet let, sedem dni za nad pet let delovne dobe.³⁴²

Leta 1906 je bil za tobačne delavce sprejet Štatut delavskega bolniškega zavoda, ki je ob kontinuiranem plačevanju v bolniško blagajno omogočal »od začetka bolezni brezplačno zdravljenje, obsežno tudi pomoč pri porodu, kakor tudi potrebna zdravila in druge zdravilske pripomočke«. Vplačevanje je bilo rangirano v štiri razrede, glede na dnevno plačo: »za boljše plačane delavce (nad 2 Kr), za slabše plačane delavce, (ki je bila enaka tej) za delavke in za mladostne delavce (do 16 let)«, na kar se je vezala tudi »bolnišničnina« ali finančna podpora za bolnišnično zdravljenje. Iz knjižice je razvidno, da je bila posebna pozornost posvečena delavkam in obravnavi nosečnosti, pri čemer je porodniški dopust trajal štiri tedne, pri zdravstvenih zapletih pa so veljala pravila za hudo bolne. Predvideno je bilo tudi plačevanje podpor za obnemogle oziroma invalide, ki je bilo zavedeno pod nazivom »miloščina«.³⁴³

Delovne razmere so bile glede učinka na zdravje delavcev precej slabe, sploh v prvih desetletjih proizvodnje in zlasti v nekaterih proizvodnih procesih. Tako so denimo izdelovalke cigar viržink delale v vlažnih prostorih z mokrimi rokami. Na vseh delovnih mestih, ki so vključevali delo s tobakom, je bilo veliko tobačnega prahu. Zdravju škodljivo delo je ob bornih stanovanjskih situacijah izkazovalo visok delež obolevnosti in celo smrtnosti. Pogosta obolenja, od katerih bi nekatera danes bržkone dobila status poklicne bolezni v tobačnih tovarnah, so bili želod-

340 Keber, Rudarske bratovske skladnice, str. 50.

341 Čepič, *Opojnost tobaka*, str. 29.

342 Prav tam.

343 *Statuten für das Arbeiter-kranken-Institut der k. k. Tabak-Fabrik in Laibach = Štatut delavskega bolniškega zavoda c. kr. tobačne tovarne v Ljubljani.*

čni, pljučni in črevesni katar, virusna obolenja, protin, slabokrvnost, krvavenje iz maternice, fizične poškodbe in zlasti jetika, ki je terjala več kot polovico vseh smrti.³⁴⁴ O visoki smrtnosti priča tudi rekonstrukcija razmer v tobačni tovarni v Fürstenfeldu, kjer je od ustanovitve tovarne leta 1872 letno umrlo med 20 in 40 delavcev od približno 2000 delavcev, število umrlih pa je padlo pod 20 šele leta 1909.³⁴⁵ Ti deleži kažejo na iskanje rešitev in postopno izboljševanje razmer, kar je imelo pozitivne učinke za zdravje delavstva in produktivnost tovarne. Podoben trend veje tudi iz zapisa Josipa Gostinčarja, Krekovega tesnega sodelavca, iz leta 1912:

»Predstojniki postopajo s tobačnim delavstvom veliko bolje, kakor prejšnje čase. Izboljšale so se osobito zdravstvene razmere po c.kr. tobačnih tvornicah. Posledica je, da je zdaj tobačno delavstvo bolj zdravo, kakor je bilo prejšnje čase in da za strašno delavsko stradalno bolezen jetiko umre veliko manj delavcev in delavk.«³⁴⁶

Po vstopu v novo državo leta 1918 je tudi v Tobačni tovarni Ljubljana zavladal precejšen kaos, ki je terjal menjavo vodstvenih kadrov, večjega dela uradnikov in zelo verjetno tudi obratnih zdravnikov, ki jih je nastavilo vodstvo. Podatkov o medvojnem zdravstvenem varstvu, ki bi se nanašali posebej na tovarno, sem na tej stopnji raziskave našla precej malo, zato si bom pomagala s splošnimi podatki iz zaščitne zakonodaje za delavstvo. Ob nastanku je bil jugoslovanski prostor v številnih pravnih ozirih zelo raznolik, podobna neenotnost je veljala glede delavske in zaščitne zakonodaje. Na slovenskem ozemlju Kraljevine SHS je tako avstrijska zakonodaja ostala v veljavi, dokler je ni zamenjala skupna jugoslovanska zakonodaja, ki pa se je implementirala le počasi.³⁴⁷ Začasni odredbi iz leta 1920 je sredi leta 1921 sledil zakon, ki je določal bolniško in nezgodno zavarovanje delavcev, čez nekaj mesecev pa so bila sprejeta tudi okvirna določila o zavarovanju delavcev za obnemoglost, starost in smrt. Enotni zakon o zaščiti delavcev je bil ratificiran sredi leta 1922, izvajal pa je le zavarovanje v primeru bolezni in nesreč na delovnem mestu.

Z zakonskim sprejetjem pokojninskega zavarovanja za vse delavce, torej v primeru obnemoglosti, starosti in smrti, je država odlašala do leta 1937.³⁴⁸ Pokojninsko zavarovanje za tobačne delavce, ki so bili kot monopolski delavci pravzaprav državni zaposleni, je bilo sklenjeno pri državnem pokojninskem uradu, ki ga je nadziral osrednji urad za zavarovanje delavcev s sedežem v Zagrebu (Središnji ured za osiguranje radnika, SUZOR). Z vidika zapoznelega sprejetja pokojninske zakonodaje postane jasno, kako si je vodstvo tobačne tovarne v

344 Čepič, *Opojnost tobaka*, str. 31–34.

345 Ernst, *Tabak in der Steiermark*, str. 302.

346 Gostinčar, *Nekdaj in zdaj*, str. 5.

347 Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 186.

348 Prav tam.

Ljubljani lahko privoščilo manevriranje z upokojevanjem svojih delavcev in odlaganje statusa stalnih zaposlitev, ki so delavcu po petih letih neprekinjene zaposlitve prinesla pravico do pokojnine, ki je bila v celoti – kot je veljalo tudi v času monarhije – izplačana s 35 leti delovne dobe. Obstajalo je tudi nekaj zasebnih zavarovalnic (Vzajemna, Slavija), ki so ponujale življenjsko zavarovanje, vendar so prišle v poštev le za bolj situirane ljudi, v tobačni tovarni torej za višje uradniške delavce in vodilne.

O tem, kakšni so bili med obema vojnoma dostopi tobačnih delavcev in delavk do obratnega zdravnika, ni prav veliko podatkov. Za leto 1921 so v kroniškem zapisu Viktorja Ambroža izpričani trije zdravniki in uvedba bolniško-podporne blagajne pod okriljem okrožnih uradov za zavarovanje delavcev.³⁴⁹ Zaenkrat še nič ne vemo o zdravstvenem stanju med delavci ali o načinih, kako je tovarniško ali monopolno vodstvo obravnavalo bolezenske odsotnosti. Tudi odsotnosti zaradi bolezni v matičnih knjigah niso zavedene, izjeme so le redki dopusti, čeprav je težko z gotovostjo trditi, kakšna sistematika je za vpisi. Številni indici kažejo, da to obdobje ni bilo kaj prida prijazno do socialnih pravic delavstva, in zelo verjetno tudi glede zdravstvenega varstva ni moglo biti drastično drugače. Je pa tudi res, da so številna strokovna dela, ki so vrednotila to obdobje, nastala v socializmu in so kljub številnim objektivnim dejstvom, ki pričajo o mačehovskem odnosu do delavstva, na predhodno dobo kapitalizma gledala z negativnimi interpretativnimi filtri. Za rekonstrukcijo zdravstvenega varstva, na novo vzpostavljajočega se v težkih porodnih krčih nove države, ki se je povila iz vojnega uničenja, in z neslavnim botrstvom gospodarske krize, ki je socialna razmerja še dodatno zaostрила, bo treba pregledati še več posrednega gradiva, sploh zato, ker fond o tobačni tovarni glede obdobja med obema vojnoma o tej tematiki komaj kaj sporoča.

Zakon o zaščiti delavcev iz leta 1922 je bil aktualen do konca leta 1946, ko je bil sprejet nov zakon o zavarovanju delavcev in nameščencev. Novi zakon je združil in poenotil vsa zavarovanja različnih strok, tudi bolniško in nezgodno. Leta 1965 je bil sprejet temeljni zakon o organizaciji in financiranju socialnega zavarovanja, ki je dopuščal tudi prostovoljno pokojninsko in dodatno zdravstveno zavarovanje proti plačilu izredne premije, a so ga ustanove socialnega zavarovanja iz načelnih razlogov odklanjale.³⁵⁰ Za povojni čas je gradivo o zdravstvenih možnostih za tobačno delavstvo precej obsežno, sploh z ozirom na zgovorne zapisnike sej delavskih svetov, na katerih je bilo zdravstveni problematiki namenjenih kar nekaj besed. Zlasti se je diskusija vrtela okoli zdravstvene preventive in higiensko-tehnične zaščite, katere namen je bil maksimirati proizvodnjo in zmanjšati bol-

349 SI ZAL LJU/0134/I, a e. 13, Kronika podjetja, Viktor Ambrož, 1950.

350 Kresal, Zavarovalništvo in socialno zavarovanje, str. 149–150.

niške dni. Skozi to prizmo so se izkristalizirala tudi obolenja predvsem med proizvodnim delavstvom. Je pa to obdobje osvetljeno le od poznih 50. let do sredine 70. let, zaradi česar je težje vleči celostne opazke.

Kljub temu da so se higienske razmere in izpostavljenost vlagi z modernizacijo proizvodnih obratov zlagoma izboljševale, je povojno uvajanje tehnoloških procesov povzročalo druge delovne obremenitve. Tako so bili ob standardni izpostavljenosti tobačnemu prahu moteči še ropot, plini, vibracije in klimatizacijski mehanizmi, ki so nastali kot posledica modernizacije strojnih parkov. Delodajalci so nekaj sredstev vložili v zaščitno obutev in švedsko vato, omogočali pa so tudi t. i. »vitaminski čaj«. Uveljavljala se je odškodnina ne samo za nesreče pri delu, ampak tudi za pot na delo in z njega.³⁵¹

Od konca 50. let dalje so se, podobno kot po številnih drugih podjetjih, začele ustanavljati tudi kapacitete za aktiven oddih delavstva. Uvajanje daljših letnih dopustov kaže na upoštevanje komplementarnosti dela in počitka za učinkovitejše delovne procese, pa tudi za krepitev pripadnosti tovarni. Tako je bilo v 60. letih organizirano počitnikovanje v Selcah, Biogradu in Mošćenički Dragi v kvarnerski regiji, kjer so nekateri delavci s svojimi družinami lahko prvič doživeli dopust ob morju. Z organizacijo fizikulturenega odseka so se spodbujale športne in rekreacijske aktivnosti. Na voljo je bilo tudi klimatsko zdravljenje za pljučne bolnike ali fizioterapevtsko okrevanje po poškodbah. Člane sindikata, ki so imeli težje bolezni, so obiskovali odborniki in jih obdarovali.³⁵² Med delavci je bilo organiziranih več izobraževanj na področju zdravstvene vzgoje in zdravstvene preventive, ki se je financirala iz sklada skupne porabe. Za preventivno zdravljenje je bilo leta 1970 predvidenih do sedem dni letno.³⁵³ Leta 1962 pa je bilo sprejeto tudi množično cepljenje proti gripi, katerega namen je bil preprečiti izpad proizvodnje in skrb za zdravje delavcev, stroške je krila tovarna.³⁵⁴ Leta 1967 je bil na sindikalni seji dan predlog, da se obratni zdravnik nadomesti z zdravnico, ker je večino delavstva predstavljajo ženske.³⁵⁵

Tobačna tovarna je za področje, ki je sprva naslavljalo le delavke, torej glede porodniškega dopusta, sledila zakonodaji. Zakonske reforme so bile v povojnem času večkratne, trend pa je šel v smeri njegovega podaljševanja. Od leta 1946 je dopust trajal 12 tednov, leta 1949 je bil podaljšan na 90 dni, leta 1957 na 105 dni, leta 1966 na 133 dni. Leta 1974 je bil določen minimalni porodniški dopust

351 SI ZAL LJU/0134/II, a. e. 18, t. e. 32, Poročilo o delu komisije za zdravstveno, tehnično in požarno varnost 1968–70, 15. 7. 1970.

352 SI ZAL LJU/0134/II, a. e. 41, t. e. 84, Poročilo o obisku invalidke, 10. 4. 1968.

353 SI ZAL LJU/0134/II, a. e. 18, t. e. 32, Temeljni statut Tobačne tovarne, 1970, str. 79.

354 SI ZAL LJU/0134/II, a. e. 1, Zapisnik redne seje upravnega odbora Tobačne tovarne Ljubljana, 29. 10. 1962.

355 SI ZAL LJU/0134/II, a. e. 41, t. e. 84, Zapisnik izvršnega odbora sindikalne podružnice Tobačne tovarne Ljubljana, 11. 4. 1967.

105 dni z možnostjo podaljšanja za 141 dni, uvedena pa je bila tudi možnost izrabe porodniškega dopusta za očete novorojenčkov. Leta 1977 je bil sprejet sklep o možnosti podaljšanja dopusta na eno leto v primeru rojstva dvojčkov ali več živorojenih ter telesno ali umsko težje prizadetih otrok, leta 1986 pa je bil porodniški dopust skupaj z dopustom za nego in varstvom otroka podaljšan na eno leto.³⁵⁶ Nadomestilo za odsotnost zaradi nosečnosti in materinstva je bilo 100-odstoten delež osnovne plače do leta 1986, po tem datumu pa se je poenotilo na 50 odstotkov povprečne plače v SRS, z možnostjo dodatkov delodajalca (OZD). Porodnice so od leta 1952 lahko delale polovični delovni čas do otrokove starosti osem mesecev oziroma do treh let, če je zdravniška komisija to odobrila. Od leta 1949 mladim materam ni bilo dovoljeno delati ponoči in v podaljšanem delovniku; to pravilo se odraža tudi v tovarniških pravilih o medosebnih razmerjih, starost otroka, ki je ta predpis časovno določala, pa se je sčasoma podaljševala in se lahko usklajevala z zdravniškimi mnenji.

Kaj se je v tovarni dogajalo na področju medicine dela in implementacije zdravstvenih varoval v zadnjem desetletju in pol delovanja tovarne, mi še ni uspelo ugotoviti. V okviru paviljonskega kompleksa tobačne tovarne sta leta 1993 še delovali splošna ambulanta in zobna ambulanta z dvema zdravnicama, dvema medicinskima sestrama in enim zobnim tehnikom, ki so skrbeli za delavstvo, njihove svojce in upokojene. Vsa oprema v ambulantah je bila last tobačne tovarne, ki je tudi krila stroške za cepiva proti epidemiološkim boleznim, medtem ko so se zdravila in preveze krili iz zdravstvenega zavarovanja. Ambulanti sta poskrbeli za preventivno in kurativno zdravljenje, v bolj zahtevnih zdravniških storitvah pa sta sodelovali z Zdravstvenim domom Vič, specialističnimi ambulantami in UKC Ljubljana.³⁵⁷

Kot ugotavlja Nina Vodopivec v študiji o delavcih Mure, je raven zdravstvenih storitev za zaposlene v zasebnem podjetju sčasoma začela padati, med drugim številnim niso priznali statusa poklicnih bolezni. V veliki meri je to izhajalo iz zakonodaje, temelječe na konfliktu interesov, ki je sprovedla sistemsko neurejenost odlokov glede poklicnih bolezni. Leta 1992 je Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije priznal povprečno komaj 30 poklicnih bolezni na leto, medtem ko je socialistična zakonodaja desetletje prej verificirala 48 poklicnih bolezni – oboje je bilo glede na dejansko stanje zelo majhna številka.³⁵⁸ Poraja se vprašanje, na kakšne načine je tobačna tovarna (pod tujimi lastniki) vodila zdravstveno oskrbo za svoje delavstvo v zadnjem desetletju obstoja tovarne. Obstoj obratnih zdravnikov predstavlja definitivno zelo pozitivno okoliščino za

356 Leskošek, Vpliv porodniškega dopusta, str. 75–78.

357 Harman, junij 1999, str. 27, Ko zaboli glava, zob ...

358 Vodopivec, *Tu se ne bo nikoli več šivalo*, str. 201–207.

delavce, saj so se bolj spoznali na specifične okoliščine dela v tovarni in obolenja, ki jih je to povzročalo – če so po letu 1993 sploh še obstajali.

SKLEPNE MISLI

Članek, ki skuša predstaviti nekaj perspektiv revščine, je v številnih ozirih posplošen. Izhaja zlasti iz tobačnega fonda in nekaterih obstoječih študij, kar pa še zdaleč ne omogoča problematiziranja vseh obravnavanih vidikov in obdobj, niti celostno niti ne izdatno. Podobno se članek ne dotika zgovornih perspektiv družbenih vidikov, ki se seštevajo v posamezniku, bi pa odnos do revščine še bolj dopolnile (področje izobraževalnih možnosti, dostop do kakovostne prehrane, vidiki etičnosti ali ideologije v času družbenopolitičnih prelomov ipd.). Med raziskavo se je pokazal tudi manko nekaterih temeljnih študij, kar je v članku bolj ali manj jasno nakazano. Zaznava mankov razkriva tudi potrebne smernice nadaljnjih ukvarjanj s problemi, ki jih tukaj zaradi prostorske stiske ni mogoče naslavljaniti niti razčlenjevati.

Na podlagi izdatnih empiričnih nastavkov iz 133-letne zgodovine tobačne tovarne se je ponovno utemeljila Geremekova izhodiščna teza, da se je odnos družbe do revščine skozi čas spreminjal. Na te spremembe je močno vplivala fluidna družbenopolitična miselnost med letoma 1871 in 2003, ki je obenem določala različne oblike ekonomskih praks, od kapitalističnih do socialističnih, te pa so vplivale tudi na tobačno delavstvo in na dinamiko njegovega socialnega statusa. Kot sem skušala prikazati, je bila glavnina proizvodnega delavstva v tobačni tovarni po zaslužku in različnih ugodnostih vseskozi nepriviligirana v primerjavi z vodilnimi kadri in administrativnimi delavci, medtem ko se zdi v številnih ozirih privilegirana glede na druge industrijske panoge, ki so kot tobačna zaposlovale večinoma žensko delovno silo. Takšno hipotezo bi bilo treba potrditi s podobnimi longitudinalnimi opazovanji podjetij s področja tekstilnih, prehrabnih, kemijskih, papirniških in drugih panog z večjim številom delavk in preveriti, v kakšnem razmerju so bile s strojnimi, gradbenimi, mizarskimi in kovinarskimi panogami, kjer je bilo žensk znatno manj.

Skozi članek se jasno izrisuje dejstvo, da so bile delavke v tovarni vedno v slabšem položaju od delavcev, čeprav je mogoče tudi potrditi, da se je v določenih obdobjih razlikovanje zaposlitvenih in opravnih možnosti med spoloma precej zmanjšalo. Vsekakor pa je v izogib generalizacijam, ki se osredotočajo zgolj na spol, treba dodati dodatne opazovalne filtre, ti pa se razkrijejo, če vzporedno ob spolu opazujemo še druge kategorije, ki zadevajo družbene položaje. Ob socialnem položaju, delovnem mestu, izobrazbeni stopnji in celo etničnosti bi

dodala še ideološko in generacijsko pripadnost, ki se na primeru Tobačne tovarne Ljubljana večkrat izkažeta za pozornosti vredni kategoriji.

Zdi se, da se je s temi sklepnimi nastavki odprla široka paleta komparativnih vidikov, ki najbrž nikoli ne bodo mogli biti tako intenzivno raziskani kot Tobačna, ker številna podjetja enostavno ne izkazujejo tako bogate arhivske zapuščine. Zlasti je to značilno za zasebna podjetja, o katerih je manko raziskav vnebovpijoč. To nenazadnje velja tudi za zadnjo etapo tobačne tovarne, ki od privatizacije dalje ne omogoča dostopa do arhivskega gradiva, ki ga je izdelovala sama tovarna. Izjema je časopis *Harman*, ki pa je skozi leta postal vedno manj zgovoren glede internih delavskih tematik. Od leta 1999, ko je bil ustvarjen zadnji korenit oblikovni poseg v reviji, je ta postala manj besedilna in bolj vizualna, porasel je delež oglaševalsko-poslovnih vsebin, pri čemer se lahko zazna tudi manjša vloga novičnika pri krepitvi tovarniške identitete kot poprej. Trendi teh uredniških smernic izrisujejo spreminjajoč se odnos do delavstva od izteka 90. let dalje in s tem do marginaliziranih plasti družbe.

Filip Čuček

BESEDA, DVE O PTUJSKI HIRALNICI

Družbenoekonomska neenakost, katere posledica je revščina dela prebivalstva, je (in je bila) vsekakor ena ključnih socialnih problematik.³⁵⁹ Premožna in revna družba dejansko sobivata vse od prvih civilizacij; bogastvo ene vseskozi temelji na revščini druge, brez ene si druge ni mogoče zamišljati. Družba se pač deli po načelu močnejšega, kjer šibki največkrat podležejo oziroma ostanejo na robu preživetja (ali pa zgrmijo v »prepad« uboštva in siromaštva). Definicija revščino opredeljuje kot pomanjkanje materialnih dobrin, kar se odraža v nezmožnosti človeka, da vzdržuje življenjski standard, primerljiv z okolico. Revne osebe, družine ali skupine oseb so tiste, katerih sredstva (materialna, kulturna in socialna) so tako omejena, da jim v državi, v kateri živijo, ne omogočajo minimalno sprejemljivega življenja. Relativna revščina se meri na ravni družine kot osnovne enote družbe, medtem ko se absolutna revščina nanaša na nezmožnost zadostitve osnovnih življenjskih potreb (hrana, pitna voda, obleka in prebivališče). Med vzroki za nastanek revščine so izguba dela in pomanjkanje ukrepov družbene skupnosti, da zavaruje najranljivejše skupine ljudi; v revščini se lahko ljudje znajdejo zaradi družbene neenakosti na gospodarskem, političnem in drugih področjih. Revščini so še posebej izpostavljeni ljudje v tretjem življenjskem obdobju.

³⁵⁹ Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega projekta J6-2572 Kulturno-zgodovinski vidiki staranja: izkušnje, reprezentacije, identitete, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

V Avstriji, kjer je skrb za reveže vse od 16. stoletja naprej vedno bolj postajala skrb civilne sfere,³⁶⁰ zadevo pa so prevzemali razni špitali in ostale dobrodelne ustanove, se je novo obdobje na področju socialne politike začelo z jožefinskimi reformami konec 18. stoletja. Jožef II. je odredil, da morajo bolnike brez sredstev oskrbeti obstoječi in novozgrajeni špitali, ki naj bodo skromni in naj revnim zagotavljajo primerno zdravniško in drugo oskrbo.³⁶¹ Župnijske ubožne inštitute, ki so jih v 80. letih vpeljali v posameznih avstrijskih deželah, so vodili župniki skupaj z ubožnimi očeti, te pa so izvolile občine, ki so spadale v določeno župnijo. Namen inštitutov je bil raziskati, popisati, združiti in organizirati zasebno dobrodelnost, podporne deleže pravično razdeliti med upravičence in preprečevati vzroke, ki bi vodili ljudi v revščino.³⁶²

V 19. stoletju so bile podlaga oskrbe revnih (starih, onemoglih, invalidnih ali neozdravljivo bolnih) še vedno smernice Jožefa II.,³⁶³ toda ta politika po obnovi ustavnega življenja v monarhiji ni več dohajala potreb. Zaradi strahu pred nemiri je socialna politika postajala vse bolj v domeni policije, dokler je ni domovinski zakon iz leta 1863, ko so začeli opuščati župnijske ubožne inštitute, v celoti prenesel na lokalno samoupravo.³⁶⁴ Do 70. let 19. stoletja so hiralce (ti nas v članku posebej zanimajo), za katere se je »našel«³⁶⁵ prostor, nastanjali v špitalih in ubožnih hišah in nato tudi v novoustanovljenih javnih bolnišnicah, kjer pa so se teh neozdravljivih, odvečnih in družbeno nezaželenih ostarelih oteпали, saj naj bi odžirali prostor še ozdravljivim bolnikom. Leta 1869 je bil sprejet zakon, po katerem revežev z neozdravljivo boleznijo niso smeli več sprejemati v javne bolnišnice, pač pa so jih izročili v skrb občini, kjer so imeli domovinsko pravico. Za bolne in onemogle je morala v primeru njihove nezmožnosti stroške plačevati občina, če pa tega ni zmogla, so bili z njimi obremenjeni okrožja in dežele. Majhne podeželske občine, ki so se (v nasprotju z mestnimi občinami) po uvedbi moderne lokalne samouprave spopadale s številnimi težavami in problemi,³⁶⁵ pogosto niso bile kos naraščajoči revščini. Občina, ki je sicer premogla kakšno lokalno ubožnico, omejeno na reveže z domovinsko pravico znotraj nje same, ni zmogla vedno zadostiti vsem potrebam.

V drugi polovici »stoletja meščanstva«³⁶⁵ so industrializacija, zemljiška odveza, obrtna reforma, pravna država, osnovne pravice, splošna vojaška obveznost in večja mobilnost prebivalstva ustvarili drugačno družbo. Pojavile so se nove oblike socialnih stisk, zaradi česar je prizadevanje za starostno in bolniško socialno

360 Anžič, *Skrb za uboge*, str. 16.

361 Studen, *Stari, onemogli*, str. 194–196.

362 Čeč, *Župnijski ubožni inštituti*, str. 254–273. Čeč, »Srce vsakega«, str. 37–70. Anžič, *Skrb za uboge*, str. 26–27.

363 Čeč, *Reforme na področju socialnih vprašanj*, str. 363–406. Anžič, *Skrb za uboge*, str. 27–33.

364 Koller, *Betteln in Österreich*, str. 16.

365 Čuček, *Svoji k svojim*, str. 63.

zaščito povsod naraščalo.³⁶⁶ Na Štajerskem je nov »veter« prinesel prvi ubožni zakon iz leta 1873,³⁶⁷ dobrih 20 let kasneje pa še drugi.³⁶⁸ V tem obdobju je bilo zgrajenih šest deželnih hiralnic. Oskrbe v hiralnicah so bili konec 19. in v prvi polovici 20. stoletja deležni tisti, ki doma ali v domovinski občini niso imeli potrebne oskrbe, postrežbe in stalnega zdravniškega nadzora. Večinoma so to bili reveži, ki niso imeli nobenega sorodnika, ki bi jih mogel preskrbeti, ali pa občinski reveži, ki so bili toliko onemogli, da niso več mogli hoditi od hiše do hiše in prositi vbogajme. Za brezplačen sprejem so bili primerni zgolj prejemniki miloščine ubožnega inštituta, posli, ki jih delodajalec ni mogel oskrbovati doma, in takšni brez svojcev oziroma tisti, ki so imeli potrjeno spričevalo (da so res revni) dušnega pastirja in ubožnega očeta njihovega okraja.³⁶⁹

1875–1918

Deželne hiralnice, ki so delovale kot samostojni deželni zavodi, so na Štajerskem začeli ustanavljati v 70. letih. Prva hiralnica za Srednjo Štajersko je bila ustanovljena leta 1873 v Wildonu, predvideni pa sta bili še hiralnici pri Leobnu za Zgornjo in na Ptuju za Spodnjo Štajersko.³⁷⁰ Dve leti kasneje je bila tako zgrajena druga hiralnica na Ptuju (občina Ptuj je mesto posebej priporočala zaradi milega podnebja, poceni živil in ugodne cene za parcele),³⁷¹ naslednje leto pa še tretja v Knittelfeldu.³⁷²

S problemom ustanovitve ubožnic in hiralnic se je štajerski deželni zbor ukvarjal že vse od konca leta 1868. Posebni odbor je konec septembra razpravljal o ustanovitvi posebnih ustanov, ki bi razbremenile občine in poskrbele za obubožane reveže.³⁷³ Generalna debata je sledila dobro leto kasneje. Deželni odbor je poročilo predložil na prvi seji 9. septembra,³⁷⁴ konec oktobra pa so poslanci pretresali predlog zakona. Predlog, ki je predvideval tri hiralnice (za Zgornjo, Srednjo in Spodnjo Štajersko), so zavrnil in zahtevali najmanj pet hiralnic; slovenski poslanec Josip Vošnjak je menil, da že sama Spodnja Štajerska potrebuje tri hiralnice (Maribor, Ptuj in Celje), kot prvo pa je namesto Maribora

366 Burger, 110 Jahre, str. 29–30.

367 Prim. *Das Armengesetz für Steiermark*.

368 *Landesgesetz- und Verordnungsblatt*, str. 103–131.

369 Studen, Stari, onemogli, str. 194–196. Anžič, *Skrb za uboge*, str. 95. Prim. Kleinwächter, Oesterreich, str. 420–455.

370 *Marburger Zeitung*, 24. 10. 1873, str. 2, Armenpflege. Siechenhäuser.

371 SI ZAP/0081, š. 85, ovoj 10, fasc. VI-5740/873, 30/4.

372 Studen, Stari, onemogli, str. 196.

373 *Stenographische Protokolle*, II. Landtags-Periode, II. Session, 18. Sitzung am 28. September 1868, str. 347–350.

374 *Marburger Zeitung*, 12. 9. 1869, str. 2–3, Steiermärkischer Landtag. Erste Sitzung am 9. September.

predlagal drugo lokacijo, saj da Maribor nikakor ni naravno središče Spodnje Štajerske.³⁷⁵ Deželni zbor je nato zakon, s katerim je na Štajerskem uredil javno službo za varstvo neozdravljivo bolnih, telesno in duševno oviranih, siromašnih in za delo nesposobnih ljudi, leta 1869 potrdil, štajerska deželna hranilnica pa je iz rezervnega sklada izločila 300.000 gld³⁷⁶ z namenom, da bi ti dobili popolno oskrbo v posebnih ustanovah oziroma hiralnicah (Siechenhaus).³⁷⁷ Del sredstev so morale zagotoviti tudi občine, saj so bile po zakonu dolžne poskrbeti za posameznike, ki so imeli domovinsko pravico v občini.³⁷⁸

Ptujska občina je medtem oktobra 1874 slovesno odprla novo bolnišnico s 70 posteljami, zraven nje pa je bila naslednje leto zgrajena še deželna hiralnica za 100 ostarelih in onemoglih, večinoma revežev (leta 1888 so jima dodali še izolirnico za oskrbovance z nalezljivimi boleznimi). Pobudo za gradnjo zadnje sta dala, kot že omenjeno, štajerski deželni odbor in štajerska deželna hranilnica, ki sta projekt tudi financirala.³⁷⁹ Ptujski župan Franz Strafella je sprva sicer ponudil prostore v zgradbi meščanskega špitala, toda primernejša sta se zdela nakup zemljišča ob novi bolnišnici in gradnja nove stavbe. Hiralnico je zgradil gradbeni mojster Andreas Franz za ceno slabih 83.000 gld³⁸⁰ (polovico je pokrtil deželni odbor),³⁸¹ odprli pa so jo 4. novembra (1875).³⁸² Stavba hiralnice se je »šopirila«³⁸³ poleg veliko skromnejše bolnišnične zgradbe, vse odtlej pa je bila pod patronatom štajerskega deželnega odbora (od leta 1884 tudi bolnišnica); obe ustanovi sta delovali kot deželni ustanovi.³⁸³

Po otvoritvi se je iz Wildona na Ptuj preselilo 26 slovenskih oskrbovancev,³⁸⁴ »marburgerca«³⁸⁵ pa je sredi marca 1876 poročala o prvih 30 oskrbovancih³⁸⁵ (očitno se kapacitete niso takoj zapolnile; sredi poletja 1877 je bilo oskrbovancev že 65,³⁸⁶ medtem ko je bilo v celem letu 1878 oskrbovanih 132,³⁸⁷ leta 1880 pa že 181 ljudi).³⁸⁸ Ustanovi sta si delili upravo in zdravstveno osebje, hiralnica pa

375 *Stenographische Protokolle*, II. Landtags-Periode, III. Session, 20. Sitzung am 22. Oktober 1869, str. 377–380.

376 Prim. *Stenographische Protokolle*, II. Landtags-Periode, III. Session, 18. Sitzung am 18. Oktober 1869, str. 306.

377 SI ZAP/0081, š. 85, ovoj 1, fasc. VI/8-8720-1868, sub. 1346.

378 Klasinc, *Splošna bolnišnica v Ptujju*, str. 21.

379 Prim. *Stenographische Protokolle*, IV. Landtags-Periode, III. Session, 11. Sitzung am 10. Januar 1874, str. 314. *Grazer Volksblatt*, 11. 1. 1874, str. 1–2, Steiermärkischer Landtag.

380 SI ZAP/0081, š. 85, ovoj 10, fasc. VI/8-2704/874, 3/3 in 6/7.

381 *Grazer Zeitung*, 13. 10. 1873, str. 1–2, Steiermärkischer Landtag. *Marburger Zeitung*, 14. 10. 1874, str. 3, Siechenhaus in Pettau.

382 *Grazer Zeitung*, 27. 10. 1875, str. 3, Siechenanstalt.

383 Krajnc, *Socialna podoba*, str. 61.

384 *Grazer Volksblatt*, 13. 1. 1876, str. 2, Wildon.

385 *Marburger Zeitung*, 10. 3. 1876, str. 3, Armenpflege.

386 *Marburger Zeitung*, 22. 7. 1877, str. 3, Siechenhaus in Pettau.

387 *Slovenski gospodar*, 23. 1. 1879, str. 31, Ptujska hiralnica.

388 *Slovenski gospodar*, 6. 10. 1881, str. 318, V ptujski hiralnici.

je za obe pripravljala hrano ter opravljala pranje posteljnega in osebne perila. Bolnišnica in hiralnica sta premogli vodnjak, ki je služil svojemu namenu vse obdobje Avstro-Ogrske, za vsako zgradbo pa je bila zgrajena po ena manjša pretočna greznica, ki je od bolnišnice skozi podzemni kanal vodila do odprtega obcestnega jarka (zaradi neprimernosti in smradu, ki se je širil,³⁸⁹ je župan Josef Ornig leta 1894 dal zgraditi greznico za zbiranje odplak in meteornih vod).³⁹⁰

Leta 1876 je po odhodu ordinarija dr. Alberta Leonharda bolnišnica razpisala novo prosto mesto ordinarija, enako pa je storil deželni odbor za ptujsko hiralnico. Novi ordinarij je postal dr. Friedrich Semetkovsky,³⁹¹ ki je bil očitno večšč tudi slovenskega jezika; oba razpisa sta namreč zahtevala znanje obeh deželnih jezikov.³⁹² Semetkovsky je vse do leta 1890, ko je nastopil službo mestnega fizika v Gradcu,³⁹³ prejemal 600 gld letne plače. Novi razpis je ponovno zahteval znanje obeh jezikov; na njegov položaj je bil imenovan dr. Franz Mezler, ki je po novem prejemal 700 gld letno.³⁹⁴

Strežbo in nego bolnikov so v obeh ustanovah od pomladi 1876 opravljale sestre usmiljenke. Poleg tega so prevzele še vodstvo kuhinje, skrb za razsvetljavo in kurjavo, nabavo, vzdrževanje ter čiščenje posteljnega in bolniškega perila.³⁹⁵ Hrano je za obe stavbi zagotavljala hiralniška kuhinja. Prehrana je bila zelo enolična in skromna. V kuhinji so imeli na voljo pet dietnih razredov: slaba porcija (Schwache Portion) je vključevala petkrat dnevno čisto govejo juho in vsakič zraven 17-gramske žemlje v rezinah (te porcije v praksi sploh niso pripravljali, ker je bila enostavno premajhna). Naslednja je bila četrtinska porcija (Viertel Portion), ki je vsebovala zakuhanu govejo juho, ki jo je bolnik oziroma oskrbovanec užival cel dan. Naslednji razred je bila tretjinska porcija (Dritt), že nekoliko krepkejši jedilnik, kjer so bolniki oziroma oskrbovanci zjutraj in zvečer pojedli prežganko z žemljo, opoldne pa poleg juhe še teletino, pecivo in sadje. Polovična porcija je zjutraj in zvečer prav tako nudila prežganko z žemljo, opoldne pa goveje meso, omako in solato. Cela porcija je za zajtrk vsebovala prežganko ali zdrobovo juho, opoldne govejo juho z mesom, zelenjavo, omako in mlečno kašo. Zvečer so bolniki oziroma oskrbovanci dobili ječmenovo ali proseno kašo, močnik iz koruznega ali ječmenovega zdroba pa tudi prežganko

389 Prim. SI ZAP/0081, š. 85, ovoj 10, fasc. ad VI-17852/887, 27/1 1892.

390 Klasinc, Splošna bolnišnica, str. 19–22. Krajnc, *Socialna podoba*, str. 40–43. Prim. Kolar, Urejanje in varovanje mesta, str. 74–76.

391 SI ZAP/0081, š. 85, ovoj 14, fasc. VI-12990/876, 18/11.

392 *Grazer Zeitung*, 6. 8. 1876, *Amtsblatt zur Grazer Zeitung*, str. 1, Erledigungen. *Grazer Zeitung*, 10. 8. 1876, *Amtsblatt zur Grazer Zeitung*, str. 1, Erledigungen. *Grazer Zeitung*, 15. 8. 1876, *Amtsblatt zur Grazer Zeitung*, str. 1, Erledigungen.

393 SI ZAP/0081, š. 86, ovoj 28, fasc. Ad VI-13880/890, 20/7.

394 Klasinc, Splošna bolnišnica, str. 23.

395 SI ZAP/0081, š. 85, ovoj 17, fasc. VI-4160/878, 12/4.

(leta 1910 so te porcije ukinili in modernizirali prehrano; uvedli so le normalno in posebno prehrano).³⁹⁶

Oskrbovanci hiralnice, ki so bili dovolj pri močeh, so večinoma dobivali zadnjo (celo) porcijo. Toda hrana je bila vse prej kot kakovostna in okusna. Hiralec Franz Albrecht je tako leta 1896 deželnemu odboru poslal pritožbo čez upravitelja Johanna Ballana in vodstvo kuhinje (sestre usmiljenke). V dopisu je navajal, da je hrana zanič, da namesto hrane v bistvu dobivajo »svinjarijo«, ki ni ne soljena ne zabeljena, zadnje dni pa, tako Albrecht, jedo zgolj zelje in buče. Če že dobijo riž, gres, proseno kašo ali močnik, je obrok po navadi pust in nezabeljen. Upravo in sestre je obtožil, da sami konzumirajo (oziroma odnašajo) najboljšo hrano, medtem ko gredo njim (oskrbovancem) zgolj ostanki.³⁹⁷

Deželni zbor je za vzdrževanje hiralnice letno namenjal dobrih 25.000 gld.³⁹⁸ Leta 1888 je sklenil, da se bo za potrebe Spodnje Štajerske (namesto širitve ptujske) v jugovzhodnem delu dežele zidala nova hiralnica (hiralnica Vojnik, o kateri je pisal že Andrej Studen).³⁹⁹ Revizije ptujske bolnišnice in hiralnice (leta 1892 in 1897)⁴⁰⁰ pa so vseeno pokazale, da bi Ptuj (kljub po novem dvema spodnještajerskima hiralnicama) potreboval večjo ustanovo. Stranišča so bila neprimerna, ventilacija slaba, prostori v podprtiličju vlažni in za namestitve bolnikov popolnoma neuporabni, čeprav so jih ves čas uporabljali v ta namen.⁴⁰¹

Novo ubožnice in hiralnice so vsekakor predstavljale korak k modernizaciji obstoječe socialne politike. Na drugi strani pa se je zaradi naraščanja industrijskih podjetij in števila delavstva, prav tako pa zaradi krize, ki je od 70. let vedno bolj zajemala tudi slovensko ozemlje, v 80. letih razkorak med premožnimi in revnimi dodatno poglobil.⁴⁰² S socialnim vprašanjem v korist kmetov in mestnih nižjih slojev, ki so bili po zlomu dunajske borze najbolj prizadeti, se je intenzivneje ukvarjal Taaffejev vladni kabinet.⁴⁰³ Kljub temu da je Taaffejeva socialna zakonodaja delno zadovoljila šibke sloje, ji pereče problematike revščine ni uspelo občutneje zajezi (oziroma se z njo učinkoviteje spopasti).

Medtem je »prvi deželni statistik« Ernst Mischler,⁴⁰⁴ ki je v Gradcu leta 1893 ustanovil štajerski deželni statistični urad, ugotavljal, da problem tiči tudi v pomanjkljivem nadzoru nad stanjem revščine v posameznih deželah, predvsem

396 Klasinc, Splošna bolnišnica, str. 23–25. SI ZAP/0081, š. 85, ovoj 13, fasc. VI-6209/876, 1/5.

397 SI ZAP/0081, š. 86, ovoj 39, fasc. VI/8-26112/896.

398 *Marburger Zeitung*, 9. 7. 1882, str. 3, Siechenhaus in Pettau. *Marburger Zeitung*, 20. 10. 1885, str. 3, Siechenhaus in Pettau.

399 *Grazer Volksblatt*, 30. 9. 1888, str. 1–2, Steiermärkischer Landtag.

400 Prim. SI ZAP/0081, š. 86, ovoj 33, fasc. VI/8-12442/892; ovoj 40, fasc. VI-40651/897.

401 Klasinc, Splošna bolnišnica, str. 22–23.

402 Prim. Pančur, Črni petek na dunajski borzi, str. 261. Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 95–102.

403 Prim. Grandner, Staatliche Sozialpolitik in Cisleithanien, str. 155–157. Grandner, *Conservative Social Politics in Austria*, str. 88–105.

404 *Österreichisches Biographisches Lexikon*, str. 315–316.

pa v nepreglednosti ubožnic, hiralnic in podobnih ustanov. Uprava pravzaprav ni imela nikakršnega pregleda nad perečo problematiko. (Sicer je že v knjigi *Die Armenpflege in den österreichischen Städten und ihre Reform*, izdani leta 1890, statistični prikaz revščine dvignil na višjo raven,⁴⁰⁵ v priročniku *Österreichisches Staatswörterbuch* pa napisal obširno poglavje o revščini⁴⁰⁶ ter menil, da morajo hiralnice in oskrbovalnice sprejeti tudi takšne posameznike, ki so popolnoma nezmožni za delo ali zaslužek in so ostali brez vseh drugih podpor svojcev ali sorodnikov.)⁴⁰⁷ Uprava se je izgubljala v »tonah« starih preglednic in dokumentov, ki niso služili ničemur. Revščina, ki je medtem vse bolj »trkala na vrata«, je bila v porastu ter povsem nepregledna in kaotična, zato nikakor ne preseneča, da je urad najprej statistično obdelal prav to. (Mischlerja in njegov urad je zanimalo prav vse; poleg revščine je statistično obdelal še številne segmente, od gospodarstva, hranilnic in posojilnic, šolstva in izobraževanja, posestne strukture, dolgov, kmečkega položaja in drobljenja zemljišč, valutne reforme 1892, deželne uprave, volitev do vojaške priprave, kar je objavil v naslednjih publikacijah.) Tudi deželni odbor je forsiral pregledno analizo obubožanih kmečkih poslov, služinčadi in ostalega pomožnega delovnega osebja na podlagi ustreznih statističnih podatkov. Stanje in obseg obubožanosti so ugotavljali s pomočjo posebnih vprašalnikov, ki so jih razposlali po deželi. Rezultat tega dela je bila obsežna statistika, ki je bila objavljena in analizirana v prvi publikaciji urada, statističnem priročniku o revščini na Štajerskem (*Armenwesen in Steiermark*, 1896); še posebej pomemben je bil pregledni ubožni kataster,⁴⁰⁸ ki je obetal lažje obvladovanje težke situacije.

V statistiki, ki obsega dobrih 250 strani, je torej nanizal več (statističnih) poglavij (skrb za reveže, lokalne ubožnice, hiralništvo, denarne podpore, obubožani otroci – sirote in zgoraj omenjeni kataster [z natančnimi in podrobnimi podatki o revežih]).⁴⁰⁹ V obsežnem poglavju (30 strani) lahko sledimo tudi hiralnicam. Urad je posebej obdelal Zgornjo, Srednjo in Spodnjo Štajersko. Poglavje natančno navaja stanje na tem področju. Sredi 90. let je Štajerska premogla šest hiralnic (Wildon 1873, Ptuj 1875, Knittelfeld 1877, grad Ehrnau 1885, Hartberg 1887 in Vojnik 1892). Več kot polovica oskrbovancev pred prihodom v hiralnico ni prebivala v občini, kjer so imeli domovinsko pravico. V večini primerov je v hiralnicah šlo za krajše bivanje, povprečno nekaj mesecev, medtem ko od tistih, ki so ostali dalj časa, praktično nihče ni živel več kot leto in pol, saj so posamezniki prišli v izredno slabem stanju, se pravi, da so prišli v hiralnico mnogo prepozno, torej umret, kar je občine, ki so morale kriti stroške, postavljalo

405 Münsterberg, *Das Armenwesen*, str. 722.

406 Mischler in Ulbrich, *Österreichisches Staatswörterbuch*, str. 320–354.

407 Studen, *Stari, onemogli*, str. 195.

408 Riegler, *Amtliche Statistik in der Steiermark*, str. 93–97. Burger, *110 Jahre*, str. 29–30.

409 Münsterberg, *Das Armenwesen*, str. 724.

v neprijeten položaj. Otroci in duševno bolni niso prihajali v hiralnice, pač pa na stroške okrajev ali dežel v podobne ustanove. Če občina ni bila sposobna kriti stroškov hiralca, je lahko v ustanovo prišel tudi po sklepu oblasti. Leta 1892 (september) je bilo na Štajerskem 776 oskrbovancev (iz Spodnje Štajerske 147), leta 1894 (julij, avgust) 883 (iz Spodnje Štajerske 194). Okrog 20 odstotkov vseh hiralcev je torej prihajalo iz Spodnje Štajerske. Na Ptujju je bilo leta 1892 116, leta 1894 pa 119 hiralcev (60 odstotkov moških, 40 odstotkov žensk). Leta 1893 je bilo vseh preskrbljenih 198, od tega jih je umrlo 66, kar znaša 33 odstotkov.⁴¹⁰ Leta 1901 je na Ptujju po popisu živelo 4228 ljudi, umrlo jih je 171, od tega 50 v hiralnici in 70 v bolnišnici.⁴¹¹

Do začetka 20. stoletja je hiralnico (skupaj z bolnišnico) upravljal že omenjeni Johann Ballan, nato ga je nasledil Leopold Fantur, ki je zavod(a) vodil do propada monarhije. Uprava hiralnice (in bolnišnice) je potrebščine in hrano večinoma kupovala na trgu preko razpisov, ki jih je potrjeval deželni odbor (v manjši meri so se zanašali tudi na lastno ekonomijo, na primer vzrejo piščancev, svinjerejo, pridelavo zelenjave).⁴¹² Pri izbiri dobaviteljev so v pošteb običajno prišli najnižji ponudniki.⁴¹³ Upravnik Ballan je denimo sredi 90. let na oglasnih straneh ptujškega lista *Pettauer Zeitung* objavil razpis za dobavo mesa, peciva, moke, stročnic, špicerije, belega in rdečega vina, drv, posteljne slame in mrliških krst.⁴¹⁴

Leta 1896 je bil sprejet drugi ubožni zakon.⁴¹⁵ Sicer se je naslonil na prejšnji zakon, toda kljub temu je stremel k izboljšanju problematike oziroma k bolj individualno naravnani skrbi za uboge.⁴¹⁶ S tem zakonom je bil ustanovljen tudi deželni ubožni fond, iz katerega so se črpala sredstva za stroške hiralcev, kar je bistveno olajšalo bremena občin. Stroški občin so se zmanjšali, občine pa so začele starejše od 70 let⁴¹⁷ pošiljati v hiralnice, ker je bila tamkajšnja oskrba cenejša od preskrbe doma. Že leta 1897 se je tako pritisk na hiralnice močno povečal, bile so prenapolnjene, zato so morali postaviti zasilna ležišča. Izkazalo se je, da je bilo nujno povečati kapacitete obstoječih hiralnic oziroma zgraditi še kakšno novo.⁴¹⁸ Ptuj se je soočal tudi s premajhno bolnišnico, zato si je župan Josef Ornig vse bolj prizadeval za njeno razširitev, hkrati pa tudi za povečanje hiralnice. Ordinarij dr. Mezler je v poročilih navajal katastrofalno stanje za bolnišnico, saj da skoraj vsako jutro »stoji pred vhodom v bolniško stavbo več kmečkih voz, prašnih ali

410 Prav tam, str. 730.

411 *Die Zeit*, 19. 2. 1905, str. 25, Pettau.

412 SI ZAP/0081, š. 86, ovoj 39, fasc. VI/8-26112/896.

413 Prim. Studen, Stari, onemogli, str. 199.

414 *Pettauer Zeitung*, 4. 11. 1894, str. 10, Kundmachung. *Pettauer Zeitung*, 1. 11. 1896, str. 8, Kundmachung.

415 *Landesgesetz- und Verordnungsblatt*.

416 *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, str. 54.

417 O načinu njihove oskrbe gl. *Landesgesetz- und Verordnungsblatt*, str. 109.

418 Studen, Stari, onemogli, str. 200.

blatnih, na njih pa z raznimi ponjavami pokriti težko bolni, ki so jih pripeljali iz daljnih zapuščenih krajev. /.../ Zdravniku je težko pri srcu, ko mora take bolnike zaradi popolne prenapoljenosti zavoda zavrnuti.« Bolnišnica ni več zadoščala vse številčnejšemu siromašnemu prebivalstvu ptujskega okraja, podobno usodo pa je doživljala tudi sosednja hiralnica, ki je prav tako »pokala po šivih«. ⁴¹⁹ Ornig je širitev oziroma dograditev drugega nadstropja obeh stavb predlagal v deželnem zboru, ⁴²⁰ saj so bile razmere porazne: stara in po higienskih standardih neustrezna zgradba, prostori pretesni, nujna uporaba zasilnih ležišč, v bolnišnici velik naval predvsem v zimskih mesecih. ⁴²¹ Po mnenju ptujskega stavbnega in tesarskega mojstra Wressniga bi bolnišnica po cenejši različici pridobila 40 postelj, hiralnica pa med 60 in 80 postelj, po dražji pa skupaj med 140 in 160 postelj. ⁴²² Toda predlog sta zavrnila tako deželni zbor ⁴²³ kot tudi gradbeni urad (zadnji predvsem zaradi statičnih razlogov). ⁴²⁴ Tako so bolnike (brez nalezljivih bolezni) zaradi pomanjkanja prostora nameščali tudi v hiralnico, ⁴²⁵ ki pa je bila že sama po sebi prenapolnjena, zato so hiralce nameščali tudi v izolirnico. ⁴²⁶

Namesto širitve ptujske hiralnice je deželni zbor konec leta 1905 problematiziral ustanovitev novih hiralnic. Na obširni seji je poročevalec (slovenski poslanec Miroslav Ploj) ugotavljal, da je bila seja konstruktivna, saj so poslanci predlagani paket potrdili. ⁴²⁷ Toda to še zmeraj ni rešilo pereče ptujske problematike. Potrebna je bila modernizacija ustanov, saj obstoječe niso več dohajale potreb. Revizije so namreč »pogrešale« urejena vodovod in kanalizacijo ⁴²⁸ ter detektirale pomanjkanje prostora in slabo prehrano. ⁴²⁹ Pristojni zdravstveni inšpektor Adolf Kutcher je med drugim poročal, da so kopalnice neprimerne, da se iz stranišč širi neznosen smrad, obe ustanovi pa tare pomanjkanje vode. ⁴³⁰ Slovenski poslanci (na čelu z Josipom Ozmečem) so konec desetletja spet pozivali deželni zbor, da vendarle dojame potrebo ptujskega okraja po večjih bolnišnici in hiralnici (ki sta septembra 1909 premgli 72 oziroma 138 postelj). ⁴³¹ Zadeva se ni kaj

419 Klasinc, Splošna bolnišnica, str. 25–27. Krajnc, *Socialna podoba*, str. 61–62.

420 Prim. *Stenographische Protokolle*, VIII. Landtags-Periode, VI. Session, 22. Sitzung am 16. Juli 1902, str. 309–310; 27. Sitzung am 22. Juli 1902, str. 395–397.

421 SI ZAP/0081, š. 87, ovoj 46, fasc. ad VI-32362/902, VI-36540/903, 12/9.

422 SI ZAP/0081, š. 87, ovoj 46, fasc. ad VI-32362/902, 28/6.

423 *Stenographische Protokolle*, VIII. Landtags-Periode, VI. Session, 30. Sitzung am 25. Juli 1902, str. 595–596.

424 SI ZAP/0081, š. 87, ovoj 46, fasc. VI-32362/902.

425 SI ZAP/0081, š. 87, ovoj 54, fasc. VI-10411/907.

426 SI ZAP/0081, š. 87, ovoj 58, fasc. VI-8874/909.

427 Prim. *Stenographische Protokolle*, IX. Landtags-Periode, III. Session, 21. Sitzung am 22. November 1905, str. 451–463.

428 SI ZAP/0081, š. 87, ovoj 65, fasc. VI-11153/913.

429 SI ZAP/0081, š. 87, ovoj 66, fasc. VI-8201/913.

430 SI ZAP/0081, š. 87, ovoj 57, fasc. VI-15832/908.

431 *Stenographische Protokolle*, X. Landtags-Periode, I. Session, 9. Sitzung am 30. September 1909, str. 165.

dosti premaknila, zato so februarja 1914 ponovno »lobirali« za povečanje obeh ustanov.⁴³²

Kljub obsežni korespondenci na relaciji ptujška občina–štajerski deželni odbor je do konkretnega idejnega načrta⁴³³ prišlo šele med prvo svetovno vojno, zlom monarhije pa je njegovo izvedbo onemogočil.⁴³⁴ Med vojno je imela hiralnica, ki je dostavljala hrano za bolnišnico po ceni 80 vinarjev na osebo dnevno, velike težave z dobavo živil. 100 kg krompirja je uradno stalo osem kron, 100 kg repe pa dve kroni, kljub temu pa so morali za 100 kg krompirja plačati od 12 do 14 kron. Zaradi pomanjkanja ga je bilo tudi težko dobiti, kar je razvidno iz oglasov v lokalnem časopisu⁴³⁵ (sploh aprila 1917, ko so potrebovali kar pol vagona zgodnjega in tri vagone poznega krompirja).⁴³⁶ Mesto in okraj naj bi pomagala pri nabavi živil, toda oba sta prelagala odgovornost drug na drugega.⁴³⁷ Leta 1918 sta bila na zalogi zgolj krompir in mast, obe ustanovi pa sta bili vezani na aprovizacijski odbor občine, od katerega sta tedensko prejeli 100 kg koruzne moke in druge mlevske izdelke, dnevno pa (le) pet litrov mleka. Jedilnik oskrbovancev (in bolnikov) tako ni mogel biti posebej bogat: za kosilo so dobili koruzno juho, repo ali krompir, za večerjo pa izmenično krompirjevo ali koruzno juho. K sreči jih vsaj ni zeblo, saj je bilo premoga za ogrevanje dovolj.⁴³⁸

★

Zaradi težkih razmer, pogosto pa zaradi različnih osebnih (največkrat duševnih) težav, so se nekateri oskrbovanci znašli na robu obupa. Marsikdo je prišel celo v takšen položaj, da ni videl več drugega izhoda, kot da dvigne roko nad samim seboj. Tako je novembra 1909 storil samomor 66-letni hirallec Franz Kosjek in si z ostro britvijo prerezal vrat.⁴³⁹ Tudi Georg Kramberger, ki je spomladi 1911 pobegnil iz hiralnice, našli pa so ga v Gradcu, je poskusil storiti samomor. Na poti nazaj si je prerezal zapestje, toda še zadnji hip jim ga je uspelo rešiti in so ga v mariborski bolnišnici oskrbeli.⁴⁴⁰ Nepričakovana smrt pa je doletela Johanna Wutteja. Ko je aprila 1914 v hiralnici zagorelo, sicer ni prišlo do večje materialne

432 *Stenographische Protokolle*, X. Landtags-Periode, II. Session, 22. Sitzung am 25. Februar 1914, str. 691–692.

433 Prim. SI ZAP/0081, š. 87, ovoj 71, fasc. VI-38787/915.

434 Klasinc, Splošna bolnišnica, str. 25–27. Krajnc, *Socialna podoba*, str. 61–62. SI ZAP/0081, š. 86, ovoj 24, fasc. ad VI-9474/886, 20/4 in 26/11 1918.

435 *Štajerc*, 10. 10. 1915, str. 8, Jedilni krompir. *Štajerc*, 21. 10. 1915, str. 7, Jedilni krompir.

436 *Štajerc*, 22. 4. 1917, str. 7, Nakup krompirja.

437 SI ZAP/0081, š. 87, ovoj 70, fasc. VI-31409/915, 15/10.

438 SI ZAP/0081, š. 87, ovoj 73, fasc. VI-15503/918, 29/4 1918.

439 *Marburger Zeitung*, 16. 11. 1909, str. 3, Mit dem Rasierrmesser getötet.

440 *Arbeiterwille*, 14. 5. 1911, str. 7, Selbstmordversuch.

škode, dim, ki se je valil po stavbi, pa je bil zanj kljub vsemu usoden, saj se je v svoji celici zadušil. Pri pregledu prostorov so ga namreč našli mrtvega na tleh, prekritega z deko.⁴⁴¹

Odnos strežnikov do oskrbovancev, kljub navodilom o etičnem ravnanju, ni bil zmeraj prijazen. Dogajalo se je tudi, da so jih pretepali.⁴⁴² Že v novi državi (Kraljevina SHS), novembra 1919, je oskrbovanec Matijas Kores na ptujski mestni urad vložil prijavo, v kateri je navajal pretekle zlorabe v ustanovi. Po njegovem pričevanju je nekega oskrbovanca iz Maribora vratar večkrat močno pretepel, ker je zaradi svojih zdravstvenih težav pogosto ponesnažil bolniško posteljo. Občasno naj bi ga kaznovali celo tako, da po cel dan ni dobil hrane. Nesrečnik je umrl 14. novembra 1919, potem ko ga je vratar spet močno pretepel s pasom.⁴⁴³

1918–1941

Po prevratu leta 1918 je bila hiralnica najprej podrejena poverjeništvu za socialno skrb pri Narodni vladi za Slovenijo, nato pa je prešla v last države. Neposredno je bila podrejena oblastni sanitetski upravi in zdravstvenemu odseku. Namesto teh je bil leta 1924 osnovan inšpektorat pri Ministrstvu narodnega zdravja za Slovenijo v Ljubljani za teritorij mariborske in ljubljanske oblasti, delovati pa so začeli oblastni sanitetni referenti pri velikem županu ljubljanske in mariborske oblasti, ki so odločali o sprejemu onemoglih in bolnih oseb v hiralnice in znižanju oskrbnih stroškov. Ptujška hiralnica je bila torej last mariborske oblasti, z ukinitvijo inšpektorata junija 1927 pa so zdravstveni zavodi prešli v popolno oblastno upravo. Po razdelitvi države na banovine so vsi zdravstveni in socialni zavodi leta 1931 prešli v pristojnost banovine. Zavod se je vse do nemške okupacije 1941 »ponašal« z banovinskim imenom, uprava Dravske banovine pa je določala višino oskrbnine in izdajala dovoljenja za sprejem hiralcev.⁴⁴⁴

Ptujsko hiralnico je po vojni vodilo zdravniško osebje: najprej dr. Anton Rebula, od leta 1924 dr. Vladimir Vrečko, nato pa do njene ukinitve (leta 1941) dr. Aleksander Kühar. Hiralnica je bila elektrificirana leta 1927, na ptujski vodovod priključena leta 1930. Tik pred drugo svetovno vojno (leta 1938) je zaposlovala 8 sester, 4 bolniške strežnike in 14 drugih delavcev. Zavod je premogel 134 bolniških postelj, v celem letu je bilo oskrbovanih 173 ljudi, za kar je prejel donacijo v višini 80.000 din.⁴⁴⁵

441 *Grazer Tagblatt*, 24. 4. 1914, str. 2, Ein Siecher im Rauche erstickt.

442 Studen, Stari, onemogli, str. 200–201.

443 Krajnc, *Socialna podoba*, str. 62.

444 Studen, Stari, onemogli, str. 197.

445 Krajnc, *Socialna podoba*, str. 62–63.

Medtem je ljubljanski križniški red (v neposredni okolici) leta 1927 ustanovil še hiralnico v Muretincih pri Ptuju. V zavod so prihajali bolj ali manj ljudje s podeželja, hlapci, dekle, dninarji, ki na stara leta niso imeli sredstev za prežvljanje. Hiralnico je vodil pater Kosobud Kazimir, za oskrbovance pa je skrbelo 14 redovnic. Po podatkih sprejemne in mrliške knjige je bilo do leta 1930 sprejetih 106 ljudi, od tega 60 odstotkov moških. Umrlo jih je 39, 38 jih je ustanovo zapustilo, povprečna dnevna zasedenost je bila 19 posameznikov. Do predvečera druge svetovne vojne (leta 1940) je bilo sprejetih 316 oskrbovancev, umrlo jih je 169, odšlo 120, povprečna dnevna zasedenost je bila 27 ljudi.⁴⁴⁶

Pred drugo svetovno vojno je bilo v Dravski banovini skupaj 63 ustanov, ki so skrbele za sirote ter tiste invalide in revne ljudi, ki se niso mogli preživljati z lastnim delom.⁴⁴⁷ Toda hiralnic, banovinskih, občinskih in zasebnih, ki so pokrivale širše območje in sprejemale v oskrbo »hiralce ne glede na njihovo domovinsko pripadnost, seveda le proti plačilu določene oskrbne pristojbine«, nikakor ne gre enačiti z lokalnimi ubožnicami, ki so imele »le krajeven pomen, ker se v njih oskrbujejo največ osebe iz ene same občine, ki je lastnica zavoda«. Leta 1939 so bile tako na Štajerskem štiri hiralnice v pravem pomenu besede (banovinski na Ptuju in v Vojniku, zasebni pa v Muretincih, v lasti križnikov, in v Vrbju pri Žalcu, v lasti usmiljenih bratov; ostalih manjših oziroma lokalno omejenih tukaj ne štejemo zraven). Vse so se vzdrževale z lastnimi dohodki, z oskrbnimi stroški, ki so jih plačevale občine, druge ustanove ali oskrbovanci sami, banovinski pa še nekaj malega iz banovinskih sredstev. V banovinski hiralnici je polna oskrbna znašala 15 dinarjev dnevno. Prošnji za sprejem se je predložil uradni zdravniški izvid pristojnega banovinskega zdravnika o zdravstvenem stanju in nujnosti oddaje bolnika. Če je bila oseba revna, je morala biti prošnji priložena izjava občine ali kake ustanove, da je plačilo zagotovljeno. Za marsikatero občino je bilo vsekakor udobneje, da je dala reveže v hiralnico, še zlasti je to veljalo za občine z živahnim tujskim prometom, kjer reveži, ki so beračili in morda nadlegovali tujce, ne bi vzbujali le usmiljenja, pač pa tudi zgražanje nad nezadostnim socialnim skrbstvom občine. Toda tudi štiri hiralnice na predvečer druge svetovne vojne niso zadoščale vse večjim potrebam. Banovinska hiralnica Ptuj je v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno zaradi prostorske stiske sprejemala celo otroke, neozdravljivo telesno ali duševno bolne in jetične (tuberkulozne) osebe, ki so postale drugim nevarne. Razen bolnišnic Ljubljana Studenec in Novo Celje, ki sta bili prenatrpani, v Sloveniji ni bilo nobenega zavoda za otroke, potreba po zavodih, tudi za revne tuberkulozne bolnike, pa je bila velika. Kljub Topolšici in Golniku je bilo postelj namreč premalo, na drugi strani pa zato ni bilo prostora za hiralce.⁴⁴⁸

446 Prav tam, str. 64–65.

447 SI ZAC F250.

448 *Samouprava: glasilo županske zveze v Ljubljani*, april 1939, str. 56–58, O hiralnicah.

*

Po začetku druge svetovne vojne je Adolf Hitler v Nemčiji in zasedenih deželah ukazal izvajanje »evtanazije«. Seveda tukaj ni šlo za humano dejanje, pač pa za ubijanje neozdravljivo bolnih in telesno onemoglih ljudi, za tisti segment prebivalstva torej, ki je bil nepotreben, nekoristen in kot tak primeren zgolj za uničenje. Nacistična »evtanazija« je usmrtila več 10.000 bolnih in onemoglih, po nekaterih podatkih celo več kot 100.000 posameznikov. Opravljali so jo v šestih glavnih in več posebnih »evtanazijskih« zavodih, od katerih je bil Sloveniji najbližji Hartheim pri Linzu. »Evtanaziji« se seveda ni izognila niti ptujska hiralnica. Po nemški zasedbi Slovenije aprila 1941 so jo nacisti maja in junija izvedli nad duševnimi bolniki in telesno onemoglimi na slovenskem Štajerskem. Dve »strokovni« komisiji, sestavljeni iz nemških in avstrijskih zdravnikov, sta v umobolnici Novo Celje in ubožnicah/hiralnicah Slovenske Konjice, Medlog, Vojnik, Ptuj in Muretinci pregledali nekaj stotin oseb in jih več kot petsto določili za uničenje. V hiralnicah na Ptuju in v Muretincih, ki jih je po nemški zasedbi prevzel Karl Matl iz Gradca, je bilo okrog 140 oskrbovancev. V začetku junija je na Ptuj prispel upravnik umobolnice Feldhof pri Gradcu dr. Oskar Begusch in sklical komisijo, v kateri so bili še Karl Matl ter ptujska zdravnik dr. Wilhelm Blanke in dr. Willi Wessely. Ta komisija je oskrbovance ptujske hiralnice razdelila v tri skupine: v prvo je uvrstila tiste, ki so jih poslali v Muretince, v drugo tiste, ki so jih odpeljali v Vojnik, in v tretjo 58 oseb za »prevoz v Feldhof«, kar je pomenilo gotovo smrt. Skupno je bilo iz slovenske Štajerske 9. junija 1941 v Hartheim odpeljanih okrog 583 oseb, ki so jih med 20. junijem in 2. julijem tam pomorili.⁴⁴⁹

449 Prim. Ferenc, Nacistična »evtanazija«, str. 97–118.

Nataša Henig Mišič

DELOVANJE KRANJSKE HRANILNICE V LUČI DRUŽBENE ODGOVORNOSTI DO REVNEJŠIH SLOJEV PREBIVALSTVA DO ZAČETKA PRVE SVETOVNE VOJNE

Hranilnice so imele pomembno vlogo v vsakdanjem življenju prebivalstva v 19. stoletju. V imenu javnih državnih ali lokalnih oblasti so dopolnjevale shemo javne socialne politike. Delovale so tudi izven okvirov primarne vloge finančnega zavoda, katerega glavne aktivnosti so bile povezane z zbiranjem prihrankov in distribuiranjem denarnih sredstev na finančni trg. Pomagale so v okvirih družbenega delovanja, zlasti na področju zdravja, socialnega varstva in izobraževanja.⁴⁵⁰

450 De Noose, Conclusions, str. 158.

Prispevek se osredotoča na delovanje Kranjske hranilnice v luči družbene odgovornosti do revnejših slojev prebivalstva, v okvirih katere je delovala na več ravneh. Njeno osnovno načelo je bilo omogočiti zaposlenim ljudem, ki so predvsem pripadali nižjim slojem družbe, da lahko del svojega zaslužka namenijo varčevanju. Sčasoma je ustvarila tudi več ugodnosti, namenjenih tem revnejšim slojem prebivalstva v Ljubljani in na Kranjskem. Prva je bila zastavljalnica, ki je bila ustanovljena ob proslavi 15. obletnice delovanja hranilnice. V drugi polovici 19. stoletja je uvedla hipotekarna posojila za majhne posestnike, dostopnejša stanovanja za delavce, starostno hranilnico in leta 1910 »nagrade za dolgo služeče posle«.

Kranjska hranilnica je svojo pozornost usmerjala na posebej ranljive družbene skupine, kot so bile sirote, ubogi in bolni. Vse hranilnice v avstrijskem delu habsburške monarhije so leta 1844 pridobile zakonsko podlago za delovanje na socialnem področju. Regulativ jim je omogočil, da so del čistega dobička vsako leto namenili kot denarno pomoč posameznikom in različnim ustanovam, ki so delovale v korist najranjlivejših. V članku je posebna pozornost namenjena tudi zasebnemu zavodu z imenom *Cesarja Franca Jožefa zavetišče za neozdravljivo bolne*, ki ga je ustanovila in potem vodila uprava hranilnice.

HRANILNICE IN DRUŽBENA ODGOVORNOST

V razvitih državah pojem socialna država (welfare state) označuje temeljno institucijo, katere osnovni cilj je zagotavljanje razmeroma dostojnega življenja vsem svojim državljanom. Čeprav je ta pojem v današnjem pomenu nastal v 40. letih 20. stoletja, se je v polni meri razvil šele dvajset let pozneje. Kljub temu pa lahko trdimo, da so prvi stebri socialne zaščite nastali že v drugi polovici 19. stoletja v obdobju pospešene industrializacije. Zelo pomemben segment predstavlja socialna politika, s pomočjo katere si države, družba in posamezniki prizadevajo za boljše življenjske razmere ogroženih družbenih skupin.⁴⁵¹

Že predstavniki razsvetljenstva ob koncu 18. stoletja so menili, da bi morala država igrati konstruktivno vlogo pri ustvarjanju novih delovnih mest in proizvodnih virov ter da je treba revne ljudi odločneje izobraževati za delo z dotedaj uveljavljeno prakso. Ljudi so definirali in vrednotili glede na funkcijo, ki jo lahko opravljajo v družbi, in menili, da ima vsak človek, skupaj z revnimi, vrednost in potencial za dosego ekonomske koristi. Poleg tega je to bil čas razvoja pospešene humanitarne dejavnosti, ki je spodbujal individualno in institucionalno dobrodelnost k odločnejšemu delovanju. Zasebna dobrodelnost in

⁴⁵¹ Štefan, *European Welfare State*, str. 26.

javna skrb sta se dopolnjevali in si prizadevali za isti cilj. Pobude so bile nedvomno koristne, ljudje so poskušali ublažiti posledice slabšanja materialnega položaja ranljivejših slojev družbe.⁴⁵² Na podlagi razsvetljenskih idej so se proti koncu 18. stoletja pojavile prve hranilnice v Evropi. Bile so del takratne civilne družbe in so v naslednjih desetletjih pridobile pomemben položaj v okviru gospodarskega, družbenega in političnega razvoja.⁴⁵³

V letih pred revolucijo 1848–1849 se je problem revščine izoblikoval v socialno vprašanje, ko je večji del prebivalstva začel artikulirati svoje interese. Rast prebivalstva, urbanizacija in notranje migracije so doprinesli k osiromašenju velikega dela družbe.⁴⁵⁴ V razmerah gospodarskega liberalizma druge polovice 19. stoletja se je začela razvijati socialna politika, ki se je spopadala z globalnim reševanjem socialnih problemov, za katere je bilo treba ustvariti samostojen sistem. Za reševanje ogroženih slojev prebivalstva so bile potrebne več kot represija, dobrodelnost in samopomoč. Rezultati sprememb so se začeli kazati proti koncu 19. stoletja zaradi bolj intervencionistične socialne politike. Ta je postopno nadomeščala individualno dobrodelno delovanje z dajanjem miloščine, ki so jo zamenjali prispevki oblasti in institucionalizirane oblike oskrbe.⁴⁵⁵

Kljub temu je klasična prevlada treh dejavnikov, kot so starost, brezposelnost in bolezen, ki so predstavljali glavno nevarnost za revščino, še naprej ohranjala svoj pomen v 19. in 20. stoletju. Zaradi omenjenih dejavnikov so se v revščini in pomanjkanju pogosteje znašli zelo mladi, starejši, bolni in invalidi.⁴⁵⁶

Razvoj industrije je zahteval vse več delavcev, ki so se v večjem številu koncentrirali v mestih in industrijskih središčih. Posledica tega je bilo naraščanje prebivalstva, ki si je s svojim delom zagotavljalo osnovne življenjske potrebe. Družba ni več mogla sama reševati novonastalih socialnih razmer, nujno je bilo, da država prevzame, vzpostavi in organizira sistemsko reševanje teh vprašanj. Socialna politika je najprej samo popravljala in preprečevala največje socialne probleme, med katere lahko štejemo revščino, bolezen, nezgode, smrt ter zaščito pri delu, in šele kasneje ustanovila sistem za urejanje socialne varnosti. Zelo počasi so začeli urejati socialno zavarovanje, reševati stanovanjsko politiko delavcev, pojavili so se sindikati, kolektivne pogodbe, borza dela, delavska zbornica ipd. Številne države so takrat imele osnovni sistem javnega zdravja, predpise o zavarovanju in izobraževanju.⁴⁵⁷ Treba je poudariti, da ukrepi najprej niso zajeli cele družbe, ampak le posamezne skupine, kot so bili npr. rudarji. Na prehodu iz

452 Geremek, *Usmiljenje in vislice*, str. 270. Scheutz, *Demand and Charitable Supply*, str. 52.

453 Dirninger, *Historic dimension*, str. 13.

454 Scheutz, *Demand and Charitable Supply*, str. 59.

455 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji*, str. 33.

456 Scheutz, *Demand and Charitable Supply*, str. 68, 70.

457 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 11–15. Štefan, *European Welfare State*, str. 26.

19. v 20. stoletje sta socialna zaščita in s tem tudi reševanje socialne problematike postopno zajela širši nabor socialnih vprašanj in izzivov, ki so vključevali življenjske dogodke, kot so brezposelnost, nezgode, povezane s poslabšanjem zdravja, starost in tudi dogodki, ki so družinam povzročili dodatne stroške, med katere sodi tudi rojstvo otrok.⁴⁵⁸

Socialna politika in socialni sistemi zaščite so se pojavili v času nemškega kanclerja Ota von Bismarcka, vendar so različne socialne probleme obravnavali že pred njim.⁴⁵⁹ Skrb za ranljivejše sloje prebivalstva je potekala že pred tem, družba se je ukvarjala z reševanjem številnih socialnih problemov, vendar so se te zadeve zaradi drugačnih družbenih razmer urejale na drugačen način.⁴⁶⁰ Zaznamovanje socialnega vprašanja samo po sebi ni bilo dovolj, da bi se razvile metode socialne politike. Država in družba sta problematike, kot so beračenje, protesti in upori, najprej reševali z zatiranjem in uporabo represivnih sredstev. Ko so ti problemi prerasli kritično mejo in so v družbi dozorele ideje o potrebi reševanja socialnih problemov, se je država organizirala in se začela spopadati z njimi. Spremembe gospodarske strukture so povzročile tudi spremembe družbenih struktur prebivalstva oziroma selitev gospodarskih dogajanj s kmetijstva na druga področja, kjer so pomembnejši postajali delavci. Pomembno je poudariti, da je podjetniku socialno varnost omogočalo njegovo premoženje, ki ga delavstvo v tem smislu ni imelo. Delavci so potrebovali socialno varnost, ki naj bi jo omogočil sistem socialne politike na državni ravni.⁴⁶¹

Hranilnice so že od samega začetka prevzele pomembno vlogo in funkcijo dopolnilnega ali nadomestnega elementa pri reševanju socialnih problemov na lokalni ravni. Po ugotovitvah avstrijskega zgodovinarja Cristiana Dirningerja so ti zavodi že desetletja, preden je bil koncept korporativne družbene odgovornosti (Corporate Social Responsibility)⁴⁶² sploh izumljen, uresničevale ideje, ki so temeljile na zavezanosti družbenemu delovanju za splošno korist. Predstavljale so povezavo med reševanjem socialnih vprašanj ter ekonomskim in družbenopolitičnim razvojem.⁴⁶³ Na začetku industrializacije se je socialno vprašanje pojavilo kot del industrijskega pavperizma, jasno se je pokazala potreba po organizaciji zaščite ranljivejših slojev prebivalstva na institucionalni ravni. Kljub temu situacija takrat še ni bila dovolj zrela, da bi država kot taka prevzela reševanje socialne problematike. Hranilnice so pri tem odigrale ključno vlogo. Povezovalle so šibkejšle sloje prebivalstva z viri finančnih sredstev.

458 Van Lancker in Heede, *Economic equality and the welfare state*, str. 8.

459 Štefan, *European Welfare State*, str. 25.

460 Več o tem Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji*, str. 13.

461 Prav tam, str. 11–14.

462 Več o konceptu *Savings Bank's Socially Responsible Activities*, str. 10, 13. Farcane in Bureana, *History of »Corporate Social Responsibility« Concept*, str. 31–35.

463 Dirninger, *Historic dimension*, str. 10–12.

Med pospešeno industrializacijo ob koncu 19. stoletja se je socialno vprašanje začelo pojavljati v spremenjeni obliki in je zahtevalo nujno izboljšanje možnosti za preživetje nižjih slojev družbe. Vloge hranilnic so medtem doživele več sprememb oziroma širitev razsežnosti finančnega delovanja, tudi v pogledu udejevanja v okvirih družbene odgovornosti. Takrat ni bilo več pomembno le omogočanje dostopa do osnovnih finančnih storitev, temveč tudi prispevek pri integraciji ranljivejših slojev v družbi.⁴⁶⁴ To pa ni pomenilo, da so se finančni zavodi preoblikovali v socialne ustanove, ampak so hranilnice predstavljale uspešno kombinacijo institucij, usmerjenih k pridobivanju dobička na eni strani in delovanju v luči družbene odgovornosti na drugi. Pri tem je pomembno poudariti, da je bil regulativ iz leta 1844 oziroma temeljni zakon odločilen, ker je jasno določal in do določene mere tudi omejeval delovanje hranilnic. Profit so lahko uporabile za krepitev rezervnega sklada, ki je bil ključen za varno delovanje zavoda. Od trenutka, ko je bil ta dovolj visok in je predstavljal vsaj 10 odstotkov vložnega denarja pri hranilnici,⁴⁶⁵ je zavod lahko del čistega dobička prerazporedil in ga namenil za dobrodelne namene. Poleg tega je bil status pupilarno varnega zavoda izjemnega pomena, ker so hranilnice z upravljanjem premoženja sodnih varovancev svojim in tudi potencialnim vlagateljem dokazovale, da je denar varno shranjen.

CILJNE SKUPINE PREBIVALSTVA

V letnem poročilu Kranjske hranilnice za poslovno leto 1913 se nahaja kratko besedilo z naslovom *Nekaj o zgodovini in razvoju hranilnic*. V tekstu je poudarjeno, da so bogati ljudje v 18. stoletju posojali denar vladarjem, mestom in zasebnikom. Ti primeri so običajno vključevali večje vsote denarja. Pri tem so bili revnejši člani družbe izključeni in niso imeli možnosti za sodelovanje pri finančnih transakcijah. Prisluženi denar so običajno hranili doma, kar je pomenilo, da niso imeli možnosti za dodaten zaslužek. Avtor besedila je posebej poudaril, da je šele nastanek hranilnic v začetku 19. stoletja družbi omogočil, da se je ta situacija spremenila. Sodobniki so ugotovili, da obstaja potreba po učinkovitih finančnih instrumentih, ki bodo zajela čim širšo populacijo. Rezultat teh razmišljanj so bila organizirana zbiranja sredstev ter usmerjanje prihrankov manj premožnih ljudi na finančni trg. Po besedah avtorja so hranilnice postale pomembni finančne posrednice, ki so skrbele za prihranke članov lokalnih skupnosti, v katerih so delovale.⁴⁶⁶

464 Prav tam.

465 SI AS 437, §. 38, Das Regulativ für die Bildung, Einrichtung und Überwachung der Sparkassen, 2. 11. 1844, str. 4.

466 *Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1913*.

Kranjska hranilnica je, podobno kot večina hranilnic, ustanovljenih v prvi polovici 19. stoletja, imela dvojno funkcijo. Nastala je v duhu razsvetljenstva, ustanovitelji so delali v okvirih filantropskih načel. Njena osnovna naloga je bila pomoč ljudem pri sprejemanju boljših odločitev glede porabe zasluženega denarja. Odločitve o varčevanju in porabi so sprejemali posamezniki, vendar so hranilnice z izobraževanjem javnosti lahko približale možnosti za dodaten zaslužek in jih naredile privlačnejše. Ciljna skupina pri tem so bila gospodinjstva z nizkimi dohodki. Jasno je, da so bili prihranki revnih ljudi po navadi majhni, toda v skupnem seštevku bi lahko prišlo do velikih razlik, še posebej če je pri tem sodelovalo večje število ljudi. Ustanovitelji denarnih zavodov so se zavedali, da denar, spravljen pod žimnico, ni bil na voljo gospodarstvu.⁴⁶⁷

Zelo pomembni vprašanji sta, kdo so bili ljudje, ki jih je vodstvo hranilnice videlo kot ciljno skupino v času nastanka finančnega zavoda, in kako se je to spreminjalo v obdobju, ki ga obravnava ta prispevek. Motivi za varčevanje so seveda bili različni in jih je zaradi pomanjkanja virov zelo težko empirično določiti. Dosedanje raziskave so pokazale, da so hranilnice uporabljale dva različna pristopa in spodbujale varčevanje za hude čase in kasneje tudi varčevanje za določen cilj.⁴⁶⁸ Prispevek se osredotoča na vprašanje ciljnih skupin, za katere si je vodstvo Kranjske hranilnice prizadevalo in jim ponujalo storitve varčevanja.

V prvem členu statuta hranilnice je bil zapisan namen delovanja. V prvih dveh statutih iz leta 1820 in tudi 1822 je bilo posebej poudarjeno, da so storitve hranilnice namenjene uporabi prebivalcev, ki so zasedali nižje položaje na družbeni lestvici, kar je razvidno iz naslednjega citata:

»Namen hranilnice je dati tovarniškemu delavcu, obrtniku, nadničarju, hlapcu, kmetu ali katerikoli drugi marljivi in varčni mladoletni ali polnoletni osebi, da za težko zaslužena sredstva od časa do časa pridobijo majhen kapital, ki ga kasneje lahko porabijo za boljšo oskrbo, za doto, za pomoč v primeru bolezni, v starosti ali za dosego kakšnegakoli hvalevrednega projekta.«⁴⁶⁹

Hranilnica je želela delovati v korist ljudi, ki so sicer bili revnejši, a zaposleni, kar je pomenilo, da so imeli redne prihodke. Del svojega zaslužka so lahko dali na stran, zato so bili v očeh vodstva hranilnice marljivi in varčni. V začetnih fazah delovanja je bilo izobraževanje prebivalstva o pomenu varčevanja ter koristi, ki bi jo ljudje lahko imeli ob upoštevanju priporočil, pomemben del njihove strategije, kar je razvidno tudi v članku, objavljenem v časopisu *Illyrisches Blatt* na začetku leta 1823. Ob poročilu o delu v prejšnjem letu (1822) je bil objavljen poseben del besedila, ki je bil namenjen promociji delovanja zavoda

467 Thol, *Poverty relief and financial inclusion*, str. 4–5.

468 Prav tam, str. 6.

469 SI AS 437, §. 38, *Statuten und Geschäftsordnung*, [1822], str. 1.

in izobraževanju bralcev. Vodstvo hranilnice je v tem članku obrazložilo, zakaj bi ljudje morali varčevati in kakšne koristi bodo imeli od dolgoročne naložbe sredstev pri hranilnici. Posebej so poudarjali, da so vložne knjižice odlično darilo ob rojstvu otroka, prvem obhajilu ali podobnih priložnostih. »Otroci so namesto darila prejeli hranilno knjižico, starejši pa so z majhnimi dotacijami povečali kapital /.../ ki bo otroku kasneje koristil.«⁴⁷⁰ V nadaljevanju članka, objavljenem v naslednji številki časopisa, so pozornost posvetili vajencem in poslom.

»Če pomislimo, kakšnim nevarnostim so izpostavljeni služabniki, zlasti v mlajših letih ali ob nenehni menjavi delovnega mesta, ali na nesrečno usodo, ki jih čaka v nemočni starosti, potem mora vsak prepoznati korist od zavoda, ki tem razredu ljudi ponuja priročno sredstvo za zaščito pred pomanjkanjem.«⁴⁷¹

Vodstvo hranilnice je od samega začetka omejilo višino zneska, ki ga je hranilnica lahko sprejela na en depozitni račun. Najnižji znesek je bil določen na 25 krajcarjev, najvišji pa na 100 goldinarjev. S to potezo so želeli onemogočiti dostop do svojih storitev premožnejšim članom družbe. Vloženi denar na eni hranilni knjižici se je do leta 1826 v povprečju gibal od 40 do 79 gld, v naslednjih štirinajstih letih pa med 87 in 151 gld.⁴⁷²

*

V drugi polovici 19. stoletja je prišlo do manjših sprememb. V prvem členu pravilnika iz leta 1850, ki je bil enak pri statutih, objavljenih leta 1867 in 1912, je bil cilj hranilnice spodbujanje delavnosti in varčnosti vseh družbenih slojev, s poudarkom na ranljivejših skupinah, kar je razvidno v naslednjem citatu: »Hranilnica v Ljubljani ima ta namen, da vsakemu, posebno pa manj premožnim ljudem, ponuja priliko, kako morejo svoje prihranjene krajcarje na obresti nalagati in sčasoma pomnožiti ter s tem zbuja in oživlja delavnost in varčnost.«⁴⁷³ Poleg tega sta se spremenili najnižji in najvišji znesek, ki ju je zavod lahko sprejel na en račun. Najnižji znesek je bil od leta 1850 dalje določen na en goldinar in se ni spreminjal do začetka prve svetovne vojne, tudi po spremembi valute na prelomu stoletja je znašal eno krono.⁴⁷⁴ Najvišji dovoljeni znesek pa se je spremenil v letih 1850 in 1867, najprej na 1.000 in potem na 5.000 gld,⁴⁷⁵ leta 1872 pa so ga

470 *Illyrisches Blatt*, 3. 1. 1823, str. 1–2, Sparcasse.

471 *Illyrisches Blatt*, 24. 1. 1823, str. 14, Sparcasse.

472 SI AS 437, š. 38, Ustanovitev Kranjske hranilnice, str. 18.

473 SI AS 437, š. 38, Statuten der Sparcasse in Laibach, [1850], str. 1.

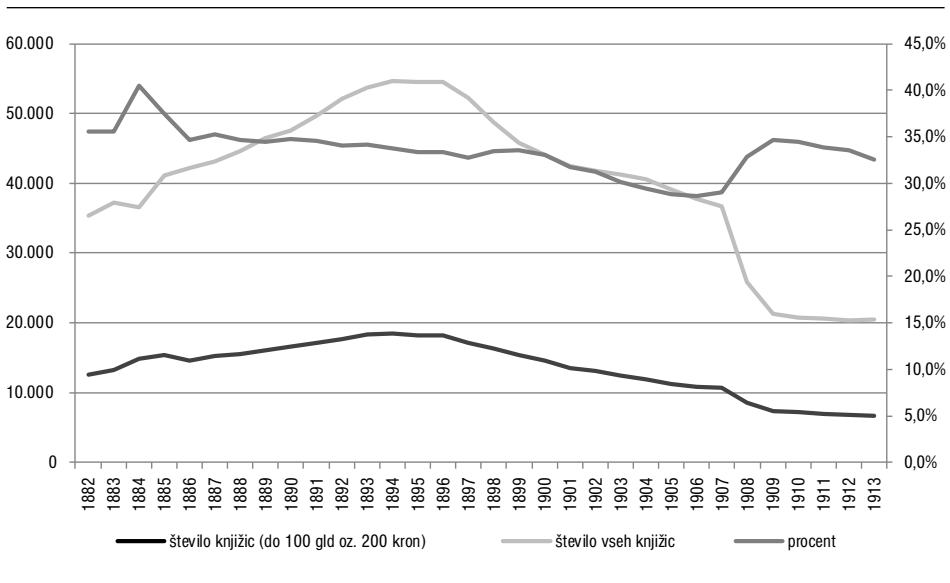
474 *Pravila in opravljeni red 1912*, str. 7.

475 SI ZAL LJU/0362, š. 29, Denkschrift, 1870, str. 46.

popolnoma opustili.⁴⁷⁶ Leta 1872 je bila na državni ravni sprejeta sprememba, ki je hranilnicam omogočila sodelovanje s širšim krogom ljudi.

Od leta 1882 lahko v statističnih poročilih državnega statističnega urada o delovanju hranilnic v avstrijski polovici države spremljamo gibanje hranilnih vlog glede na njihovo višino. Graf v nadaljevanju prikazuje gibanje števila računov z zneskom, ki ni presegal 100 gld oziroma od leta 1900, po spremembi valute v monarhiji, 200 kron. Število računov je naraščalo do sredine 90. let 19. stoletja, potem pa se je krivulja prevesila in je bilo do konca obravnavanega obdobja njihovo število v rahlem upadanju. Več nihanj je bilo v skupnem številu vseh hranilnih knjižic. Kljub temu pa je število knjižic z nizkim zneskom večino časa predstavljalo tretjino vseh knjižic. Za krizno obdobje med letoma 1908 in 1909⁴⁷⁷ in naval na hranilnico je bil značilen padec obeh opazovanih kategorij. Skupno število hranilnih računov je občutno padlo, računi z nižjim zneskom so padli v manjši meri, vendar je bil delež knjižic z nizkimi zneski spet višji od 30 odstotkov vseh knjižic.

Graf 1: Gibanje števila vložnih knjižic z najnižjimi zneski.⁴⁷⁸



Vir: Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr [1882–1910]. Neue Folge, Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr [1911–1913].

476 Greisinger, *Die Mustersatzungen der Sparkassen*, str. 19.

477 Več o tem Höinig, *Carniolan Savings Bank and Slovenian-German relations*, str. 47–70.

478 Do leta 1900 je bil ta znesek 100 goldinarjev, po letu 1900 in spremembi valute pa je ta znesek znašal 200 kron. Odnos med goldinarjem in krono je bil 1 : 2.

DRUŽBENA ODGOVORNOST KRANJSKE HRANILNICE

Vodilni v Kranjski hranilnici so že v drugem desetletju delovanja zavoda ugotovili, da kljub razširitvi poslovanja in uvedbi lombardnih posojil leta 1826 v blagajni še zmeraj ostajajo neplasilana denarna sredstva. Skladno z osnovnimi načeli so se na občnem zboru 1. septembra 1833 odločili, da odprejo zastavljalnico, ki naj bi ponujala posojila najbolj ogroženim slojem prebivalstva. Zastavljalnica je uradno odprla svoja vrata 4. novembra 1835 na dan proslave petnajste obletnice. Ustanova je bolj ali manj uspešno delovala vse do leta 1910, ko je bila likvidirana. Kljub začetni priljubljenosti ni izpolnila pričakovanj, ker je bila popolnoma odvisna od vsakoletnih donacij hranilnice in je večino časa poslovala z izgubo. To ni presenetljivo glede na dejstvo, da je bila namenjena ljudem, ki so si zelo težko priskrbeli osnovne življenjske potrebščine. Njena prednost je bila, da ni preverjala kreditne sposobnosti svojih strank in je kredit dala vsakemu, ki je imel vredno lastnino, s katero je garantiral, da bo odplačal svoj dolg. Po drugi strani pa je zastavljalnica imela pravico, da proda zastavljeno lastnino, če ji ni uspelo izterjati dolga. Vseeno je bila dostopnejša, imela je pogoje za posojilo z nižjo obrestno mero⁴⁷⁹ in je varovala ljudi pred oderuhi,⁴⁸⁰ ki so posojali denar posameznikom pod zelo neugodnimi pogoji. Vrhunec delovanja je doseгла leta 1867, ko je bilo opravljenih več kot 70.000 transakcij.⁴⁸¹

Zastavljalnica je predstavljala enega v nizu korakov, ki jih je hranilnica naredila v obravnavanem obdobju. Poleg osnovne dejavnosti je sčasoma razvila več različnih ugodnosti, ki so jih uporabljali posamezni segmenti prebivalstva. Delovala je na več ravneh, kar je posebej prišlo do izraza v drugi polovici 19. stoletja. V duhu sprememb, ki so nastopile s povečanim številom pripadnikov delavskega sloja, postopno industrializacijo, modernizacijo in urbanizacijo, se je tudi hranilnica od 80. let 19. stoletja naprej osredotočala na te družbene sloje, ki so živeli v Ljubljani ali njeni bližnji okolici.

Kranjska hranilnica je svoje delovanje v 80. letih 19. stoletja posvetila delavcem s pomočjo dveh ugodnosti. Najprej je leta 1886 finančno podprla ustanovitev Društva za izgradnjo delavskih stanovanj, leta 1889 pa je ustanovila še poseben fond, imenovan starostna hranilnica. Ta je strankam omogočal, da akumulirajo denar in ob določeni starosti, ko prenehajo delovno aktivnost, prejmejo rento. V starostno hranilnico so lahko vlagali tovarniški delavci, majhni trgovci in obrtni pomočniki, nižji uradniki, dninarji ali posli, ki so imeli prebivališče v Ljubljani ali njeni okolici. Vlagatelji so morali biti stari najmanj 18 in ne starejši od 55 let.

479 SI AS 473, š. 38, Ustanovitev Kranjske hranilnice, str. 11–12. SI ZAL LJU/0362, š. 29, Denkschrift, 1870, str. 32.

480 Več o tem Pančur, Opis oderuhov, str. 180–189.

481 *Rechnungsabschluß der Krainischen Sparkasse am Schlusse des Jahres 1905.*

Vsak varčevalec je imel dve hranilni knjižici: knjižico *a*, na kateri se je nahajal denar, in knjižico *b*, na katero se je ob koncu leta prenesel del obresti iz knjižice *a*. Prvo knjižico je koristnik lahko uporabljal običajno in v vsakem trenutku, do denarja na knjižici *b* pa je bil upravičen v starosti.⁴⁸²

*

Stanovanjska problematika v Ljubljani je bila med najpomembnejšimi vprašanji v drugi polovici 19. stoletja. V obdobju od leta 1880 do 1910 se je število prebivalstva v mestu zvišalo za 60 odstotkov. Zaradi industrializacije in urbanizacije se je zvišal pritisk, vse bolj je primanjkovalo majhnih, cenениh in primernih stanovanj za revnejše prebivalce, med katere so spadali delavci, zaposleni v industrijskih obratih, mali obrtniki, nižji uradniki in nameščenci ter različni pripadniki marginalnih skupin. Za te sloje družbe je bila značilna prostorska stiska, stanovanja so bila večinoma vlažna, temačna, nekatera tudi popolnoma neprimerna za bivanje ljudi.⁴⁸³ Ponudba primernih stanovanj je bila nezadostna, stanovanjska stiska pa se je stopnjevala. Leta 1872 je deželna vlada na podlagi dopisa notranjega ministrstva pozvala mestni magistrat v Ljubljani, da pripravi predloge za izboljšanje stanovanjske politike. Župan je takrat ugotovil, da stanovanjske stiske ni, ampak da so stanovanja manj premožnih slojev in delavcev preveč zasedena ter da ne ustrezajo niti najnižjim higienskim pogojem. Župan je pripravil predlog, v katerem je predvidel davčne olajšave za prezidavo praznih žitnih skladišč in hlevov v majhna stanovanja.⁴⁸⁴ Do večje spremembe je prišlo šele po potresu leta 1895, ko se je začela intenzivnejša gradbena dejavnost. Kljub temu je bila koncentrirana pri premožnejših slojih, ki so lahko gradili večja in dražja stanovanja, z akumulacijo kapitala pa so imeli možnost, da prezidavajo, rušijo in na novo gradijo hiše in druge stavbe.⁴⁸⁵

Kranjska hranilnica je leta 1883 sprejela odločitev, da bo znesek 100.000 kron namenila izgradnji cenениh delavskih stanovanj.⁴⁸⁶ Realizacijo te ideje je leta 1886 prevzel Josef Luckmann, takratni ravnatelj hranilnice. Pridružilo se mu je še nekaj vidnih članov društva hranilnice, kot so Otomar Bamberg, Anton vitez Gariboldi in Artur Mahr. Deželna vlada je pravila novega društva potrdila 2. junija 1886. Ustanova je dobila naziv Društvo za gradnjo delavskih stanovanj v Ljubljani. Imelo je 15 članov, med katerimi so bili po en predstavnik mestne občine in

482 SI ZAL LJU/0362, š. 29, Denkschrift, 1895, str. 25–26. *Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1910*.

483 Studen, *Modernizacija načina življenja*, str. 111.

484 Valenčič, *Gradbeni razvoj Ljubljane*, str. 143.

485 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 27, 142.

486 *Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1910*.

Kranjske hranilnice, poleg Josefa Luckmanna, ki je prevzel funkcijo predsednika, in treh omenjenih članov hranilnice pa še Kamilo Baumgartner, Adolf Galle, Peter Lassnik, Karel Luckmann, Josef Luckmann mlajši, Emerik C. Mayer, Ivan Rezori, Adolf Schaffer in Robert Schrey pl. Redlwerth. Omenjeni člani novega društva so bili večinoma hkrati tudi člani društva Kranjske hranilnice. Vodstvo hranilnice je v začetku junija istega leta izpolnilo svojo obljubo, kar je pomenilo, da je bilo v blagajni novega društva 100.000 kron.⁴⁸⁷

Društvo za izgradnjo delavskih stanovanj je bilo ustanovljeno kot izključno dobrodelna ustanova in zaradi tega ni imelo pravice do pridobivanja dobička. Finančna sredstva za gradnjo je društvo prejelo v obliki prostovoljnih prispevkov,⁴⁸⁸ v največji meri od Kranjske hranilnice. Del denarja je pritekal od najemnin, ki so jo plačevali stanovalci. Zaradi varnostnih ukrepov društvo ni imelo pravice do najema kredita. Denar, ki ga je društvo zbralo od najemnin, je lahko uporabilo izključno za stroške vzdrževanja stanovanj ali za izgradnjo novih stavb.⁴⁸⁹ O uspešnem delovanju govori tudi podatek, da so pri izgradnji hiš številka 8 in 9 leta 1906 eno stanovanje predelali v pisarno.⁴⁹⁰

Glavni cilj in namen društva sta bila izgradnja stanovanj za delavce oziroma samostojne majhne obrtnike in zaposlene v tovarnah. Stanovalci so 15 let morali plačevati najemnino, potem pa so pridobili pravico, da do smrti živijo v stanovanju.⁴⁹¹ Leta 1903 je poteklo obdobje 15 let in prvih pet stanovalec oziroma družin je pridobilo omenjeno pravico ter so prenehali plačevati najemnino.⁴⁹² Društvo je od nastanka leta 1886 do začetka prve svetovne vojne zgradilo deset hiš za delavce in njihove družine za Bežigradom. Naselje je bilo do konca 19. stoletja priključeno na mestni vodovod. Mesto je v znak »zahvalnosti« ulico, v kateri so se nahajale hiše, poimenovalo Hranilniška ulica. Za izvedbo gradbenih del so organizirali javni razpis, a je večino dela opravil Viljem Treo, slovenski gradbenik in podjetnik, ki je zgradil tudi stavbo Kranjske hranilnice.⁴⁹³ V naslednji tabeli so prikazani dinamika izgradnje in stroški, ki jih je v obravnavanem obdobju imelo društvo.

487 Suppantschitsch, *Društvo za gradnjo delavskih stanovanj*, str. 4.

488 *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 7. 4. 1906, str. 732, Danksagung.

489 *Statuten des Vereines zur Herstellung von Arbeiterwohnungen*, str. 19.

490 Suppantschitsch, *Društvo za gradnjo delavskih stanovanj*, str. 11.

491 SI ZAL LJU/0362, š. 29, Denkschrift 1895, str. 46. *Statuten des Vereines zur Herstellung von Arbeiterwohnungen*, str. 10, 14–15.

492 *Laibacher Zeitung*, 7. 10. 1903, str. 1961, Ein festlicher Gedenktag in unserer Arbeiterkolonie.

493 Suppantschitsch, *Društvo za gradnjo delavskih stanovanj*, str. 5, 8. SI ZAL LJU/0489, Reg I, f. 877, Gradbeni načrti Kranjske hranilnice.

Tabela 1: Prikaz stroškov in gradnje stanovanj od leta 1886 do 1908.

Leto	Hiša	Število stanovanj	Stroški (krone)
1886	zemljišče	/	25.000
1888	I. in II.	16	32.000
1889	III. in IV.	16	45.000
1894	V.	8	ni podatka
1897	VI. in VII.	16	40.200
	vodovod	/	2.700
1906	VIII. in IX.	15 + 1	61.000
1908	X. (Luckmannova hiša)	9	51.000
Skupaj		81	

Vir: Suppantschitsch, *Društvo za gradnjo delavskih stanovanj*, str. 4–13.

Društvo je s sredstvi, ki jih je prejelo od Kranjske hranilnice, najprej kupilo zemljišče v takratnem Kapucinskem predmestju. Leon Suppantschitsch, zapisnikar društva, je v poročilu ob 25. obletnici opisal situacijo in prednosti, zaradi katerih so izbrali ta zemljišča: »Vseskozi suha gramoznata tla so zelo prikladna za gradnjo in so stanovanja tukaj zelo zdrava, svetla, zračna in solčna ter v primeri s stanovanji, ki jih zmorejo ljubljanski delavci in ki so često temna, vlažna, prenapolnjena podzemeljska, podstrešna ali dvoriščna stanovanja, mnogo boljša in naprednejša.«⁴⁹⁴ Gradili so po dve hiši hkrati. Izjema sta bili hiša številka 5, ki so jo zgradili s sredstvi, zbranimi z najemninami, in hiša s številko 10, za katero je denar dala izključno Kranjska hranilnica. Zgradili so jo v spomin na Josefa Luckmanna,⁴⁹⁵ ki je bil ne le vodja Društva za gradnjo delavskih hiš, ampak tudi predsednik društva hranilnice.⁴⁹⁶ Ta poteza je bila del dobro premišljene samopromocije, kar je bila praksa denarnega zavoda ob različnih priložnostih, kot so obiski visokih državnih predstavnikov ali proslave delovanja zavoda.

Ljubljana je bila revnejše provincialno mesto v okviru habsburške monarhije in tudi povprečna najemnina je bila temu primerna. Ljudje so v mestu in njegovih predmestjih povprečno odšteli 359 kron v enem letu. Za leto 1910 so ohranjeni podatki o cenah letnega nadomestila. Za majhno stanovanje je bilo treba plačati do 120 kron, cena večine stanovanj se je gibala med 121 in 400 kron.⁴⁹⁷ Najemnina za delavska stanovanja v lasti Društva je bila 120 kron za eno sobo in kuhinjo, 180 kron za dve sobi in kuhinjo. Najemniki so imeli v uporabi še vrt, velik od 100 do 200 m².⁴⁹⁸

⁴⁹⁴ Suppantschitsch, *Društvo za gradnjo delavskih stanovanj*, str. 5.

⁴⁹⁵ *Rechnungsabschluss der Krainischen Sparkasse am Schlusse des Jahres 1906*.

⁴⁹⁶ Suppantschitsch, *Društvo za gradnjo delavskih stanovanj*, str. 11.

⁴⁹⁷ Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 31.

⁴⁹⁸ *Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1910*.



Oglas za delavska stanovanja iz leta 1888.

(Slovenski narod, 1. 12. 1888, str. 5.)

Hiše so imele osem stanovanj, polovica je imela eno sobo in kuhinjo, druga polovica sobo, kabinet in kuhinjo. Leta 1913 je v 81 stanovanjih živel skupaj 405 ljudi, od katerih je bilo 78 moških, 77 žensk in 250 otrok. Brez otrok je bilo 16 družin, preostalih 65 je imelo od enega do osem otrok, kar pomeni, da je na družino prišlo 3,85 otroka. Leon Suppantschitsch je v svojem poročilu zapisal tudi nacionalno pripadnost prebivalcev, med katerimi je bilo 86 odstotkov Slovencev, preostalih 14 odstotkov pa Nemcev. Po poklicni strukturi so v delavskih hišah živeli pripadniki predvsem nižjih slojev obrtnikov, prevladovali so mizarji, ključavničarji, železniški uslužbenci in tovarniški delavci.⁴⁹⁹

*

Leta 1910 je Kranjska hranilnica praznovala svojo 90. obletnico. Ob tej priložnosti je uvedla še zadnjo ugodnost za zaposlene pred začetkom prve svetovne vojne. Od leta 1911 dalje so jim pomagali v okviru t. i. nagrade za dolgo služeče posle.⁵⁰⁰ Denarna pomoč je bila namenjena poslom, najbolj izkoriščanim, zapostavljenim in prikrajšanim slojem družbe. V tem poklicu so večino predstavljale ženske, ker so bila domača opravila in osebne službe ženski poklici.⁵⁰¹ V letnem poročilu za leto 1910 je bilo zapisano: »/.../ namen te naprave je, da se dolgo služečim vestnim poslom, ki pripadajo k našim vlagateljem, naklo-

499 Suppantschitsch, *Društvo za gradnjo delavskih stanovanj*, str. 15.

500 *Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1910*.

501 Studen, *Nekaj drobcev iz vsakdanjika ljubljanskih služkinj*, str. 42.



Oglas za »nagrade dolgo službe poslom« leta 1913.

(Slovenec, 16. 4. 1913, str. 6.)

ni majhna nagrada za njih vztrajnost in zvestobo v službi in s tem pripušča, da se neposredno deležni dohodkov našega zavoda.⁵⁰² Višino fonda za nagrade je vodstvo hranilnice določilo na 3.000 kron, šestdeset prejemnikov je v enem letu dobilo nagrado v višini 50 kron. Pravico so imele vse osebe, ki so najmanj 15 let brez prekinitve služile pri isti družini na Kranjskem in so bile vsaj tri leta vlagateljice v hranilnici.⁵⁰³

Vodstvo Kranjske hranilnice je zbrane podatke o dodeljenih nagradah med letoma 1911 in 1913 objavilo v letnem poročilu za poslovno leto 1913. V treh letih je hranilnica prejela povprečno 150 vlog na leto, večina jih je izpolnjevala pogoje, prednost pa so imeli tisti, ki so dlje časa delali pri eni družini in so imeli več let hranilno knjižico. O družbenem položaju poslom je bilo zapisano sledeče:

»/.../ številke nam kažejo, da je na Kranjskem vendar še mnogo poslom, ki razmeroma dolgo vrsto let v zvesti službi vztrajajo pri enem in istem gospodarju in da si tudi gospodarji in gospodinje prizadevajo, vzgajati si vdane posle, ki se jim more zaupati, ki pa tudi v starosti najdejo oporo pri rodbini službodajalčevi.«⁵⁰⁴

Poskrbljeno je bilo tudi za delavce slabše ovrednotenih poklicev. Hranilnica je spodbujala varčevanje pri tistih slojih prebivalstva, ki jim tako investiranje v svojo prihodnost takrat še ni bilo dostopno in ga niso bili navajeni.

502 Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1910.

503 Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1913.

504 Prav tam.

CESARJA FRANCA JOŽEFA ZAVETIŠČE ZA NEOZDRAVLJIVO BOLNE

Kranjska hranilnica je leta 1839 prvič namenila del čistega dobička v dobrodelne namene in je to prakso nadaljevala do konca obdobja, ki ga obravnava ta prispevek. Zaradi dovolj visokega rezervnega sklada je višek denarja namenjala različnim posameznikom in institucijam, ki so za normalno delovanje potrebovali finančno pomoč. Od 60. let 19. stoletja je ponujala štipendije dijakom in študentom ter podpirala izobraževanje učiteljev. Poleg tega je sredstva namenjala tudi sirotišnicam, bolnišnicam, cerkvam, gasilskim društvom ter organizacijam, ki so skrbele za ubožne in bolne. Hranilnica je pokrila del stroškov izgradnje deželne bolnišnice v Ljubljani, bolnišnice v Kandiji pri Novem mestu, otroške bolnišnice v Ljubljani, ženske bolnišnice v Novem mestu in bolnišnice v Kočevju.⁵⁰⁵

Na prelomu iz 19. v 20. stoletje so bili stari, ubogi, onemogli in neozdravljivo bolni ljudje oskrbovani v hiralnicah. Do približno 70. let 19. stoletja so bili hiralci običajno nastanjeni v špitalih, ubožnicah in bolnišnicah. Kljub temu je za te ljudi vedno primanjkovalo prostorov, bolnišnice jih običajno niso želele sprejeti in skrbeti zanje. Izgovorov je bilo veliko, a eden najpogostejših je bil, da so takšni ljudje zasedali prostor tistim, ki so jih lahko pozdravili. Leta 1881 je deželni odbor določil, da bolnišnice ne smejo zdraviti neozdravljivih bolnikov, dokler se njihova bolezen ne poslabša.⁵⁰⁶

V Ljubljani je do konca 19. stoletja obstajala le hiralnica pri sv. Jožefu, ki je bila namenjena oskrbi neozdravljivih bolnikov, poseben oddelek za hiralce je imela tudi Civilna deželna bolnišnica v Ljubljani, zgrajena leta 1893. Ubožne in neozdravljivo bolne so ob koncu 19. stoletja oskrbovali v ubožnicah. V Ljubljani so v tem obdobju delovale tri ubožnice.⁵⁰⁷

Ugotovitev zgodovinarja Christiana Dirningerja, da so hranilnice večkrat priskočile na pomoč in pomagale pri reševanju pomembnih socialnih vprašanj, se je izkazala za pravilno tudi v primeru Kranjske hranilnice. Glede na nezavidljiv položaj je Kranjska hranilnica izkoristila proslavo svoje 75. obletnice in leta 1895 sprejela odločbo o ustanovitvi posebnega zavoda.⁵⁰⁸ Vodstvo je najprej ustanovilo poseben sklad, v katerega so vložili milijon kron. S tem denarjem so pokrili stroške gradnje stavbe, preostanek pa je bil namenjen vzdrževanju zavoda in stroškom oskrbe uporabnikov. Do realizacije načrta je prišlo dve leti kasneje, 17. novembra 1897. Na občnem zboru je bil uradno ustanovljen zavod Cesarja Franca Jožefa zavetišče za neozdravljivo bolne. Zavetišče je bilo namenjeno »brezplačni oskrbi neozdravljivih revnih bolnikov iz dežele«.⁵⁰⁹

505 SI ZAL LJU/0362, š. 29, Denkschrift 1870, str. 36–40; Denkschrift 1895, str. 28–39.

506 Studen, Stari, onemogli, neozdravljivo bolni, str. 194.

507 Anžič, *Skrb za uboge v deželi Kranjski*, str. 54, 95. Lazarevič, *Ubožna oskrba v Ljubljani*, str. 41.

508 SI ZAL LJU/0362, š. 29, Denkschrift 1895, str. 62–63.

509 *Rechnungsabschluß der Krainischen Sparkasse am Schlusse des Jahres 1897. Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1910.*

Gradnja stavbe je bila dokončana leta 1909, svečano pa so jo otvorili v prvi polovici leta 1910. Časopis *Slovenec*, glasilo slovenskih katoliških politikov, je podrobno poročal o dogodku. V članku najdemo opis stavbe in kratko zgodovino ustanovitve zavoda. V besedilu je bilo posebej poudarjeno, da je »zavod bila in je nujna potreba za deželo. Na Kranjskem je le malo hiralnic. V Ljubljani je samo ena hiralnica /.../ bolnica sv. Jožefa v šempeterskem predmestju, ki pa more sprejemati z malimi izjemami bolnike samo proti povračilu stroškov.«⁵¹⁰ Po drugi strani je bil v liberalnem *Slovenskem narodu* objavljen le kratek komentar z naslovom *Hinavski klic*. Avtor članka je pisal o predsedniku hranilnice in dejstvu, ki ga je najbolj zmotilo. Komentar kaže, da se nasprotovanja med slovenskimi liberalnimi politikami in Kranjsko hranilnico še vedno niso umirila.⁵¹¹

»/.../ klical je nas Slovence na skupno delovanje, ko je otvarjal zavetišče za neozdravne bolnike. Njegove besede so pa bile neodkritosrčne, kajti v kuratorij tega zavoda so bili voljeni sami Nemci. Nemci torej nočejo z nami delovati niti v človekoljubnem društvu, četudi bi bilo edino pravilno, da bi se v tako dobrodelno podjetje, ki je posvečeno slovenski deželi in ki se je postavilo s slovenskim denarjem, poklicali Slovenci.«⁵¹²

<h3>Kundmachung.</h3> <p>Ende April d. J. wird das von der Krainischen Sparkasse anlässlich des 50jährigen Regierungsjubiläums des Kaisers Franz Josef I. gestiftete</p> <h2>Kaiser-Franz-Josef-Krankenasyll</h2> <p>in Laibach, Alter Weg Nr. 3</p> <p>eröffnet werden.</p> <p>Zur Besetzung gelangen vorläufig fünfzig Plätze.</p> <p>Das Stiftungsziel ist das Asyl bestimmt zur Aufnahme und Verpflegung von mittellosen arbeitbaren Kranken aus Krain.</p> <p>Die Verpflegung geschieht vollständig unentgeltlich und umfasst Unterkunft, Verköstigung, Wartung, Beschaffung der Bekleidung, Beschaffung und Leihgaben, ärztliche Hilfeleistung, Verabreichung der erforderlichen Heilmittel, geistlichen Zuspruch sowie eine einfache rituelle Beerdigung.</p> <p>Gewerbe um Aufnahme in das Asyl, die mit dem Mittellosigkeits- und Lebensvergnügen zu belegen sind, können bei der Direktion der Krainischen Sparkasse, wo auch weitere Ankünfte erteilt werden, oder beim unterzeichneten Kuratorium überreicht werden.</p> <p>Laibach, im März 1910.</p> <p>Vom Kuratorium des Kaiser-Franz-Josef-Krankenasylls.</p>	<h3>Razglas.</h3> <p>Konec aprila l. l. se bo otvorilo o priliki petdesetletnega vladarskega jubileja cesarja Franca Jožefa I. po Kranjski hranilnici ustanovljeno</p> <h2>Cesarja Franca Jožefa zavetišče za bolnike</h2> <p>v Ljubljani, Stara pot št. 3.</p> <p>Zanaj bo zasesti petdeset mest.</p> <p>Po ustanovnem pismu je zavetišče določeno za sprejem in celovito neozdravljivih bolnikov s Kranjskega.</p> <p>Oskrba je popolnoma brezplačna ter obsega: stanovanje, hranje, streljo, prikritje oblake, obravna in perila, zdravniško pomoč, potrebna zdravila, duhovno tolažbo ter preprost obredni pogreb.</p> <p>Prošnje za sprejem v zavetišče, ki jim je priložiti ubodni list, se izpiravajo o glava, se morajo izročiti ravnateljstvu Kranjske hranilnice, ki daje tudi nadaljnjo pojasnila, ali podpisane kuratoriji.</p> <p>V Ljubljani, mesec marec 1910.</p> <p>Kuratorij cesarja Franca Jožefa zavetišča za bolnike.</p>
--	--

Oglas za »nagrade dolgo služočim poslom« leta 1913.

(*Slovenec*, 16. 4. 1913, str. 6.)

510 *Slovenec*, 19. 4. 1910, str. 2, Dom revežev.

511 Več o tem Höning, *Economic and altruistic motives*, str. 162–166.

512 *Slovenski narod*, 28. 4. 1910, str. 2, Hinavski klic.

Prvi bolniki so se nastanili maja 1910. Z zavetiščem je upravljal kuratorij, ki je pripravil *Hišni red in Načelne določbe za sprejem oskrbovancev*. Usmiljene sestre sv. Vincencija Pavlinskega so skrbele za bolnike in so bile zadolžene za vzdrževanje hiše, vrta in pripravo hrane. Sprva so nameravali sprejeti 200 bolnikov, 100 žensk in 100 moških. Načrtovane številke so bile zelo ambiciozne. Vodstvo je zelo hitro ugotovilo, da je nujno zmanjšati število na 100 bolnikov. Na koncu se je izkazalo, da je bila tudi ta številka previsoka in je zavod dejansko sprejel le 50 bolnikov.⁵¹³

Poročila o delovanju zavetišča so bila del letnih poročil Kranjske hranilnice, kar je prikazano v sledeči tabeli.

Tabela 2: Stroški delovanja Cesarja Franca Jožefa zavetišča za neozdravljive bolnike v kronah.

	1910	1911	1912	1913
Prejemki	32.633	42.965	42.839	47.755
Izdatki	32.632	42.310	41.744	47.234
Oskrbovavec (dan)	/	2,31	2,22	2,58
Oskrbovavec (leto)	534,95	846,43	815,04	944,62

Vir: *Kranjska hranilnica v Ljubljani (1910–1913)*.

Skupni letni stroški so se gibali okrog 45.000 kron, v bilančno vsoto pa so bile vštete plače, mezde, pisarniške potrebščine, kurjava, vzdrževanje poslopja, oblačila, hrana, zdravila ter pogrebni in upravni stroški. Za leto 1910 so bili zneski nižji, ker je zavod prve uporabnike sprejel šele v začetku maja. Oskrba bolnika je na dan stala okoli 2,5 krone, kar je približno 15,82 evra v letu 2022,⁵¹⁴ letno pa med 815 in 945 kron. Za boljše predstavo lahko vzamemo letno plačo najnižjega uradnika, zaposlenega v Kranjski hranilnici, ki je znašala okoli 1200 kron.⁵¹⁵

Oskrba je bila brezplačna in hranilnica ni zahtevala nobenega nadomestila, obsegala pa je stanovanje, hrano, strežbo, oblačila, zdravniško pomoč, zdravila, duhovno tolažbo in preprost pogreb.⁵¹⁶ Stroški so presejali pričakovanja hranilnice, vendar se je držala osnovnih načel, zapisanih v ustanovnem pismu iz leta 1897, tako da je oskrba ostala brezplačna.

⁵¹³ *Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1910*.

⁵¹⁴ *Historischer Währungsrechner*.

⁵¹⁵ SI ZAL LJU/0176, š. 17, Knjiga uslužbencev.

⁵¹⁶ *Načelne določbe za sprejem v cesarja Franca Jožefa zavetišče za bolnike v Ljubljani*, str. 4.

ZAKLJUČEK

Kranjska hranilnica je v 19. in na začetku 20. stoletja v luči družbene odgovornosti delovala na različnih ravneh. Sprva se je posvečala revnejšim slojem prebivalstva, se je pa sčasoma prilagajala tudi družbenim spremembam in v skladu z njimi poslovala.

Delovanje hranilnice se je odražalo na več ravneh. Glavna ciljna skupina so bili zaposleni prebivalci in mladina. Pomembni sta bili izobraževanje in spodbujanje varčnosti pri nižjih slojih prebivalstva. V prvi polovici 19. stoletja je razvila mehanizme, ki so preprečevali, da bi premožnejši sloji uporabljali njene storitve. Glavni ukrep je bil najvišji določen znesek, ki je bil dovoljen na eni hranilni knjižici. V 70. letih je postalo jasno, da imajo hranilnice večji potencial. Zato je Kranjska hranilnica sledila spremembam na državni ravni in postala dostopnejša višjim slojem.

Druga polovica 19. stoletja je prinesla intenzivnejšo industrializacijo na Kranjskem, kar je povečalo število prebivalcev, ki so živeli izključno od dohodkov, pridobljenih z delom. Hranilnica v Ljubljani je začela novo prakso v začetku 80. let 19. stoletja, ki jo je nadaljevala do začetka prve svetovne vojne. Pripravila je več različnih ugodnosti za delavce in tako sodelovala pri reševanju različnih socialnih problemov. Najprej je sodelovala in finančno podpirala Društvo za gradnjo delavskih stanovanj, ustanovila je Starostno hranilnico in del sredstev usmerila za pomoč najbolj ogroženim skupinam prebivalstva, t. i. poslom.

Večplastnost je razvidna tudi pri dobrodelnem delovanju, ki se je začelo leta 1839. Hranilnica je denar namenjala različnim humanitarnim dejavnostim, posebej pa je treba poudariti Cesarja Franca Jožefa zavetišče za neozdravljivo bolne. To je bilo odprto ob 75. obletnici njenega delovanja. Zasebni zavod je skrbel za revne z neozdravljivimi boleznimi, ki si niso mogli privoščiti stroškov zdravljenja in preživljanja.

Meta Remec

»BOLEZNI BEDE IN POMANJKANJA«: TUBERKULOZA IN TRAHOM NA SLOVENSKEM V 19. IN 20. STOLETJU

Revščina je v katoliški moralni tradiciji dolgo imela pridih svetosti.⁵¹⁷ Revežu so bila, v nasprotju z bogatašem, ki bi v nebeško kraljestvo vstopil težje kot kamela skozi šivankino uho, vrata v nebesa vedno na široko odprta.⁵¹⁸ Higienško 19. stoletje je v tem oziru prineslo bistveno spremembo. V času, ko se intenzivno opevajo trud, delo in napor, reveži niso več tisti, ki so bližje Jezusu, niso več sveti in posvečeni. Meščanska morala je skozi celo 19. stoletje tkala vezi med čistočo, poštenjem in spodobnostjo, umazanija in revščina pa sta postali zunanja znaka greha in nezmernosti, kar je pomenilo, da so delavske in kmečke množice že samo s svojo prisotnostjo ogrožale zdravje cele

⁵¹⁷ Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0280 Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

⁵¹⁸ Spadanuda, *Storia del bidet*, str. 21–23. Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 86.

skupnosti.⁵¹⁹ Spremenilo se je že dojemanje besede *revež*, ki ni bil več avtomatsko tisti, ki je potreben pomoči in usmiljenja. Vse bolj očitno je bilo, da pripadnost najnižjemu sloju ni del usode in ni določena ob rojstvu, ampak je stvar izbire.⁵²⁰

Reveži postanejo deviantni nosilci bolezni, moralno in duševno kontaminirani izprienci, necivilizirani umazanci in bestialni nemoralneži. Revščina začne fizično zaudarjati in vzbujati gnus.⁵²¹ Umazane, smrdeče ljudske množice so ogrožale tudi osveščene, privilegirane, delavne in vzorne meščane, zato je bilo nujno vzpostaviti nadzor nad segmenti življenja, ki so bili prikriti in skriti. Vonj revščine, reveža in njegove vlažne, plesnive in umazane luknje ni bil zgolj moteč, temveč je predstavljal pravo grožnjo.⁵²² Najnižji sloji, njihov življenjski slog in njihova nepripravljenost na spremembe so obveljali za glavne krivce za izbruhe epidemij in žarišča nalezljivih bolezni, ki po izbruhu niso več izbirale svojih žrtev. Revež postane deviantni prenašalec smrtonosnih okužb, ki vzbuja odpor, prezir in zaničevanje, saj je veljalo splošno prepričanje, da so si za svojo usodo krivi sami zaradi svoje nevednosti, vraževerja, prostaškosti, nemoralnosti in izprijenosti, s svojim ravnanjem pa so nato škodili tudi celi skupnosti.⁵²³ Lenoba, predajanje užitkom in nizkim strastem, nesposobnost, nezmernost in pijančevanje so bili razlogi, ki so posameznika pahnili na rob preživetja, za življenje v revščini in pomanjkanju pa je bil vsak kriv sam. Zaradi njihove usodne nepripravljenosti na spremembe so jih obravnavali kot barbarska bitja na nižji razvojni stopnji.⁵²⁴

Povezava med revščino in boleznijo se zdi neposredna in trdna, dokler večino vzrokov smrti predstavljajo smrti zaradi nalezljivih bolezni, in ne slabša zdravstvena oskrba, ki so je reveži deležni.⁵²⁵ Vendar tudi prevlada kroničnih bolezni razmerja ni spremenila. Zdrav način življenja in revščina sta se v mnogočem izključevala, saj je revščina nujno pomenila tudi neredno in nezadovoljivo prehrano, nezdrava bivališča, garanje za golo preživetje in opravljanje najtežjih poklicev, v najtežjih delovnih in vremenskih razmerah, pa tudi moralno propadanje.⁵²⁶ Reveži naj bi se preveč koncentrirali na zadovoljevanje takojšnjih, osnovnih potreb, zato naj ne bi zmogli odlagati trenutnega zadovoljstva v imenu višjih ciljev.⁵²⁷ Veljalo je, da ne vedo, kaj narediti s pomočjo, ki jo prejmejo,⁵²⁸ in da niso pripravljeni vlagati denarja in materialnih sredstev v preventivo in preprečevanje

519 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 154.

520 Kosa, *The Nature of Poverty*, str. 3–5.

521 Fuchs, *Gender and Poverty*, str. 9–10.

522 Studen, *Za zdravje je potrebna snažnost*, str. 23. Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 204–205, 327.

523 Guerrand, *Spazi privati*, str. 258.

524 Fuchs, *Gender and Poverty*, str. 242.

525 Ebert, *Foreword*, str. V–VI. Gl. tudi Lerner, *Social Differences*, str. 73.

526 Kosa, *The Nature of Poverty*, str. 3.

527 Prav tam, str. 22.

528 Prav tam, str. 27.

bolezni ter pogosto odklanjajo napredek, ki jim ga oblast ponuja. Ker so odklanjali tudi najosnovnejše preventivne preglede,⁵²⁹ je obveljalo prepričanje, da reveži ne potrebujejo le vira financiranja za zdravljenje, temveč čisto posebne metode zdravljenja in namenske institucije, ki bodo istočasno zdravile in prevzgjajale. Metode dela z revnimi pacienti morajo biti avtoritarne, saj se ni mogoče zanašati na njihovo sodelovanje, veliko stvari ne bodo razumeli, zato nima smisla izgubljeni časa s pojasnjevanjem.⁵³⁰ Vzpostavilo se je očitno ločevanje med tistimi, ki si pomoč zaslužijo, in tistimi, ki si je ne.⁵³¹ Bolnik je bil označen za bolnika in vrednega pomoči ter usmiljenja šele takrat, ko je tretja oseba legitimirala njegovo stanje in ga proglasila za takega, s čimer je bil oproščen siceršnjih dolžnosti in deležen posebnih privilegijev. Če pa ga je zdravnik označil za krivca za lastno usodo, usmiljenja ni bil več deležen. Tisti, ki je pomoč dajal, se je vedno postavljaj v vzvišen položaj, od prejemnikov pa se je pričakovalo več kot le hvaležnost – sprejemati je moral pravila, ki mu jih postavljajo, in biti pripravljen na prevzgojo, pri čemer je bilo pogosto nepomembno, ali si je pomoč sploh želel.⁵³²

Izkoreninjenje brezbržnosti, lenobe, nemarnosti, revščine, beračenja in vseh pregreh, ki so izhajale iz teh pojavov, ter uveljavitev delavnosti, ubogljivosti ter drugih kreposti so poskušali doseči z literaturo, ki je bila namenjena zlasti kmečkemu sloju prebivalstva,⁵³³ in s poljudnimi zdravstvenimi vsebinami, ki pa zaradi svojega obsega in zapletenega jezika pogosto niso zares služile svojemu prvotnemu pomenu. Med predstavniki stroke in oblasti so se pogosto odvijale razprave, ki so se vrtele predvsem okoli potrebe po takem tisku glede na aktualne zdravstvene razmere ter okoli stopnje medicinskega znanja, ki naj bi ga take publikacije podajale, da bi bile še vedno dostopne širokim slojem prebivalstva. Nasprotovanje ideji, da bi vsak posameznik postal svoj lastni zdravnik, je bilo pravzaprav ves čas prisotno, zato naj bi te publikacije vsebovale zgolj nasvete za preventivo in zdravo prehrano, nemalokrat pa naj bi tudi te povzročale več škode kot koristi. Prebivalstvo, ki je bilo preprosto, večinoma nepismeno in zato tudi premalo izobraženo, nevedno in navezano na svoja stara prepričanja, namreč ni moglo pravilno dojeti sporočila, ki so jim ga priročniki želeli prenesti.⁵³⁴ Zdravniki so odkrito nasprotovali širjenju medicinske literature med preprosto ljudstvo, saj naj bi si informacije namreč pogosto razlagalo po svoje in povsem napačno. Enostavneje naj bi bilo zdraviti ljudi, ki nič ne vedo in zaupajo zdravniku, kot pa

529 Rosenstock, *Prevention of Illness*, str. 169–170.

530 Stoeckle, *The Future of Health Care*, str. 292–293.

531 Kosa, *The Nature of Poverty*, str. 25.

532 Kosa in Robertson, *The Social Aspects of Health and Illness*, str. 47.

533 Najbolj znana dela s tako vsebino na nemškem govornem področju so bila *Noth- und Hülfsbüchlein* Rudolfa Beckerja, *Der Kinderfreund* Fridericha Eberharda von Rochowa ter didaktične novele Johanna Pestalozzija in Christiana Salzmann. Gl. Lindemann, *Health and Healing*, str. 66.

534 Prav tam, str. 66–70.

praznoverce, polne predsodkov, ki si sami postavljajo diagnoze in predpisujejo terapije.⁵³⁵ Že nestrokovno izvajana dieta brez pravega zdravniškega nadzora naj bi lahko imela katastrofalne posledice, prepustiti zdravljenje neukemu posamezniku pa naj bi bilo enako, kot da bi »porinili meč norcu v roke«. ⁵³⁶ V nasprotju s pričakovani piscev pa tudi poljudni, preprosti in nedvoumni nasveti niso zmanjšali apatije najnižjih slojev do teh vprašanj, zato je začelo prevladovati mišljenje, da bo večji napredek mogoče doseči z izboljšanjem javne zdravstvene službe, ki naj bi temeljila na skupnem delu zdravnikov, lokalnih in šolskih oblasti in duhovništva ter nenazadnje na prisili, in ne več zgolj na brezupnih poskusih višanja stopnje izobraženosti.⁵³⁷

MESTA PROTI PODEŽELJU

Kot najbolj problematična so dolgo veljala mesta, ki naj bi kot pijavke srkala življenjsko energijo iz ljudi, jih izmozgala in izkoristila, nato pa zavrгла kot izmečke. Mesta so veljala za idealno okolje za razvoj in razširjanje nalezljivih bolezni, ki so neposredno izvirale iz pomanjkljivih higienskih navad in neugodnih življenjskih razmer. Poleg kolere, davice, ošpic, škrlatinke, griže, legarja in spolnih bolezni je največji davek zagotovo zahtevala t. i. stanovanjska bolezen tuberkuloza, ki se je širila prav zaradi prenaseljenih in nehigieničnih stanovanj, neustrezne in pogosto pomanjkljive prehranjenosti ter neustreznih delovnih razmer.⁵³⁸ Na to tradicijo se je naslonil tudi Friedrich Engels, ki je revščino in degradacijo štel za neposredni posledici industrializacije, ki je posegla v prej ustaljeni družbeni red in socialne odnose v ruralnem okolju, kjer naj bi ljudje živeli v stiku z naravo in samimi seboj.⁵³⁹ Dejstvo, da sta bila boj za preživetje in revščina tudi na podeželju sestavni del življenja, so večinoma spregledali. Odvisnost od vremena, suše, bolezni in naravnih nesreč je tudi prebivalce podeželja pehala v ekstremno revščino, ki ni bila ne romantična ne idilična.⁵⁴⁰ Podoba kmeta se je spremenila: iz trdnega in klenega se je spremenil v manjvredno in nemoralno bitje, ki zavrača napredek ter dognanja znanosti in brezvestno širi bolezni po vsej svoji okolici. Uveljavila se je podoba, kakršno sta slikala Balzac in Zola. Branjevke, ki so se s svojimi cizami zgrinjale iz vasi v mesta, so primerjali s ščurki, ki prilezejo iz zidnih razpok, kmete pa z velikimi glodavci, ki rijejo po zemlji.⁵⁴¹ Če so se bolezni širile zaradi neurejenih

535 *Novo doba*, 12. 6. 1918, str. 3, Ospice (Boginje, Šeše, Variola).

536 Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 206.

537 Lindemann, *Health and Healing*, str. 66–70.

538 Marinšek, Jetika in stanovanje, str. 47–48. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 38.

539 Engels, *Položaj delavskega razreda v Angliji*, str. 49–101.

540 Fuchs, *Gender and Poverty*, str. 73.

541 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 220–221, 310. Guerrand, *Spazi privati*, str. 275.

gnojišč in stranišč, ki jih zaradi revščine in neurejene komunalne infrastrukture ni bilo mogoče v večji meri izboljšati, pa pisci niso imeli nikakršnega razumevanja za roje muh, nesnago, sobivanje z živalmi in njihovimi izločki ter zavračanje umivanja rok. Predvsem je v oči bodlo dejstvo, da desetletja nasvetov in pridig niso obrodila posebnih sadov, saj lahko enake opise katastrofalnih razmer v kmečkih kuhinjah preberemo tako leta 1846 kot tudi še leta 1929. Revščina je torej obveljala za izgovor za zanikrnost, revež pa je bil namesto pomoči in usmiljenja vse pogosteje deležen obsojanja, zmerljivk in poniževanja.⁵⁴²

Nastajale so številne analize, ki so se posvečale značajskim potezam podeželskega prebivalstva; te naj bi bile pravzaprav odgovorne za bedo, in ne razvoj na podeželju. Njihova miselnost in duševnost naj bi se oblikovali skozi stoletja boja za preživetje in pomanjkanja. Vse njihove misli naj bi se vrtele okoli zemlje, kot glavna vrednota pa naj bi se uveljavila izjemna varčnost, če ne celo skopost v izrabi resursov, ki jih je imel na voljo.⁵⁴³ Usoden je bil tudi izrazito podrejen položaj žensk, ki so si pogosto želele napredka pri oskrbi z vodo in na področju higienizacije nasploh, vendar jim zaradi svoje brezpravnosti z novimi idejami ni uspelo.⁵⁴⁴ Namesto o konstantnem napredku so avtorji pogosto poročali o vedno novih zdrskih navzdol, saj so med gospodarsko krizo ali pa zgolj ob slabši letini najprej opazili padec pri porabi mila in drugih higienskih pripomočkov ter padec v kakovosti obleke in prehrane zlasti otrok.⁵⁴⁵

Asanacijska dela, ki so se sprva ustavljala pred hišnim pragom, so vse bolj posegala tudi v notranjost domovanj mestnih in vaških revežev, v prenapolnjena, temna, vlažna in človeka nevredna bivališča, ki niso veljala le za leglo bolezni, temveč so bila predvsem dokaz degeneriranosti, manjvrednosti in grešnosti.⁵⁴⁶ Progresivna degeneracija, ki se je širila v teh okoljih, slabšala genetski material in uničevala narod, je veljala celo za hujšo grožnjo, kot so bile epidemije nalezljivih bolezni, saj se je bilo proti njej neskončno težje boriti in jo je bilo praktično nemogoče izkoreniniti.⁵⁴⁷

TUBERKULOZA IN ROJSTVO SOCIALNE MEDICINE

Obdobje med obema vojnama se je začelo s hudo pandemijo španske gripe, ki je imela svetovne razsežnosti. Zdravje je bilo v središču pozornosti vlad, ki so

542 Justin, *Higiena hiše*, str. 25–26. *Zdravje: priloga Prerodu*, december 1929, str. 200–203, Higiena na kmetih pozimi. *Novice*, 27. 5. 1846, str. 82–83, Bog daj zdravja!. Dibile, *Etnologija spalnice*, str. 155.

543 Möderndorfer, *Slovenska vas*, str. 39.

544 Prav tam, str. 40.

545 Prav tam, str. 88.

546 Grotjahn, *Die hygienische Forderung*, str. 163–186. Pirc, *Asanacija naselja*, str. 8–9. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 47. Camporesi, *Introduzione*, str. XII.

547 Camporesi, *Introduzione*, str. XVI–XV.

si prizadevale za povojno obnovo družb in gospodarstva. Države so, v odvisnosti od urejenosti upravnega aparata in razpoložljivih finančnih resursov, uveljavljale pravila, po katerih zdravje ni bilo več le stvar in skrb posameznika. Postalo je del javnega diskurza in javna problematika, kjer se je od posameznika pričakovalo, da se bo podrejal javnemu dobremu. Odgovornost je bila obojestranska. Države so nase prevzemale vse več odgovornosti za bivanjske in delovne razmere, zagotavljanje oskrbe bolnih, izvajanje preventivnih akcij, od posameznika pa se je pričakovalo, da se bo podrejal in živel v skladu z navodili stroke. V državah, ki so postajale vse bolj avtoritarne, je nadzor vse bolj preraščal v prisilo, zato niso več nemo stale ob strani, temveč so od svojih državljanov pričakovale aktivno udeležbo in odgovorno ravnanje. Vrstile so se higienske razstave, zaposlovali so zaščitne sestre, ki naj bi skrbele za razmere v bolj oddaljenih območjih, odpirali so nove ustanove, prirejali predavanja, zbirali statistične podatke, ki naj bi bili podlaga nadaljnjim ukrepom, predavanja iz socialne medicine pa so postala tudi del rednega izobraževanja na medicinskih fakultetah. Državljeni so pridobili več pravic, lahko so pričakovali oskrbo, vendar so ugodnosti imele tudi svojo ceno. Socialna medicina je stopila na prizorišče in preseгла klasične preventivne akcije, saj so si njeni izvajalci začeli lastiti pristojnosti nadzora. V nasprotju z evgeniko, ki je napredek pričakovala od izboljšave genetskega materiala, se je socialna medicina zanašala na izboljšavo okolja v najširšem mogočem smislu.⁵⁴⁸

Če so bile v preteklosti epidemije nalezljivih bolezni tiste, ki so spodbujale higienske reforme, je status socialne bolezni *par excellence* zagotovo imela tuberkuloza, ki je veljala za bolezen, ki povzroča ekonomsko, higiensko in reproduktivno škodo. Bolniki niso bili več preprosto bolniki, saj so jih v skladu z evgeničnimi idejami označevali celo za nosilce »manjvrednega genotipa«, ki jih je treba izključiti iz reproduktivnega cikla – ker je bila večina izjemno revnih, je bila korist dvojna.⁵⁴⁹ Boj proti tuberkulozi je presegel boj proti nalezljivi bolezni – obstajala je celo nevarnost biološke mutacije, ki je lahko vodila v dokončen propad neke skupnosti.⁵⁵⁰

Percepcije in opisi tuberkuloznega bolnika so se spreminjali od 18. stoletja naprej. Iz romantične bolezni, ki se je je držal pridih umetniškosti in boemskosti, je postala delavska in stanovanjska bolezen, dokler ni dobila izrazito slabšalnega predznaka, ki je presegel prejšnje oznake bolezni bede. V času, ko je umrljivost zaradi tuberkuloze dejansko upadla, je bolezen postala izjemna stigma. Postala je bolezen degradacije, alkoholizma, lenobe sovražnikov države, ki so namenoma izpodjedali narodovo telo.⁵⁵¹ Klasično individualno zdravljenje, kljub trudu in

548 Borowy in Gruner, Introduction, str. 1–3.

549 *Jutro*, 10. 5. 1923, str. 7, Socialna politika. *Jutro*, 30. 3. 1921, str. 3, Sanitetni zakoni.

550 Hähner-Rombach, The Construction, str. 354.

551 Prav tam, str. 345–346.

vedno novim pristopom, ki so jih uveljavljali zdravniki, ni prinašalo nikakršnih rezultatov. Sprva so bolniku poskušali zagotoviti zdravilen zrak v obmorskih in gorskih zdraviliščih, krepčilno prehrano, veliko sončne svetlobe in duševnega miru. Tak pristop se je pogosto izkazal za jalovega, saj so si tako zdravljenje največkrat lahko privoščili le najpremožnejši, večina bolnikov pa je ostajala doma, obsojena na lastno bedo. Šele takrat, ko je tuberkuloza postala del socialnega vprašanja in s tem del političnega diskurza in ko se je fokus premaknil z osnovnega medicinskega zdravljenja na socialne, ekonomske in poklicne razmere posameznika, so se pri boju proti njej pokazali prvi rezultati.⁵⁵² V priročnikih je zaslediti misel, da je pojav tuberkuloze pogojen s telesno konstitucijo, sestavo živcev, nezmernim življenjskim slogom in spolnimi pregrehami. Zdravniki so večinoma iskali napake v življenjskem slogu posameznika, duševni razrvanosti ter tudi v dednih dejavnikih. Teza o dednosti jetike je ostala dolgo zakoreninjena med ljudmi celo po tem, ko je Robert Koch že odkril povzročitelja bolezni. Dejstvo, da se je tuberkuloza pogosto pojavljala znotraj ene družine, je veljalo za neizpodbiten dokaz, da obstajajo dejavniki tveganja, ki so dedni in ki jim ni mogoče ubežati. Razlag, da tuberkuloze ni »v družini«, temveč da je v »hiši« ter da bi jo s pravilno higieno, zračenjem in prehrano lahko odpravili, ljudje niso hoteli sprejeti, saj je bilo razloge lažje pripisati usodi kot pa lastnim napakam.⁵⁵³ Pojavljale so se dileme, ali je pri boju proti tuberkulozi upravičeno uporabiti prisilo v obliki prisilnih hospitalizacij, s katerimi bi bolnika izolirali od okolice in mu tako preprečili, da bi okužbo širil naprej. Poseg v človekovo svobodo je veljal za upravičenega, če je za to obstajal višji, javni interes. Pojavila so se jasna razlikovanja v vrsti obravnave, saj so revnejši sloji veljali za nezanesljive in na ravni otrok, ki jih je treba vzgojiti, nadzorovati in po potrebi tudi kaznovati. Iz žrtev okoliščin so postali krivci za lastno bolezen in usodo svojih potomcev. Namesto empatije so bili deležni obsojanja, in bolj ko je bil režim avtorski, bolj so poudarjali pomen zdravja, klenosti in pomena služenja narodu in državi. Tuberkulozne bolnike so pogosto obsojali, da niso naredili dovolj, da si niso dovolj prizadevali, da bi ozdraveli, da so leni in neodgovorni.⁵⁵⁴ Tuberkuloza sicer ni bila uvrščena med nalezljive bolezni, pri katerih bi bila po zakonu obvezna prijava politični okrajni in deželni oblasti, vendar se je od zdravnikov vseeno pričakovalo, da o bolnikovem stanju obvestijo okolico in nosilce oblasti, zlasti če ta ni upošteval navodil pri zdravljenju. Pojavljali so se predlogi, da bi bilo treba neposlušne bolnike zakonsko preganjati, saj naj bi bili egoisti in kriminalci,

552 Musek, *Tuberkuloza*, str. 22. Dietrich-Daum, »Die Wiener Krankheit«, str. 144–145. Toplak, Jetika, str. 382.

553 Dietrich-Daum, »Die Wiener Krankheit«, str. 45, 51–52, 104, 142–143. *Zdravje, priloga Prerodu*, 1. 6. 1925, str. 84–86, Jetika na kmetih.

554 Hähner-Rombach, *The Construction*, str. 349–350.

širjenje tuberkuloze pa so vse pogosteje primerjali z nenaklepnim ali celo naklepnim umorom.⁵⁵⁵

Smrtnost zaradi tuberkuloze je pomembno padla šele v letih pred drugo svetovno vojno, ko se je število spustilo na 158 žrtev na 100.000 prebivalcev, saj je pred tem za tuberkulozo umrlo v povprečju 2.000 ljudi na leto. Leto 1929 velja za prelomnico, ko je tuberkuloza prenehala biti najpomembnejši posamični vzrok smrti ter se je začela umikati drugim, predvsem boleznim srca in ožilja ter raku. Prave uspehe je sicer prinesla šele uporaba antibiotikov, tudi potem pa ni izginila stigma, ki je zaznamovala bolnike in njihove svojce.⁵⁵⁶ Tuberkuloza je namreč veljala za bolezen bede in pomanjkanja pa tudi nerazgledanosti in zaostalosti. Pisci priročnikov in člankov so se pogosto zgražali nad revnimi sloji, ki navidezno niso želeli razumeti in upoštevati niti najosnovnejših navodil. Ljubljanski OUZD je med tuberkuloznimi bolniki izvedel anketo, ki je pokazala na alarmantne razmere. Od 306 bolnikov, ki so bili zajeti v raziskavo, je lastno sobo imelo zgolj 61 oseb, ostali pa so si delili ne le sobo, temveč pogosto celo posteljo. Večina anketiranih si je posteljo delila še z vsaj dvema oseba, največkrat so bili to otroci, kar je vzbujalo bilo še več skrbi.⁵⁵⁷

V anketi med šolarji, ki jo je izvedel Vinko Möderndorfer, je bilo očitno, da le 11 odstotkov njegovih učencev spi samih v postelji, da si večina (60 odstotkov) deli posteljo s še enim družinskim članom, da 24 odstotkov učencev spi v postelji s tremi ali več družinskimi člani, da 3 odstotki otrok sploh nimajo postelje, vendar vseeno spijo v hiši, medtem ko mora 2,5 odstotka otrok spati celo v hlevu ali kje drugje.⁵⁵⁸ O katastrofalnih razmerah priča tudi dejstvo, da je imelo kar 75 odstotkov otrok telesno težo pod spodnjo mejo normale, da je bilo 44 odstotkov nižjih glede na takrat veljavne krivulje rasti, zaznali pa so tudi velika odstopanja v pričakovanih letnih prirastkih v višini in teži. Še bolj skrb vzbujajoče je bilo, da se primanjkljaj ni več kazal le na telesnem področju, ampak je preraščal v vsesplošno zaostalost.⁵⁵⁹ Otroci so nedvomno več zbolevali – poleg tuberkuloze tudi za bronhitisom in drugimi prehladnimi obolenji, bili so slabokrvni, 33 odstotkov otrok je bilo golšavih in med 55 in 86 odstotkov otrok je imelo zanemarjene, večinoma gnile zobe.⁵⁶⁰

Ton, ki ga je mogoče zaznati v člankih in priročnikih, ki obravnavajo problematiko tuberkuloze, je bil pogosto izjemno obtožujoč. Revščina ni bila naravna nesreča, ki je ne bi bilo mogoče preprečiti. Starši bi lahko bolje zaščitili lastne

555 *Dan*, 5. 5. 1913, str. 2, O obrambi kužnih bolezni. *Domačin*, 27. 6. 1914, str. 128, Dolžnost naznanjanja nalezljivih bolezni. Gl. tudi Hähner-Rombach, *The Construction*, str. 351.

556 Zupanič Slavec, *Tuberkuloza*, str. 14.

557 Matko, *Katekizem o tuberkulozi*, str. 11.

558 Möderndorfer, *Slovenska vas*, str. 90.

559 Prav tam, str. 98–99.

560 Prav tam, str. 100–101.

otroke pred širjenjem okužb, predvsem pa bi lahko s sredstvi boljše razpolagali. Že tako skromne dohodke so pogosto porabljali za kavo, tobak in alkohol ter preživljali čas po zakajenih krčmah, namesto da bi otrokom nudili mleko in jajca.⁵⁶¹ V desetletjih pred drugo svetovno vojno, ko so bila še vedno zelo pogosta obdobja sezonskega pomanjkanja, je bila večina prebivalstva nepravilno prehranjena. Prehrana, ki je temeljila na krompirju in močnatih jedeh, mesa pa skoraj ni vključevala, naj bi neposredno ogrožala zdravje in šibila organizem ljudi, ki so bili zaradi narave dela in bivanjskih razmer že sicer pogosteje izpostavljeni boleznim.⁵⁶²

TRAHOM

Poseben fenomen predstavlja trahom, očesna bolezen, za katero je značilen dolg potek, zaradi katerega je ljudje niso dojemali kot izrazito ogrožajočo, čeprav je nazadnje lahko vodila v slepoto. Na področje socialne medicine je spadala, ker ni zahtevala zgolj dolgotrajnega in rednega zdravljenja, temveč tudi spremembo bivanjskih in delovnih razmer, v katerih se je sicer bolezen širila, pa tudi spremembo vrednot – ali kot lahko preberemo v takratnem časopisu: »S samimi medicinskimi in uradnimi ukrepi se taka bolezen ne da izkoreniniti.«⁵⁶³

Izobraževanje in osveščanje se je začelo relativno zgodaj, saj je bil prvi priročnik preveden v slovenščino že leta 1890, vendar še ni bil namenjen neposredno bolnikom, temveč vsem strokovnim delavcem, ki so prihajali v stik z okuženimi. Avtor Keesbacher je kot vodilnega generatorja okužb prepoznaval vojsko oziroma vojake, ki so okuženi prihajali na dopust in bi se morali zdraviti na lastne stroške, ter predvsem nabornike, ki so si na tak način kupili svobodo.⁵⁶⁴ Na seznamu hib in okvar, ki so bile razlog za razglasitev nesposobnosti za opravljanje vojaške službe, je bil namreč tudi trahom,⁵⁶⁵ obvezni pregledi pred naborom pa so pokazali, da je bilo na najbolj prizadetih območjih s trahomom okuženih tudi 30 odstotkov nabornikov.⁵⁶⁶ Slabe razmere naj bi v veliki meri izhajale iz dejstva, da je bila Avstrija vse do leta 1913 brez enotnega zakona o preprečevanju nalezljivih boleznim, kar je pomenilo, da v boju proti epidemijam ni bilo enotnega pristopa in da so dežele sprejemale ukrepe, ki so veljali zgolj na omejenih območjih.⁵⁶⁷

561 Dietrich-Daum, »Die Wiener Krankheit«, str. 171.

562 Möderndorfer, *Slovenska vas*, str. 79–80.

563 *Jutro*, 28. 10. 1938, str. 4, Trahom v Medmurju in okolici Varaždina.

564 Keesbacher, *Egiptovska bolezen*, str. 9–10. Gl. tudi *Slovenec*, 24. 9. 1884, str. 1, Zdravstvo pri vojaki. *Slovenec*, 21. 6. 1888, str. 3, Dnevne novice. *Slovenec*, 19. 11. 1902, str. 3, Epidemija v tržaški garniziji.

565 *Deželni zakonik*, str. 134.

566 *Slovenski narod*, 19. 5. 1884, str. 3, Domače vesti.

567 *Slovenski narod*, 31. 1. 1913, str. 1, Državni zbor.

Povzročitelj bolezni ni bil poznan, veliko pa je bilo mogoče storiti proti slabi in neredni prehrani ter bednim življenjskim razmeram, ljudje pa naj bi raje pristopali k zdravljenju, če bi bili vsaj za določeno obdobje upravičeni do podpore. Ker med okrevanjem niso mogli delati, so bili povsem brez dohodkov, kar je v bedo porinilo celo tistega, ki je pred okužbo spodobno živel.⁵⁶⁸ Prikrivanje trahoma je bilo torej povezano s tem, da je diagnoza te bolezni pomenila izgubo zaposlitve ali izključitev iz izobraževalnega procesa, zaradi nje pa so bolnikom odrekli tudi vsako drugo medicinsko oskrbo.⁵⁶⁹

Trahom se je širil v ogrskem delu države predvsem v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja. Stanje je bilo tako skrb vzbujajoče, da so že leta 1886 pripravili dve uredbi o zatiranju trahoma. Prva, ki naj bi bila vzpostavljena na celotnem ogrskem ozemlju, v Slavoniji in na Hrvaškem žal ni bila vzpostavljena, druga uredba pa je bila namenjena predvsem območjem z največjim deležem okužb in je predvidevala aktivno vključevanje učiteljev, duhovščine ter strogo izvajanje nadzora in prevzgojo prebivalstva. Razširjenost obolenja so v tistem obdobju ugotavljali z metodo vzorčenja, perlustracije celotnega prebivalstva so izvajali le v skrajnih primerih.⁵⁷⁰ Leta 1897 so v Prekmurju našli 778 primerov, obolevali pa so zlasti sezonski delavci. Ti bi pred odhodom na delo in po povratku domov sicer morali na obvezen pregled, ki pa je bil plačljiv, zato so se mu poskušali izogniti. Uredba je predvidevala brezplačne preglede za šolarje dvakrat na leto, prvi pregled je moral biti izveden pred začetkom šolskega leta. Okuženi otroci naj ne bi smeli v šolo, tisti z blažjimi oblikami pa naj bi sedeli v posebnih klopeh, da bi zmanjšali možnost prenosa. Predvideli so tudi periodične preglede zaposlenih v industriji in delavcev v skupnih stanovanjih. V preglede naj bi vključili tudi vajence, delavce, obrtniške pomočnike, zapornike. Pomembno je bilo, da so bolnikom v nalezljivih stadijih bolezni želeli preprečiti zapuščanje matične občine oziroma so morali zdravljenje nadaljevati tudi v novi občini in oblastem pojasniti svoje stanje. Predpisali so obvezno sledenjem vsem kontaktom, obvezno prijavo vsakega novega obolenja, izvajanje preventivnih pregledov, vodenje zapisnikov o teh pregledih. Zdravljenje je bilo ambulantno in bolnik se je moral dva- do štirikrat na teden oglasiti pri svojem zdravniku zaradi zdravljenja. Če se je kdo ambulantnemu zdravljenju upiral, so ga lahko hospitalizirali. Pojavljale so se dileme, kdo bo kril stroške zdravljenja za bolnike brez premoženja, posebna pravila pa so uveljavili tudi za vojake.⁵⁷¹ Zdravljenje je bilo mehanično: izvajali

⁵⁶⁸ Keesbacher, *Egiptovska bolezen*, str. 6.

⁵⁶⁹ *Načelne določbe za sprejem v cesarja Franca Jožefa zavetišče*, str. 1. Gl. tudi *Domačin*, 6. 6. 1914, str. 104, *Tedenske novice. Sanatorium Vurberg*, str. 2.

⁵⁷⁰ Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 14. Gl. tudi Dobaja, *Pregled razvoja zdravstvene zakonodaje*, str. 133.

⁵⁷¹ Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 13. *Düsevní listy*, 20. 4. 1924, str. 68, Palerom i delavcem.

so masažo ter precej boleči abrazijo in ekspresijo, tj. strganje površine očesa in notranjosti vek ter iztiskanje izcedka, zato ne preseneča, da so se mu ljudje v začetnih stadijih poskušali na vsak način izogniti.⁵⁷² Zlasti z območja Goričkega so poročali, da so ljudje nad zdravljenjem obupovali. Leta in leta mukotrpne hoje do zdravnika, za kar so porabljali dragocen čas in sredstva, uspeha pa ni bilo nobenega. Avtor prispevka je opozarjal, da so celo tisti, ki so zdravljenje vzeli resno in so redno prihajali v ambulanto, pričakovali, da bodo vse rešili z obiskom ambulante, medtem ko doma niso uvajali potrebnih sprememb.⁵⁷³ Tudi trahomske sestre so poročale, da v svojih rednih nadzorih ne zaznavajo napredka, le vdanost v usodo.⁵⁷⁴

V prvo bojno linijo so pisci postavljali gospodinje, ki naj bi skrbele za čistočo doma in družinskih članov in se borile proti nesnagi, smradu, rojem muh in drugih škodljivcem, ki so veljali za znak zanemarjenosti, nevestnosti in zla.⁵⁷⁵ Pozivali so jih, naj prekinejo z »bakteriološkimi napadi iz zraka« oziroma z otresanjem starih cunj in posteljnine na nedolžne mimoidoče, predvsem pa naj se ne izgovarjajo na revščino, ki ne more in ne sme biti izgovor za umazanijo.⁵⁷⁶ Zahteve, da morajo bolniki imeti posebno sobo, lastno posteljnino, pribor, umivalnik, krpe in brisače, so bile povprečni družini v Prekmurju nedosegljive.⁵⁷⁷

Trahom je bil občasno prisoten na celotnem slovenskem ozemlju. Prvi slovenski okulist Emil Bock je navajal, da so na Kranjskem med letoma 1887 in 1899 evidentirali približno 900 bolnikov s trahomom, nato pa naj bi bila bolezen izkoreninjena, vendar se zdi, da je bilo zmagoslavje preuranjeno, saj je trahom vsaj na področju Loškega Potoka ostal endemično prisoten, pa tudi tisk ponuja drugačno sliko razmer.⁵⁷⁸ Posamezni izbruhi so se dogajali predvsem v vojašnicah, delovnih kolektivih in dijaških domovih, torej na krajih, kjer so vladale natrpanost in slabe higienske razmere. Najbolj pa je bil trahom seveda povezan s Prekmurjem, kjer je bil iz različnih vzrokov izjemno razširjen med prebivalstvom vseh starostnih skupin. Dokler niso poznali povzročitelja bolezni, je bilo zdravljenje bolj kot ne obsojeno na neuspeh, skepsa do zdravnikov pa je ostala zelo živa tudi po tem, ko so se že pojavila uspešna terapevtska sredstva. Ljudje so se tradicionalno radi obračali na mazače, najpomembnejšega – sprememb v bivalnem okolju in higienskih razmerah – pa niso uvajali, niti ni prišlo do razvoja komunalne infrastrukture, ki bi napredek omogočala. V času med obema

572 Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 14.

573 *Novine slovenske krajine*, 30. 4. 1939, str. 3, Glasi iz slovenske krajine.

574 *Slovenski dom*, 12. 5. 1936, str. 2, Egiptovska bolezen se širi.

575 *Jutro*, 27. 6. 1926, str. 12, Naše ljube muhe.

576 *Jutro*, 28. 4. 1940, str. 9, Več skrbi za zdravje Črnomlja!

577 *Domoljub*, 5. 8. 1926, str. 492, Obramba proti nalezljivim boleznim. *Slovenski narod*, 28. 5. 1894, str. 3, Zdravstveno stanje.

578 Dobaja, *Pregled razvoja zdravstvene zakonodaje*, str. 133. Bassin, O trahomu, str. 190–195.

vojnama Prekmurje pogosto označujejo za slovensko Sibirijo, kamor so javne uslužbenke pošiljali za kazen.⁵⁷⁹ Pokrajino ob Muri naj bi posebej zaznamovale beda in nevednost, pa tudi bivanjske razmere naj bi bile katastrofalne. Hiše iz blata in slame, kuhinja, spalnica in hlev so bile najpogosteje v enem samem prostoru, snaga in dezinfekcija sta bili zaradi ilovnatih tal večinoma nemogoči, poleg tega pa je bilo prebivalstvo večinoma slabo prehranjeno, šibko in neodporno, saj so jedli samo koruzo, ker so vse ostalo prodali.⁵⁸⁰

Po prvi svetovni vojni so bili predeli z največjo pojavnostjo trahoma priključeni k Jugoslaviji, ki ni imela tradicije boja proti tej bolezni in kjer je vladalo izjemno pomanjkanje zdravstvenih delavcev. Dobro razdelan sistem je po priključitvi k Jugoslaviji razpadel in dve desetletji sta bili izgubljeni, šele tik pred drugo vojno jim je uspelo uveljaviti perlustracije prebivalstva.⁵⁸¹ Prejšnje odredbe so izgubile veljavo in od leta 1923 prijavljanje novih okužb ni bilo več obvezno, zato se je povsem izgubil pregled nad novookuženimi. Šele leta 1925 so s posebnim pravilnikom Ministrstva za narodno zdravje regulirali delo že obstoječih ambulatorijev in nato do leta 1927 ustanovili 24 ambulanc na ozemlju celotne Jugoslavije. Pravilnik je ambulatorijem za zatiranje trahoma nalagal izjemno široke pristojnosti in obveznosti, ki jim jih s takratnim kadrom ni uspelo izvajati, saj naj bi poleg vodenja statistik, zdravljenja, izvajanja rednih sistematskih pregledov, vodenja potujočih ambulatorijev in izvajanja izobraževanj opravljali tudi nadzor nad domačimi razmerami bolnikov ter odredili asanacijske ukrepe, ki naj bi jih bolniki izvajali doma.⁵⁸² Pravilnik jim je nalagal nadzor nad zdravljenjem in tudi šolanjem otrok na domu, ki zaradi okužbe niso smeli k pouku, premestitev okuženih delavcev na delovna mesta, kjer so bili manj izpostavljeni in kjer si niso delili orodja, ter izvajanje strogega nadzora nad sezonskimi delavci.⁵⁸³ Predvidevali so strožji nadzor nad prebivalstvom ter načrtovali ustanavljanje posebnih šolskih oddelkov za okužene otroke, močno pa so propagirali tudi uvedbo obveznega zdravniškega pregleda ženinov pred sklenitvijo zakonske zveze, pri čemer ta ob dokazani okužbi s trahomom ne bi bila dovoljena. Do ustanovitve centralnega antitrahomskega ambulatorija v Murski Soboti je prišlo leta 1930, predtem pa je Prekmurje spadalo pod Prelog. Leta 1926 je bilo zdravljenja deležno 378 bolnikov v Prekmurju, leta 1927 pa

579 Szepessy, Kako smo živeli nekoč, str. 7. Gl. tudi *Jutro*, 23. 9. 1928, str. 4, Iz Prekmurja. *Jutro*, 10. 3. 1929, str. 4, Še o razširjanju trahoma v dijaškem zavodu v Murski soboti. *Slovenski narod*, 11. 9. 1890, str. 3, Domače vesti.

580 *Jutro*, 31. 10. 1934, str. 7, Griža v Prekmurju zatrta. *Prosveta*, 27. 5. 1929, str. 3, Prekmurje in Bela Krajina.

581 Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 27.

582 *Uradni list Ljubljanske in Mariborske oblasti*, 14. 12. 1925, str. 794, Pravilnik o poslovanju ambulatorijev za zatiranje trahoma.

583 *Pravilnik o pobijanju trahoma*, str. 6–8.

samo 62, kar kaže na nepoenoten pristop, ki je bil pogosto odvisen od entuziazma posameznega izvajalca zdravstvene dejavnosti. Zaradi pomanjkanja sredstev so zdravniki le redko odhajali na teren, in bolj ko je bila vas oddaljena, manj možnosti za izvajanje preventive in zdravljenja so prebivalci imeli. V časopisju je mogoče prebrati obtožbe, da si zdravniki niso posebej prizadevali za obiske med zanemarjenim in umazanim ljudstvom, temveč da so na bolnike najraje čakali v udobnejših ambulantah, ki pa so pogosto samevale.⁵⁸⁴

V času med obema vojnama sta bila v Prekmurju zgrajena dva zdravstvena domova, v Murski Soboti in Dolnji Lendavi. Skrbela naj bi za preprečevanje in zatiranje nalezljivih bolezni, asanacijo posameznih vasi in pokrajin ter za zdravje otrok, mladine in mater. Od nalezljivih bolezni sta bila na prvem mestu trahom in pljučna tuberkuloza, čeprav so se še vedno pojavljale tudi črevesne nalezljive bolezni. Poudarjali so zdravstveno vzgojno delo, prirejali različna predavanja, svetovanje, razstave, gospodinjske, higienske in druge priložnostne tečaje.⁵⁸⁵ Štiri leta po ustanovitvi centralnega antitrahomskega ambulatorija v Murski Soboti je bila opravljena prva perlustracija celotnega prebivalstva – zaradi ponavljanja pregledov so izvedli 100.000 pregledov in ugotovili, da je bilo v posameznih vaseh okuženih celo med 20 in 30 odstotkov. Množične perlustracije naj bi nato izvajali na štiri leta, preglede otrok pa vsako leto.⁵⁸⁶

Tabela 1: Statistični podatki o številu zdravstvenega osebja, izvedenih pregledih in številu obolelih v Prekmurju od leta 1931 do 1939.

Leto	Število vaških ustanov	Število zdravnikov	Število sester	Prvi pregledi	Ponovni pregledi	Ozdravljeni	Število obolelih na koncu leta
1931	-	-	-	-	-	-	2949
1932	7	1	6	188	2	25	3112
1933	16	1	2	683	204	15	3780
1934	26	1	6	1121	35	94	4807
1935	27	1	5	1095	20247	864	4917
1936	32	1	5	449	18519	101	5265
1937	30	2	3	458	20420	748	4975
1938	30	2	5	756	14884	234	5497
1939	30	2	4	313	15950	80	5695

Vir: Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 17.

584 *Jutro*, 25. 9. 1930, str. 4, Iz varaždinske okolice. Gl. tudi *Pravica*, 7. 4. 1927, str. 3, Tedenske novice.

585 Zadavec, *Zdravstvo v Prekmurju*, str. 27–28.

586 Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 16–18.

Poleg ambulatorija v Murski Soboti so ustanavljali še stalne podružnične in začasne vaške ambulante, zlasti v vaseh, kjer so zaznavali množične nove okužbe. Vodja trahomske službe jih je obiskoval različno, vendar naj bi bil v vsaki prisoten vsaj enkrat na teden. Zaradi velikih potreb so vključevali tudi zdravnike javne zdravstvene službe. Sestre naj bi vsako okuženo družino obiskale vsaj dvakrat letno, še več obiskov pa so dobili »nedisciplinirani« bolniki. Vodile so dnevne in mesečne evidence, vsak bolnik je imel svojo kartoteko, vodile so knjigo obiskov. Prosvetni delavci so bili zavezani k zdravstveni vzgojni dejavnosti. Šola naj bi prevzela pomembno vlogo pri osveščanju in prevzgoji, zato je zdravnik Jože Pečan opozarjal, da je izključevanje otrok iz šolskega sistema ne samo nepotrebno, ampak celo škodljivo, saj je okuženi otrok izključen iz izobraževanja, bolezen pa bo kljub temu zagotovo razširil tudi med družinske člane, popoldne pa se bo nato še prosto igral tudi s sošolci, s katerimi se ni smel družiti v šoli.⁵⁸⁷ Osveščanje naj bi potekalo predvsem z vključevanjem poučnih vsebin v učni načrt pri različnih predmetih, saj naj bi bil tak posreden način izobraževanja veliko uspešnejši kot suhoparna predavanja, pri katerih so misli otrok pogosto odplavale drugam.⁵⁸⁸

Tabela 2: Statistični podatki o obisku bolnikov v centralnem ambulatoriju, vaških ambulantah in o obiskih trahomskih sester na domu.

Leto	Obiski v centralnem ambulatoriju	Obiski v vaških ambulantah	Obiski zdravnikov na domu	Obiski sester na domu
1933	9507	50 364	118	763
1934	12050	101 943	24	1361
1935	15184	98 479	-	940
1936	18343	72 399	-	473
1937	19070	75 024	-	1257
1938	14841	96 085	-	1113
1939	5414	65 211	-	1188

Vir: Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 17.

V času med obema vojnama so ves čas imeli velike težave s hospitalizacijo bolnikov: dokler je Medžimurje spadalo pod mariborsko oblast, je bolnike iz Prekmurja sprejemala bolnišnica v Prelogu, nato pa ne več. V Murski Soboti so imeli na voljo samo deset postelj, čeprav bi jih po ocenah potrebovali vsaj 60 do 80, mariborska bolnišnica ni imela ustreznega oddelka, Ljubljana je bila predaleč,

⁵⁸⁷ Pomoč, priloga *Novin Slovenske Krajine*, 4. 6. 1933, str. 4, O trahomu v Prekmurju.

⁵⁸⁸ *Učiteljski list*, 10. 9. 1924, str. 124, Učni načrti in didaktični predpisi.

poleg tega pa zdravljenje ni bilo zastoj, zato so se mu poskušali izogniti.⁵⁸⁹ Bolnik je predlagano bolnišnično zdravljenje lahko tudi zavrnil, če je dokazal, da se redno in vestno zdravi pri drugem pooblaščenem zdravniku. Prisilno zdravljenje je lahko bilo odrejeno, le če bolnik ni redno prihajal na ambulantne preglede in ni upošteval navodil, ki jih je dobil od osebja glede osebne higiene in tudi sprememb, ki naj bi jih uvedel v domačem bivalnem okolju. Ker pravilniki niso natančno določali, kdaj naj bi bilo prisilno zdravljenje odrejeno in kaj točno je veljalo za izmikanje zdravljenju, je bilo veliko odvisno od arbitrarne odločitve posameznega zdravnika.⁵⁹⁰ Bolniki so bolnišnično zdravljenje pogosto, bolj ali manj upravičeno, dojemali kot kazen in za izvajanje terapij niso bili posebej motivirani. Veliko prahu je na primer dvignil zaplet s prekmurskimi trahomskimi bolniki, ki so se zdravili v Mariboru in so neke nedelje dobili dovoljenje, da prekinajo strogo izolacijo ter se naužijejo svežega zraka izven bolnišničnih zidov. Bolniki, ki so dobili priložnost za odhod v mesto, so se tam naužili predvsem vina in nato pijani razgrajali po mestu, ob povratku pa tudi po bolnišnici, zaradi česar je bilo nujno posredovanje policije, trije stražniki pa so jih komaj obvladali. S tem so se izkazali za nezrele, nezanesljive in neodgovorne, predvsem pa nevredne pomoči, ki so je bili deležni.⁵⁹¹

Okužbe so kljub trudu iz leta v leto naraščale. Leta 1933 so v Prekmurju imeli zabeleženih 3.780 oseb, leta 1934 pa že več kot 4.800, kar so pripisovali predvsem dejstvu, da jim ni uspelo preseči nizke zdravstvene osveščenosti, nediscipliniranosti, slabega socialnoekonomskega položaja in majhnega števila zdravstvenih delavcev.⁵⁹²

Zaradi tradicije odhajanja na sezonsko delo je bilo ves čas zelo prisotno mešanje prebivalstva, ogrožala naj bi jih prisotnost Romov, ki so prosjačili od vrat do vrat in puščali okužbo na kljukah, zelo veliko vlogo pri širjenju pa je imela tudi vojska. Ker so trahom dojemali kot manj usodno bolezen, je obstajala dolga tradicija namernega okuževanja z namenom izogibanja vpoklicu v vojsko. Med prvo svetovno vojno je bilo to še toliko bolj prisotno, zato izbruh v letih po vojni ne preseneča.⁵⁹³

589 Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 18. Gl. tudi *Jutro*, 25. 2. 1934, str. 4, Eno leto borbe na fronti higiene. *Slovenec*, 26. 5. 1935, str. 10, Stroški za zdravljenje trahoma. *Pomoč, priloga Novin Slovenske Krajine*, 4. 6. 1933, str. 4, O trahomu v Prekmurju.

590 *Službeni list Kraljevine Jugoslavije*, 22. 4. 1931, str. 606–607, Pravilnik o pobijanju trahoma. Podobne nejasnosti glede interpretiranja pravil so obstajale tudi po drugi svetovni vojni, ko so prisilno zdravljenje odrejali sanitarni inšpektorji. O tem gl. *Uradni list Socialistične republike Slovenije*, 7. 3. 1973, str. 272–280, Ukaz o razglasitvi zakona o sanitarni inšpekciji.

591 *Jutro*, 10. 11. 1927, str. 5, Iz Maribora.

592 Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 18. *Jutro*, 25. 2. 1935, str. 2, Higijenski zavod.

593 *Družina*, september 1929, str. 195, Egiptovska očesna bolezen. *Jutro*, 28. 4. 1940, str. 9, Več skrbi za zdravje Črnomlja.

ZATIRANJE TRAHOMA PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Po drugi svetovni vojni je opazen vpliv družbenogospodarskih in ideoloških sprememb, ki so nedvomno vplivale tudi na takratni zdravstveni sistem. Spreminjajoči se lastniški odnosi so se odrazili tudi na področju zdravstva in preventive, saj je od zasebnega zdravstva na začetku 20. stoletja prišlo do socializacije medicine, njenega poddržavljanja in podružbljenja. Nova poveljna oblast je trahomu napovedala boj, saj je izkoreninjenje trahoma dojemala kot vprašanje časti.⁵⁹⁴

Trahomu, ki se je širil v razmerah ekstremne bede, kjer ljudje nimajo postelj, brisač in možnosti umivanja, je bilo treba na vsak način narediti konec. Bojan Pirc je v knjižici z naslovom *Boj trahomu z zanosom* napisal, da imata stroka in oblast prvič v zgodovini vse, kar potrebujeta, da se prebivalce Prekmurja končno reši iz te nesreče. Nova poveljna oblast je bila ponosna, da ji je uspelo zagotoviti dobro zdravstveno organizacijo in uspešna zdravila, manjkalo je le še brezpogojno sodelovanje prebivalcev. Borba proti trahomu je bila podobna borbi proti tujemu okupatorju, v katerem mora vsak odigrati svojo vlogo: kmet, učitelj, delavec, učenec, predstavnik ljudske oblasti, starš, vsi morajo pomagati v boju proti skupnemu sovražniku, pri čemer pa so poudarjali, da je sovražnik bolezen, ne bolnik, ki si zgolj zaradi okužbe ne zasluži obsojanja in stigme.⁵⁹⁵ Jasno so poudarjali, da trahom ni sramota, da je nesreča, ki jo skupaj lahko premagajo. Trahom je dobil ideološki prizvok, saj naj bi se pojavil prav zaradi neustreznih lastniških razmerij – kmetje brez zemlje, izkoriščani v domačem okolju, so namreč odhajali na sezonsko delo v tujino. V časih, ko delavec ni bil spoštovan, so kot živina spali v natrpanih hlevih, za njihovo zdravstveno oskrbo pa ni nihče poskrbel.⁵⁹⁶

Poleg navedb, da sta bila trahom in tuberkuloza posledica ekonomske politike v Kraljevini Jugoslaviji, kjer so bili »ljudje predmet izkoriščanja raznih kapitalističnih pijavk«,⁵⁹⁷ so bile zelo prisotne obsodbe na nacionalni osnovi. Te pravzaprav niso bile novost, saj lahko že med obema vojnama zasledimo navedbe, ki so odgovornost za širjenje okužb na področju Prekmurja pripisovale Madžarski, čeprav priznavajo, da je bolezen ravno v Prekmurju naletela na ugodne razmere: klimo, bedo in nevednost.⁵⁹⁸ Po drugi svetovni vojni so še bolj neposredno zatrjevali, da je trahom »žalostna posledica madžarske okupacije«, saj naj bi madžarska oblast namenoma zapostavljala območja, naseljena s Slo-

594 Zupanič Slavec, *Javno zdravstvo 20. stoletja*, str. 13.

595 Pirc, *Boj trahomu*, str. 1–3.

596 Pečan, *Trahom v Prekmurju*, str. 3.

597 *Ljudski glas*, 14. 7. 1949, str. 2, Razvoj kmetijskega zadruženstva v okraju Murska Sobota.

598 *Jutro*, 12. 3. 1929, str. 3, Trahom v Prekmurju.

venci, ter jim namenjala slabšo zdravstveno oskrbo in manj denarnih sredstev za preventivo.⁵⁹⁹

Po drugi svetovni vojni je bil trahom razširjen predvsem v vaseh na levem bregu Mure, zato so se aktivnosti sprva osredotočile na te vasi. Prišlo je do reorganizacije protitrahomske službe: ustanovili so Protitrahomski dispanzer pri Zdravstvenem domu Murska Sobota, ki se je osredotočal predvsem na odkrivanje novih bolnikov. V zdravljenje in preprečevanje so bili vključeni vsi zdravstveni delavci v Prekmurju. V zdravstvenih postajah so delovale trahomske sestre, ki so opravljale patronažno službo in občasne obvezne perlustracije ozemlja. Enkrat na leto pa so pod nadzorom zdravnikov specialistov pregledali vse šolarje in dijake, uslužbenke v živilski stroki, zdravstvu in šolstvu, nabornike in otroke pa tudi pred odhodom v zdravilišča in letovišča. Bolniki, pri katerih je bila odkrita okužba, so morali enkrat na leto opraviti intermitentno kuro, dvakrat na leto jih je moral pregledati zdravnik, enkrat na leto pa jih na domu obiskala patronažna trahomska sestra. Protitrahomske postaje so bile v posameznih vaseh največkrat v posameznih hišah, kjer so potekali tudi posvetovalnice za novorojenčke in cepljenja. Oprema posvetovalnic je bila zelo skromna: miza s predalom, štirje stoli, umivalnik, vrč, vedro, dve brisači, alkohol in druge razkužilne raztopine. Bolničarke so imele še tri komprese, kaseto, v kateri so bile steklene paličice, vata, staničevina, anatomska pinceta, epilacijska pinceta in še nekaj drugih osnovnih pripomočkov. Zdravstvena osveščenost je bila slaba, zato je zdravstvena služba tudi izobraževala – množično v obliki predavanj, ki so jih izvajale ljudske univerze, pa tudi osebno na domovih, kjer so odpravljali specifične pomanjkljivosti. Po vaseh so potekala zdravstveno vzgojna predavanja, zlasti o nalezljivih boleznih, tuberkulozi in pravilni prehrani, saj je bilo nujno doseči dvig izobrazbene ravni na vseh področjih.⁶⁰⁰ Opažali so namreč, da Rome pomanjkanje kulture dejansko ščiti: ker o telesni negi ni bilo sledu in ker o stanovanjski higieni ni bilo mogoče govoriti, ker niso uporabljali brisač in se niso umivali, je bilo tudi možnosti za širjenje okužbe manj, prav tako pa je bilo očitno, da so bile ženske bolj dovzetne, ker so se umivale, vendar so žal to počele na napačen način.⁶⁰¹

Izboljšanje materialnega položaja, predvsem pa razsvetljenost in skrb nove oblasti za vsakega človeka, naj bi bili garancija za uspeh. Če v obdobju pred drugo svetovno vojno niso imeli pravih vzvodov, s katerimi bi delodajalce prisilili k izboljšanju delovnih razmer, se je to z vzpostavitvijo socialistične oblasti spremenilo, saj je ta kategorično poudarjala, da v ospredju njenih prizadevanj ni dobiček, temveč človek in njegova dobrobit, in je za glavni cilj socialistične

599 *Ljudski glas*, 17. 4. 1952, str. 2, Trahom bodo kmalu odpravili.

600 Zadravec, *Zdravstvo v Prekmurju*, str. 48–50.

601 Pečan, *Trahom v Prekmurju*, str. 15. Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 14. Himmelreich, *Nekaj drobcev*, str. 135.

Jugoslavije postavila srečnega in zdravega človeka. Poleti 1946 so z entuziastično akcijo pregledali čisto vse prebivalce Prekmurja, trahom pa so začeli iskati tudi na drugih področjih, kjer so zaznavali tvegane razmere za njegov pojav.⁶⁰² Leta 1949 so zaznali nevarnost širjenja trahoma izven Prekmurja, saj so delavci odhajali v tovarne zlasti na območje Maribora, prav tako pa so ga širili šolarji – ekipa štirih zdravnikov in 11 medicinskih sester je zato pregledala še okoli 40.000 prebivalcev na območju Maribora. Za podobno akcijo so se leta 1950 odločili v coni B, v koprskem in bujskem okraju, kjer so širjenje opazili iz Trsta.⁶⁰³ Pregledali so 6.000 šoloobveznih otrok in odkrili 52 primerov trahoma, zato so organizirali trahomsko kolonijo v Ankaranu, s čimer jim je širjenje okužb uspelo zatreti.⁶⁰⁴ Načrtno akcijo so izvedli tudi na območju Idrije, kjer so z načrtnim delom že do leta 1959 povsem preprečili pojavljanje novih okužb.⁶⁰⁵ Odziv je bil zelo velik, mobilizacijsko funkcijo so odigrala različna združenja – gasilska društva, zadružne organizacije ter mladinske, frontne, sindikalne delovne akcije, tekmovanja, udarništvo.⁶⁰⁶

Kljub pompoznim objavam in propagandi pa primerjava ukrepov, ki so bili v veljavi v obdobju med obema vojnama, in tistimi, ki so bili uveljavljeni po drugi svetovni vojni, razkriva, da se pristop dejansko ni bistveno spremenil glede na čas pred letom 1945, saj so ohranili vse ukrepe, ki jih je predpisoval že *Pravilnik o pobijanju trahoma*,⁶⁰⁷ do uveljavitve antibiotičnega zdravljenja pa se tudi terapevtske možnosti niso bistveno spremenile.

Spremembe, do katerih je prišlo po letu 1945, so bile predvsem v financiranju zdravljenja, razpršenosti ambulant (v Prekmurju so ustanovili 18 stalnih in 50 pomožnih protitrahomskih vaških postaj, ki so jih z zmanjševanjem števila okužb nato postopno zapirali), številu zdravstvenega osebja, ki je pri tem sodelovalo, sistematičnem pristopu k izvajanju perlustracij prebivalstva ter dejstvu, da so po odkritju povzročitelja bolezni prvič v zgodovini imeli na razpolago zdravilo, ki je bilo hitro, varno in učinkovito. Prav nič pa se očitno niso spremenili ljudje. V začetnih fazah okužbe ljudje zdravniku pogosto niso verjeli, navodil niso vzeli resno in so pogosto ubirali bližnjice, ki so izničile celotno zdravljenje: razkuževanja niso izvajali pravilno, med seboj so si posojali zdravila ter pogosto prekinili zdravljenje takoj, ko so simptomi izzveneli.⁶⁰⁸ Pogosto so

602 Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 19. Gl. tudi *Jutro*, 18. 9. 1927, str. 5, Epidemija trahoma. *Slovenec*, 18. 9. 1927, str. 3, Strahota trahoma v mariborski oblasti. *Slovenski vestnik*, 29. 3. 1950, str.

2, Srečni in zdravi ljudje – cilj socialistične Jugoslavije.

603 Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 23.

604 Rogoznica, *Razvoj zdravstvene organizacije*, str. 55.

605 Trampuž, *Zdravstvo v naši občini*, str. 39.

606 Zadravec, *Zdravstvo v Prekmurju*, str. 49–50. Gl. tudi Fujs, *Obnova v Prekmurju*, str. 36.

607 *Pravilnik o pobijanju trahoma*, str. 3–5.

608 Pirc, *Boj trahomu*, str. 8. Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 23.

se izgovarjali, da jim je nekaj padlo v oko, da jih je v gozdu oprasnila vejica, da jih je krava oplazila z repom, ali celo trdili, da je kriv sosed, ki naj bi bolniku iz zlobe v oko vrgel pesek.⁶⁰⁹ Mlačnost v pristopu k zdravljenju, ki so jo zaznali na terenu, naj bi bila le odsev siceršnje življenjske in ideološke mlačnosti ali celo namernega sabotiranja ukrepov nove oblasti.⁶¹⁰ Leta 1948 je bil uveljavljen nov zakon, ki ni prinesel bistvene spremembe v strategiji boja proti tej bolezni, je pa omogočil popolnoma brezplačno zdravljenje za vse, saj je še *Uredba o zdravljenju nepremožnih oseb* iz leta 1947 tudi bolnike s trahomom ločevala glede na premoženjske razrede.⁶¹¹ Predvideval je iskanje obolelih z rednimi pregledi prebivalstva, zdravljenje obolelih, preprečevanje širjenja trahoma, epidemiološke raziskave, zdravstveno vzgojo prebivalstva, vodenje evidenc in statistike ter izvajanje znanstvenoraziskovalnega dela. Na vsake dve do štiri leta naj bi se pregledalo celotno prebivalstvo, starejše od 16 let, ter predšolski otroci. Predvideli so protokole za vsako od ciljnih skupin: šolske otroke, ki zaradi trahoma niso bili več avtomatično izključeni iz šole, prosvetne in zdravstvene delavce, družinske člane bolnika, delavce v živilski stroki, osebe pred zaposlitvijo, udeležence predvojaške vzgoje ter delovnih akcij in vojaške obveznike pred rekrutacijo, prvič pa so določili tudi obveznosti delodajalcev. Preglede so opravljale trahomske sestre, sumljive primere pa so nato napotile k zdravniku.⁶¹² Vpeljali so obveznost rednega zdravljenja ter jasno ločevali bolnike, ki so bili odgovorni, ubogljivi in zavzeti, od nemarnežev, ki niso škodovali zgolj sebi, temveč so ogrožali okolico in sabotirali uspehe nove oblasti.⁶¹³ Nova uredba o zatiranju trahoma je v skrajni sili predpisovala tudi kazni, in sicer do 5.000 din in en mesec poboljševalnega dela, kazni pa so bile še višje, če je bil kršitelj zdravnik ali drug član medicinskega osebja. Ljudi naj bi sicer najprej poskušali izobraziti in pregovoriti, dejstvo pa je ostajalo, da so s terena poročali, da vsaj 30 odstotkov bolnikov izkazuje povsem nemaren odnos do zdravljenja,⁶¹⁴ kar 85 odstotkov bolnikov pa se programa ni držalo v celoti.⁶¹⁵ Ljudje so se trahoma še vedno sramovali in ga skušali prikrivati, zato jih je bilo treba prepričati, da trahom ni sramota, po potrebi pa tudi ukrepati

609 Pečan, *Trahom v Prekmurju*, str. 7.

610 Prav tam, str. 3–6.

611 *Uradni list Ljudske republike Slovenije*, 31. 5. 1947, str. 147, Uredba o zdravljenju nepremožnih. V skladu z uredbo so imeli pravico do povsem brezplačnega zdravljenja bolniki z akutnimi nalezljivimi boleznimi, med katere je spadal tudi trahom, če so na letni ravni plačevali manj kot 700 din dohodnine, če pa so plačevali med 700 in 1000 din dohodnine letno, so bili upravičeni do polovičnega kritja stroškov zdravljenja. Za ostale nenalezljive bolezni je brezplačno zdravljenje pripadlo vsem, ki so plačevali manj kot 400 din dohodnine.

612 Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 23–24.

613 Pirc, *Boj trahomu*, str. 11.

614 *Uradni list LRS*, 13. 7. 1948, str. 244–245. Pirc, *Boj trahomu*, str. 11–12.

615 Pečan, *Trahom v Prekmurju*, str. 17.

in jih zdraviti kljub njihovem upiranju.⁶¹⁶ Bolnikom so sporočali, da revščina ni opravičilo niti izgovor in da bo njihova beda le še rasla, če bodo ostajali doma. Po ustanovitvi vaških ambulant se bolniki niso mogli več izgovarjati, da ne utegnejo hoditi na zdravljenje ali da so prestari in preveč betežni. Vodenje popolne evidence bolnikov in družin z okužbami je omogočilo nadzor nad vedenjem, upoštevanjem navodil ter gibanjem bolnikov izven meja Prekmurja. Bolnikovi podatki torej niso bili več zaščiteni z zdravniško molčečnostjo, ampak je, v primeru prijave, do njih imela dostop tudi oblast.⁶¹⁷ Kaznovanje naj bi bilo izhod v sili, saj so najprej poskušali z bodrilno besedo in pozitivno motivacijo. Ljudi so k sodelovanju poskušali aktivno pritegniti predvsem z ugodnostmi, ki so jih bili deležni najbolj zavzeti in odgovorni, razdeljevanjem materialnih dobrin in pripomočkov, ki so bili koristni v boju proti trahomu, predvsem pa z izvajanjem delovnih akcij in aktivne asanacije podeželja, ki naj bi odstranila neustrezne bivalne razmere in izboljšala življenjski standard.⁶¹⁸ Veliko zanimanja, pa tudi ponosa, je prineslo dejstvo, da so prikaz boja proti trahomu vključili v *Filmski obzornik*, kar je pomenilo, da so si napredek in razvoj Prekmurja lahko ogledali širom Slovenije.⁶¹⁹ Osveščanje in popolna brezplačnost zdravljenja za vse, tudi za kmečko prebivalstvo, ki so mu zdravstveno zavarovanje uredili s posebnim zakonom, očitno nista imela takega učinka na ljudi, kot je bilo pričakovano, in pri oblasteh je bilo zelo malo razumevanja do ljudi, ki so »odbijali širokosrčno in radodarno skrb države in nasvete zdravstvenih oblasti«. Ob vseh »dobrotah«, ki so jih bili deležni od oblasti, se je zdelo nerazumljivo, da niso bili pripravljene prihajati v vaške ambulante in da so se izogibali splošnim pregledom, mladi moški pa so se še vedno namerno okuževali, da bi se izognili vpoklicu v vojsko. Še bolj nerazumljivo je bilo, da so bili celo odkrito sovražni do zdravnikov in medicinskih sester, ki so opravljali terenske preglede. Trahomskim sestram so pogosto zapirali vrata pred nosom, se pred njimi skrivali ter jih podili z dvorišč. Taki bolniki so obveljali za odkrite nasprotnike oblasti, ki so si kazen zaslužili.⁶²⁰

616 Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 28.

617 Pirc, *Boj trahomu*, str. 13–14.

618 Prav tam, str. 15.

619 Tršan, *Lepo je živeti na deželi*, str. 139–141.

620 *Uradni list SRS*, 29. 12. 1967, str. 637–641, Zakon o zdravstvenem zavarovanju kmetov. Gl. tudi Pečan, *Trahom v Prekmurju*, str. 7, 18–23.

Tabela 3: Število obolelih za trahomom v Pomurju 1961–1963.

Občina	1961	1962	1963
G. Radgona	-	21	26
Lendava	731	578	385
Ljutomer	42	42	28
M. Sobota	1164	773	669
Skupaj	1937	1414	1108

Vir: Zadravec, *Zdravstvo v Prekmurju*, str. 48–49.

Šele uveljavitev modernejših pristopov k zdravljenju s sulfamidi, ki so močno skrajšali zdravljenje in bolnikom dali upanje na popolno ozdravitev, je spremenila odnos ljudi do zdravljenja, še bolj očitno pa je bilo to z začetkom antibiotičnega zdravljenja, ki je bilo mogoče po odkritju povzročitelja bolezni v letu 1957.⁶²¹ Med letoma 1957 in 1962 je v Prekmurje prihajala Unicefova pomoč v obliki antibiotičnega zdravila Aureomycin, prejeli pa so tudi vozila, ki so olajšala delo na terenu.⁶²² Zdravljenje z antibiotičnimi zdravili je potekalo tako, da so vsakemu obolelemu v šestih zaporednih mesecih pet do sedem dni zaporedoma dvakrat na dan namazali oči z antibiotičnim mazilom, v trdovratnejših primerih pa dodali še peroralno zdravljenje in na koncu hospitalizacijo.⁶²³

Tabela 4: Unicefova pomoč med letoma 1953 in 1962 Protitrahomskemu centru v Murski Soboti.

Leto	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
1% Ung. Aureomycin (3,5 g tuba)	1900	948	-	1000	400	1500	1000	1000	2000	2500

Vir: Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 24.

Od Unicefa so dobili tudi materialno pomoč: razno diagnostično in laboratorijsko opremo, zdravila, transportna sredstva (osem avtomobilov) v vrednosti 65.000 dolarjev, 14 strokovnjakov pa je dobilo štipendije za študij.⁶²⁴ Število okužb je nato uspešno padalo do leta 1960, ko je ponovno prišlo do rahlega porasta, zato so aktivnosti še zaostriili.⁶²⁵ Poleti 1964 so pregledali celotno populacijo v Prekmurju

⁶²¹ *Ljudski tednik*, 3. 6. 1949, str. 10, Trahom.

⁶²² Zadravec, *Zdravstvo v Prekmurju*, str. 49–50.

⁶²³ Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 12.

⁶²⁴ Prav tam, str. 26.

⁶²⁵ Prav tam, str. 21.

in izvedli izjemno uspešne in obsežne terenske akcije. Ugotovili so, da je bilo okuženega še 9,5 odstotka prebivalstva, po letu 1965 pa ni bilo več svežih okužb.⁶²⁶

Po drugi svetovni vojni so uspešno rešili tudi problem namernega okuževanja s trahomom. Terenske analize so namreč znova dokazale, da so generatorji okužb še vedno tudi vojni obvezniki, ki se namerno okužujejo in potem okužbe занesejo tudi v domača okolja. Ta tradicija je bila tako zakoreninjena, da se je bilo proti njej zelo težko boriti.⁶²⁷ Problema trahoma med vojaškimi obvezniki so se dobro zavedali že v Avstro-Ogrski, kjer pa niso razvili uspešnih metod, s katerimi bi to preprečili. V obdobju miru so oddelke, pri katerih so zaznavali hujše izbruhe, preprosto začasno razpustili, v vojnem času pa so ustanavljali posebne oddelke trahomskih bolnikov, ki so opravljali manjše dnevne zaposlitve in se obenem tudi zdravili, aktivno pa se niso vojskovali. V Kraljevini Jugoslaviji so jih razglasili za začasno nesposobne za vojaško funkcijo in jih poslali domov. Med drugo svetovno vojno se je to razlikovanje večinoma ukinilo, saj se je uveljavilo načelo, da vojak s trahomom ni bil nič slabši od zdravega. To prepričanje je nato ostalo v veljavi tudi po drugi svetovni vojni, saj so se zavedali, da bodo namerno okuževanje najlažje zatrli tako, da bodo trahom umaknili s seznama diagnoz, ki so mladega moškega opravičile služenja vojaškega roka. Leta 1950 so izdali poseben odlok, po katerem so bolnike s trahomom sprejeli v JLA, vendar v specialno trahomsko enoto, v katero so vojake sprejeli, če še niso imeli takih sprememb na očeh, ki bi jim onemogočale delo. V tem času so jih zdravili ambulantno in bolnišnično, nalagali pa so jim dela, ki so ustrezala njihovim sposobnostim. Na tak način so ustavili samoinfekcije s trahomom, zdravstveno vzgojili mlade moške ter poskrbeli, da so se ti ob povratku domov pravilno vedli in tudi v domačem okolju širili novopridobljeno znanje.⁶²⁸

Z rednim zdravljenjem in rednim pregledovanjem prebivalstva, zlasti otrok in šolske mladine, jim je uspelo v nekaj letih zmanjšati število okužb na minimum. Ni pa jim uspelo odpraviti vseh posledic (slepote in številnih primerov slabovidnosti), ki so dodatno slabšale socialni položaj v Prekmurju.⁶²⁹

ZAKLJUČEK

Revščina kot večplastni pojav, ki vključuje ne le materialno pomanjkanje, temveč tudi družbeno stigmatizacijo in socialno izključenost, zagotovo negativno vpliva

626 Zadravec, *Trahom v Prekmurju*, str. 49–50. Gl. tudi Fujs, *Obnova v Prekmurju*, str. 36.

627 Gruškovnjak, *Trahom v Prekmurju*, str. 19.

628 Prav tam, str. 26.

629 Zadravec, *Zdravstvo v Prekmurju*, str. 49. Gl. tudi *Istrski tednik*, 19. 5. 1950, str. 4, Za zdravje delovnega ljudstva: nove zdravstvene ustanove po Sloveniji.

na zdravje posameznika. V meščanskem 19. stoletju, ki je intenzivno opevalo trud, trdo delo in napor, se je revščine in revežev oprijela izrazito negativna konotacija, revščina pa je postala grožnja zdravju cele skupnosti. Revež ni bil več potreben le pomoči in usmiljenja, temveč predvsem prevzgoje. Reveže so dojemali ne le kot krivce za širjenje nalezljivih bolezni, temveč tudi kot nosilce degeneracije in »manjvrednega genotipa«, ki bi jih bilo najbolje izključiti iz reproduktivnega cikla. Povezava med revščino in boleznijo se je zdela neposredna in trdna: zaradi slabšega materialnega položaja, slabše zdravstvene oskrbe, delno pa zato, ker naj bi se zdrav način življenja in revščina izključevala, je revež ogrožal ne le sebe, temveč celo družbo. Ker so reveže dojemali kot manjvredna bitja, na nižji stopnji mentalnega razvoja, so zanje predvideli drugačne metode zdravljenja in namenske institucije, ki so istočasno zdravile in prevzgajale. Socialna medicina, ki je v tem obdobju stopila na prizorišče, je upe polagala v osveščanje, preventivne akcije pa tudi izvajanje nadzora nad neposlušnimi in upornimi. Poseg v človekovo svobodo je veljal za upravičenega, če je obstajal za to višji, javni interes. V obeh predstavljenih primerih socialnih bolezni, pri tuberkulozi in pri trahomu, so bolniki iz žrtev okoliščin kaj kmalu postali krivci za lastno bolezen in bili namesto empatije deležni obsojanja. Obe bolezni sta veljali za bolezni bede in pomanjkanja pa tudi nerazgledanosti in zaostalosti. Revni sloji so bili pogosto deležni obtoževanja in zgražanja, saj navidezno niso želeli razumeti in upoštevati niti najosnovnejših higienskih navodil in so celo zavračali pomoč in znanje, ki sta jim bila ponujena. Po drugi svetovni vojni so sicer zelo poudarjali, da se bitka bije proti bolezni, in ne proti bolniku, vendar je vsak, ki je iz kateregakoli razloga zavračal ponujeno zdravljenje, dobil pečat saboterja, ki izpodkopava oblast in si zato zasluži kazen. Istočasno z nadzorom in prisilo pa se je oblast trudila doseči mobilizacijski učinek, tudi tako, da je boj proti revščini in z njo povezanimi boleznimi primerjala z bojem proti okupatorju in zunanjemu sovražniku, proti kateremu je treba nastopiti skupaj, z ramo ob rami in z združenimi močmi. Ljudi so poskušali pritegniti k aktivnemu sodelovanju s propagandnimi prijemi pa tudi z ugodnostmi in materialnimi dobrinami, ki so jih bili deležni najbolj zavzeti in odgovorni. V ljudeh so želeli vzbuditi ponos, da se borijo za napredek in boljši jutri, da so torej akterji, ne več le pasivni sprejemniki modrosti, ki je prihajala od zgoraj.

Irena Selišnik,
Ana Cergol Paradiž

NAJPREMOŽNEJŠI MEŠČANI IN MEŠČANKE V LJUBLJANI NA ZAČETKU 20. STOLETJA

UVOD

Možnosti spremembe družbenih hierarhij so bile v 20. stoletju v Evropi, kakor pojasnjuje Charles S. Maier, tudi po zaporedju prelomnih dogodkov pogosto bolj omejene, kot se morda misli.⁶³⁰ Tako tudi prva svetovna vojna dolgoročno ni vselej bistveno preoblikovala predhodno vzpostavljenih razmerij. Čeprav sta po letu 1918 inflacija in zmanjšan pomen lastniškega kapitala mnogokje pripeljala do vzporednega zmanjševanja dohodkovnih neenakosti,⁶³¹ so na primer v Italiji

630 Članek je nastal v okviru projekta EIRENE, ki ga financira Evropski raziskovalni svet v okviru programa Horizon 2020 in v finančni shemi ERC Advanced Grant (ERC Grant Agreement n. 7426839).

631 Piketty, *Kapital v 21. stoletju*.

ter tudi v Franciji in Nemčiji predvojne gospodarske elite kljub nasprotnim pričakovanjem pogosto preživele in se postopoma prilagodile.⁶³² Celó v Transilvaniji, ki je po razpadu Avstro-Ogrske pripadla Romuniji, so madžarski, judovski in nemški bankirji in industrialci kljub romunizaciji ohranili svoj vpliv. Še več, zaradi nagle industrializacije med vojno so tudi v srednjeevropskem in vzhodnoevropskem prostoru številni podjetniki v panogah, kot so bile bančništvo, tekstil in usnjarstvo, še obogateli. Ob sodelovanju z menjajočimi se političnimi centri moči in s sklepanjem mednarodnih zavezníštév ter opiranjem na finančne in gospodarske vezi z bivšim avstro-ogrskim prostorom so še v medvojnem obdobju kovali dobičke.⁶³³ Tudi v slovenskem prostoru je zaradi pospešene industrializacije po prvi svetovni vojni obogatela vrsta »novih« in tudi »starih« podjetnikov, ki so se jim odprli novi trgi v okviru novoustanovljene Kraljevine SHS.⁶³⁴ Toda kako so se na nove družbene in politíčne razmere prilagodili posamezni različni poklicni in družbeni profili znotraj skupine predhodno najpremožnejših posameznikov in posameznic v slovenskih mestih nasploh? So se v novih okoliščinah teže znašli moški ali ženske posestnice, izobraženci ali gospodarstveniki, vplivni pripadniki etničnih manjšin?

V prispevku se bova odgovorom na ta vprašanja približali z mikroštudijo na primeru Ljubljane. Najprej bova predstavili, katere osebe so na predvečer prve svetovne vojne sploh sodile med najpremožnejše ljubljanske meščane in meščanke. Osredotočili se bova na njihov spol, občevalni jezik in poklice, ki so jih opravljali. V nadaljevanju bova ugotavljali, kaj se z omenjeno skupino domnevno najpremožnejših ljubljanskih meščanov in meščank zgodi po prelomnem letu 1918. Predvsem naju bo zanimalo, koliko pripadnikov omenjene skupine je ostalo v Ljubljani, koliko se jih je odselilo in kako se je v povezavi s tem po letu 1918 spremenila njihova narodnostna in spolna struktura.

METODOLOGIJA

Raziskovanje družbenih in gospodarskih neenakosti v preteklosti predstavlja zahtevno opravilo s konceptualnega in metodološkega vidika. Raziskovalci in raziskovalke se mu poskušajo približati s pomočjo različnih prijemov, ki imajo vsi tudi svoje prednosti in pomanjkljivosti. Številne historiografske študije gospodarske/družbene neenakosti raziskujejo s pomočjo ohranjenih podatkov o plačevanju nepremičninskih, dohodkovnih in drugih na premoženje vezanih davkov, pri čemer je vendarle treba upoštevati, da je večja ali manjša zanesljivost vira odvisna tudi od morebitnega števila davčnih goljufij in utaj ter od progresivnosti davka.

632 Maier, *Recasting Bourgeois Europe*.

633 Rigó, *The Long First World War*, str. 250–272.

634 Lazarević, *The Replacement of Economic Elites*.

Družbene neenakosti je mogoče meriti tudi s pomočjo podatkov o poklicnih skupinah in s poskusom njihove razvrstitve na družbeno lestvico, ki je vselej časovno (in tudi prostorsko) pogojena/določena.⁶³⁵

Oba predstavljena vidika (plačevanje premoženjskih davkov, poklicna struktura) sva upoštevali kot osnovo pri ugotavljanju, katere osebe so okoli leta 1900 sodile v ljubljansko elito oziroma med najpremožnejše ljubljanske meščane in meščanke.

Podatke o višini premoženjskih davkov, ki so jih v prvem desetletju 20. stoletja plačevali Ljubljančani in Ljubljančanke, sva pridobili s pomočjo posrednega vira: občinskega volilnega imenika za leto 1908. Volilna pravica je bila namreč tedaj vezana na davčne obveznosti. Imeli so jo tisti, ki so posedovali premoženje, bodisi otroci, moški, ženske, država ali podjetja. V davke, ki so se plačevali vsako leto, so bili vključeni davek na nepremičnine, davek na najemnino, davek na dobitkovino ali pridobnino ter davek na dohodnino.⁶³⁶ Če so bile tri sestre ali trije brati lastniki iste hiše ali podjetja, so imeli vsi pravico do ene glasovnice, skupaj so predstavljali enega volilnega upravičenca. Ljubljanski občinski volivci in volivke so bili, podobno kot to velja za druga mesta Cislajtanije, razporejeni v tri volilne razrede glede na višino davkov, ki so jih plačevali, in njihov poseben status v omenjeni občini. Najin prispevek se osredotoča samo na volivce, ki so plačevali več kot 100 goldinarjev davkov in so se tako umeščali v prvi volilni razred, s čimer so domnevno predstavljali najbogatejše davkoplačevalke in davkoplačevalce v mestu.⁶³⁷

V prvem razredu ljubljanskega občinskega imenika za leto 1908 je bilo navedenih 789 davčnih zavezancev.⁶³⁸ V naslednjem koraku sva izločili ustanove, ki nastopajo kot davčni zavezanci, in vse častne meščane ter zaradi lažje analize tudi vse tiste posameznike in posameznice, ki jih nisva našli na ljubljanskih cenzusnih polah v letih 1890–1910.⁶³⁹ Za nadaljnjo obravnavo sva tako upoštevali samo 704 ljubljanske meščanke in meščane.

NAJPREMOŽNEJŠI LJUBLJANSKI MEŠČANI IN MEŠČANKE PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

Spodnji graf prikazuje poklice, ki so jih opravljali najpremožnejši ljubljanski meščani in meščanke okoli leta 1908.

635 Artola Blanco, *Ingresos, ocupaciones*, str. 21–50.

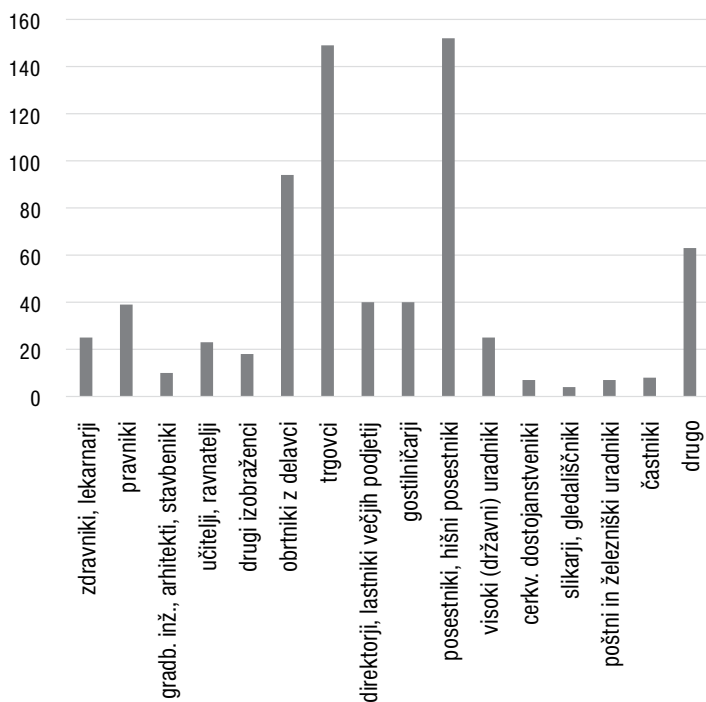
636 Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 427.

637 Prav tam, str. 117.

638 SI ZAL LJU/0505, Imenik 1908.

639 Cenzusne pole sva pridobili: Banfi, Čuček, Šorn, Dobaja, Komac, Rendla, Pančur in Cergol Paradiž, *Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 12. 1900*.

Graf 1: Najpremožnejši ljubljanski meščani in meščanke glede na poklic.



Vir: Banfi, Čuček, Šorn, Dobaja, Komac, Rendla, Pančur in Cergol Paradiž, *Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 12. 1900.*

Podatki potrjujejo predhodne historiografske ugotovitve o socialnoekonomskih značilnostih ljubljanske elite na prelomu stoletja. Z uporabo klasičnega razlikovanja med intelektualno in gospodarsko elito dobimo 452 (64 odstotkov) davkoplachevalcev, ki jih lahko štejemo za pripadnike gospodarske elite, saj so bili poslovneži, podjetniki, menedžerji, rentniki, trgovci itn. Precejšnje število, 175 davčnih zavezancev (25 odstotkov), je bilo pripadnikov intelektualne elite. To so bili odvetniki, sodniki, akademsko izobraženi javni uslužbenci, ministri, inženirji itd. 77 (11 odstotkov) pa je bilo lastnikov nepremičnin. Dejstvo, da je v vzorcu veliko malih »delovnih lastnikov« (gostilničarjev, prodajalcev, obrtnikov) in veliko posameznikov, ki so delali v javnem sektorju (državni ali občinski uradniki) ter nenazadnje tudi (hišnih) posestnikov, potrjuje trditev o perifernem statusu Ljubljane in počasnem tempu modernizacije v mestu ter o pokrajinsko strukturiranem srednjem razredu. Na Kranjskem in v Ljubljani so imeli največ moči tuji podjetniki. To so bili npr. angleški in italijanski poslovneži, ki niso

sledili nacionalističnim ciljem. Prinesli so tuj kapital, trg, znanje in tehnologijo, vendar se skoraj nihče od njih ni za stalno naselil na Kranjskem.⁶⁴⁰

Posameznike in posameznice v vzorcu sva v nadaljevanju na podlagi podatkov o navedenih poklicih poskušali razvrstiti na hierarhično urejeno družbeno lestvico. Pri tem sva se oprli na klasifikaciji HISCO in HICLASS. HICLASS je mednarodna zgodovinska razredna shema, ustvarjena z namenom, da bi omogočala lažjo primerjavo družbenih razredov med različnimi obdobji in jeziki. Povezana je z mednarodno standardno klasifikacijsko shemo za poklice – HISCO. Pri razvrščanju v družbene razrede HISCLASS upošteva razločevanje fizičnega od intelektualnega dela, strokovno delo od nestrokovnega, lastniško od nelastniškega in vodstveno od nadzorovanega s strani nadrejenih oseb.⁶⁴¹ Rezultati, ki jih tako dobimo, v grobem potrjujejo zgoraj navedene trditve o počasnem tempu modernizacije Ljubljane, saj se je v najvišji razred umeščalo le 251 (35 odstotkov) predstavnikov njene »elite«, medtem ko jih je kar 176 (25 odstotkov) sodilo v precej nizek, četrti razred 12-stopenjske lestvice. To so bili razni lastniki manjših obrtniških obratov, gostilničarji in gostilničarke (gl. tabelo 1).

Pri takem presojanju s pomočjo lestvice HISCLASS je treba seveda upoštevati številne metodološke omejitve, zaradi katerih je zgoraj predstavljene rezultate treba brati z veliko mero previdnosti. Čeprav je tak metodološki pristop zaradi svoje analitične vrednosti in mednarodne primerljivosti vsekakor relevanten, kode HISCO in HISCLASS le s težavo apliciramo na bivši habsburški prostor zaradi (1) preskromnega števila doslej opravljenih historiografskih raziskav, ki bi omenjeno klasifikacijo uporabile za proučevanje poklicnih skupin in razredov v tem prostoru in jo na ta način tudi metodološko preverile, pa tudi zato, ker (2) (sicer maloštevilne) študije, ki so bile na ta način opravljene, doslej ugotavljajo, da so oznake HISCLASS le do določene mere uporabne za branje bivše avstro-ogrske poklicne in družbene klasifikacije. K temu je treba dodati še (3) metodološke težave, ki sva jih zaznali sami pri razvrščanju po kriterijih HISCLASS in ki najverjetneje izhajajo iz družbenoekonomskih specifičnosti samega mesta Ljubljane. Z veliko težavo sva npr. kodirali številne davkoplačevalce, ki se v cenzusnih polah in drugih virih omenjajo samo kot Hausbesitzer (hišni posestniki) ali celo kot zasebniki. Tak problem se je pojavil zlasti pri ženskah v vzorcu. Po HISCLASS bi slednje v vseh primerih označili kot lastnike (owners) in jih umestili v prvi razred, vendar iz drugih virov lahko razberemo, da so med njimi obstajale velike statusne oziroma premoženjske razlike. Nekateri so sodili v skupino večjih zemljiških posestnikov, graščakov, medtem ko so bili drugi le imetniki manjših hišnih poslopij, ki so jih dajali v najem. Tudi raziskovalci iz drugih geografskih območij (npr. španskega)

640 Lazarevič, *Spremembe in zamišljanja*.

641 H. D. van Leeuwen in Maas, *Hisclass*.

so opozorili na problem neupoštevanja lastništva oziroma kapitala pri kodiranju v poklice HISCO in pri razvrščanju na lestvico HISCLASS, zaradi česar se je omenjena klasifikacija izkazala za slabo uporabno prav pri presojanju družbenih razlik med najpremožnejšimi.⁶⁴² V vzorcu je bilo zaradi specifičnih, še deloma predindustrijskih značilnosti Ljubljane, kot že omenjeno, veliko število trgovcev in samostojnih obrtnikov, ki sva jih v večini primerov označili kot delovne lastnike (working proprietor), čeprav so bile med njimi tudi pomembne statusne in ekonomske razlike. Pri takih primerih sva končno oznako HISCLASS določili s pomočjo podatkov iz drugih razpoložljivih virov (npr. s pomočjo števila sob v stanovanju, podatkov o velikosti in gospodarski uspešnosti podjetja). Težave sva imeli še z množico tistih z dvojno poklicno oznako (npr. trgovec in hišni posestnik). Pri teh sva izbrali tisto oznako, ki je natančneje odražala gospodarsko dejavnost, s katero so se ukvarjali davkoplačevalci v vzorcu.

Tabela 1: Družbeni razredi najpremožnejših ljubljanskih meščanov in meščank glede na 12-stopenjsko lestvico HISCLASS.

Razred	Število	Razlaga
1. razred	99	Visoki menedžerji (1)
1. razred	152	Posestniki (HISCO [-1])
2. razred	106	Visoki izobraženci
3. razred	9	Nižji menedžerji
3. razred	147	Trgovci (HISCO 41020)
4. razred	19	Nižji izobraženci, uradniško in trgovsko osebje
4. razred	94	Obrtniki z delavci (HISCO 41040)
4. razred	63	Gostilničarji (HISCO 51030)
Drugo	15	

Vir: Banfi, Čuček, Šorn, Dobaja, Komac, Rendla, Pančur in Cergol Paradiž, *Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 12. 1900*.

Podatke o poklicu je smiselno primerjati s podatki o občevalnem jeziku, ki so ga navajali najpremožnejši Ljubljančani in Ljubljančanke na popisnih polah v letih 1890–1910. Splošno gledano je 461 oseb v najinem vzorcu vseskozi navajalo slovenski občevalni jezik, 209 nemškega, 11 druge občevalne jezike, 23 oseb pa je v popisih navajalo več občevalnih jezikov hkrati ali v posameznih popisih različne (denimo leta 1890 nemškega, leta 1900 pa slovenskega) (gl. tabelo 2). Delež oseb z nemškim občevalnim jezikom je tako v najinem vzorcu skoraj 30-odstoten in bistveno višji kot pri vseh prebivalcih Ljubljane v tistem obdobju (leta 1910 je npr.

642 Gl. Artola Blanco, Ingresos, ocupaciones, str. 21–50.

nemški občevalni jezik navedlo 14 odstotkov prebivalk in prebivalcev celotnega mesta Ljubljane).

Tabela 2: Občevalni jezik najpremožnejših ljubljanskih meščanov in meščank.

Občevalni jezik	Število
Slovenščina	461
Nemščina	209
Italijanščina	4
Češčina	4
Hrvaščina	2
Poljščina	1
Mešano	23

Vir: Banfi, Čuček, Šorn, Dobaja, Komac, Rendla, Pančur in Cergol Paradiž, *Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 12. 1900*.

Pri podrobnejši razčlembi ugotovimo, da je slovenski občevalni jezik navajalo 68 odstotkov vseh gospodarstvenikov, 64 odstotkov vseh intelektualcev in 49 odstotkov vseh posestnikov v najinem vzorcu. Ti podatki potrjujejo dosedanje historiografske ugotovitve, da je bil najbogatejši del najvišjih ljubljanskih uradnikov (saj je večina uradnikov spadala v drugo skupino davkoplačevalcev) nemško orientiran.⁶⁴³

Pogostejše navajanje slovenskega občevalnega jezika pri gospodarstvenikih kot pri intelektualcih na prvi pogled vendarle preseneča. Raziskave so namreč pokazale, da je bila podobno kot drugod po Evropi slovenska izobrazena elita srednjega razreda osredotočena na pridobivanje kariere v javnih službah, saj se je večina študentov odločala za študij prava. To se je odražalo tudi v precejšnjem številu zaposlenih v javni upravi. Predvojni slovenski nacionalni diskurz je izrazito poudarjal pomanjkanje slovenske gospodarske elite v nasprotju z intelektualno, ki naj bi bila pri Slovencih razmeroma dobro zastopana:

»Dragi mladeniči, le poglejte si hiše v bližnjem mestu ali trgu, ter vprašajte, kdo so lastniki teh hiš. Redki so učitelji, profesorji, sodni in drugi uradniki, ki bi imeli svoje hiše /.../ Uradnik, posebno ako ima rodbino, je srečen ako zadošča njegova plača za dostojno preživljanje rodbine, da živijo takorekoč ‚iz rok v usta‘ /.../ Obrtni stan pa je nam Slovcem posebno potreben /.../ Da bo obrtni stan povzdignil Slovence, ne samo gospodarsko, ampak tudi politično, je treba, da ostane obrtni naraščaj zvest svojemu narodu.«⁶⁴⁴

⁶⁴³ Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 31, 53.

⁶⁴⁴ SI AS 16, Konvoluti, Branibor, 1914.

Podobno željo v korist slovenskega naroda je imel tudi Josip Vošnjak. »Če bi imeli Slovenci toliko narodnih tovarn, kolikor je pisarn, v katerih delajo odvetniški uradniki in drugi. To bi bil bogat narod.«⁶⁴⁵ In podobno so denimo ugotavljali nekateri zgodovinarji. Vasilij Melik je sklepal, da naj bi slovensko gospodarsko meščanstvo v slovenskem taboru umanjalo, če strukturo primerjamo z elitami drugod.⁶⁴⁶ Peter Vodopivec je menil, da se je nov tenak sloj bogatejših slovenskih gospodarstvenikov začel oblikovati šele v zadnjih desetletjih 19. stoletja,⁶⁴⁷ medtem ko je Janez Cvirn ugotavljal, da so Slovenci imeli tudi že relativno dobro razvito meščanstvo po premoženju in gospodarsko meščanstvo, vendar naj bi tudi na zgodovinopisno prepričanje o odsotnosti slovenskih gospodarstvenikov precej vplivala pesimistična podoba slovenskih narodnopolitičnih glasnikov in voditeljev.⁶⁴⁸

Morda pa je diskurzivni pesimizem glede jezikovne opredeljenosti gospodarske elite odraz družbeno-hierarhičnih razlik *znotraj* skupine najpremožnejših meščank in meščanov. Ob razvrstitvi oseb v najinem vzorcu na 12-stopenjsko lestvico HISCLASS so rezultati namreč naslednji: slovenski občevalni jezik je navedlo 58 odstotkov pripadnikov prvega razreda, 61 odstotkov pripadnikov drugega, 65 odstotkov pripadnikov tretjega in kar 79 odstotkov pripadnikov četrtega razreda.

Navedeno ponovno potrjuje predhodne historiografske ugotovitve, da naj bi bili zlasti zelo bogati gospodarstveniki pogosto »tujega« izvora, medtem ko so med manjšimi podjetniki prevladovali domačini.⁶⁴⁹ Predvsem posamezniki, ki so vodili velike korporacije (najvišji družbeni sloj), so večinoma izbrali nemščino kot jezik vsakodnevnega občevanja, medtem ko so se »delovni lastniki« odločali za slovenščino. Med pomembne podjetnike, ki so leta 1908 živeli v Ljubljani in jih lahko umestimo v prvi razred lestvice HISCLASS, lahko npr. prištevamo založnika Otomarja Bamberga st., sicer rojenega Ljubljančana, vendar tedaj včlanjenega v številna nemška društva, ali pa Avgusta Drelseja, pruskega priseljenca in lastnika tovarne peči. Skupaj je v kategorijo lastnikov in direktorjev večjih podjetij oziroma tovarn mogoče umestiti 39 oseb iz najinega vzorca, od katerih jih je 19 navajalo nemški jezik in 20 slovenskega. Velika večina (79 odstotkov) jih je bila sicer rojenih na Kranjskem. V celotnem vzorcu pa je 585 (83 odstotkov) posameznikov in posameznic bilo rojenih na Kranjskem. Največ, 27 (3 odstotki) prišlekov, je bilo rojenih na Štajerskem. Ostale bližnje avstrijske dežele so zastopane v približno enakem deležu (gl. tabelo 3).

645 Vošnjak, *Spomini*, str. 605.

646 Melik, *Slovenci*, str. 648, 679.

647 Vodopivec, *Vloga slovenskih intelektualcev*, str. 126.

648 Cvirn, *Brez svoje gospode*, str. 197.

649 Prav tam, str. 198.

Tabela 3: Kraj rojstva oseb v vzorcu.

Kraj rojstva vseh oseb v vzorcu	Število
Kranjska	585
Štajerska	27
Koroška	9
Avstrijsko Primorje	13
Hrvaška	9
Spodnja Avstrija	11
Češka	12
Moravska	5
Druge avstrijske dežele	14
Nemčija	5
Drugo	14

Vir: Banfi, Čuček, Šorn, Dobaja, Komac, Rendla, Pančur in Cergol Paradiž, *Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 12. 1900*.

Če poklicno strukturo gledamo širše, je bilo največ prišlekov (33 odstotkov) med pripadniki drugega razreda HISCLASS, v katerega večinoma umeščamo intelektualce. Pri ostalih razredih so deleži rojenih izven Kranjske nižji. Prikazani so v tabeli 4.

Tabela 4: Deleži oseb v vzorcu, rojenih izven Kranjske glede na lestvico HISCLASS.

Razredi glede na lestvico HISCLASS	Rojeni izven Kranjske (v odstotkih)
1. razred	8
2. razred	33
3. razred	16
4. razred	18
5. razred	0

Vir: Banfi, Čuček, Šorn, Dobaja, Komac, Rendla, Pančur in Cergol Paradiž, *Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 12. 1900*.

Poglejmo še podatke o spolu. Med 704 davkoplačevalci in davkoplačevalkami je bilo v prvem razredu volilnega imenika 200 žensk in 504 moški. Pri ženskah naju je posebej zanimal še stan, saj študije običajno predvidevajo, da so zajetno premoženje posedovale zlasti vdove. V tem oziru so podatki, ki sva jih pridobili, do določene mere presenetljivi, saj je v najinem vzorcu le 80 vdov, 60 samskih

žensk, 1 ločenka in 34 poročenih žensk (medtem ko za 25 žensk ni dovolj podatkov). Med temi 34 poročenimi ženskami je sicer večina označenih kot posestnic (26), premožnih dedinj, v skoraj polovici vseh primerov poročenih z raznimi intelektualci (uradniki, učitelji, odvetniki ipd.). Ti intelektualci, soprogi bogatih dedinj, v zajetnem številu sami niso pripadali skupini najbogatejših davkoplačevalcev, kar morda potrjuje tedaj v slovenskem diskurzu prevladujoč stereotip, da so se izobraženci pogosto načrtno poročali z »bogatašinjami«. ⁶⁵⁰ Po drugi strani pa je med navedenimi 34 poročenimi premožnimi Ljubljankami tudi osem takšnih, za katere se izpričano ve, da so vodile gospodarsko dejavnost. Najbolj znan primer med njimi je gotovo Josipina Šumi, ki je po ločitvi od moža ustvarila uspešno tovarno sladkarij. Med vdovami je odstotek tistih, ki so vodile gospodarsko dejavnost in niso označene zgolj kot lastnice ali posestnice, še višji (75 odstotkov). Po večini gre v teh primerih za lastnice manjših trgovin, gostiln, nekaj je obrtnic (mokarice, mesarice, pekarice, lastnica kemične pralnice, celo kleparica).

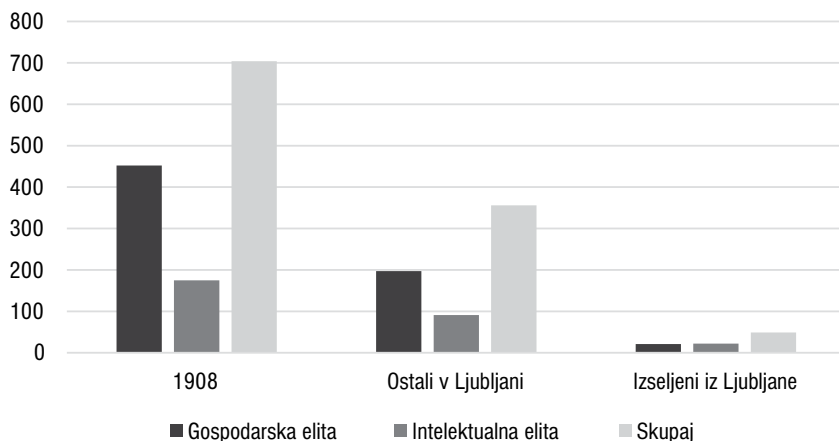
SPREMEMBE V SOCIALNI STRUKTURI PO KONCU PRVE SVETOVNE VOJNE

Ko je leta 1918 prišlo do sprememb političnega sistema in tudi države, se je iz Ljubljane odselilo 49 oseb ali 12 odstotkov vseh oseb iz najinega vzorca, ki so tedaj še živele tam. Struktura izseljencev je pokazala, da so se iz Ljubljane v 21 primerih izselili pripadniki gospodarske in v 22 primerih pripadniki intelektualne elite, kar že kaže na to, da so bili med odseljenimi nadpovprečno zastopani ravno uradniki, advokati in ostali pripadniki intelektualne elite. Posledično se je tako rahlo spremenila struktura tistih, ki so ostali; leta 1921 je v mestu živelo še 356 oseb iz najinega vzorca. Nekoliko se je v primerjavi s predvojnimi stanjem dvignil delež pripadnikov (197) gospodarske elite v mestu (55,3 odstotka) in zmanjšal delež (25,6 odstotka) pripadnikov intelektualne elite (91) (graf 2).

Če si tiste, ki so se iz Ljubljane odselili, ogledamo natančneje, lahko ugotovimo, da se jih je med vsemi (49) velika večina (29) preselila v Avstrijo, nekateri (14) pa so se preselili v druge slovenske kraje znotraj Kraljevine SHS in dva v Zagreb. Med tistimi, ki so se preselili v Avstrijo, je bilo 12 pripadnikov ekonomske elite in 11 pripadnikov intelektualne elite. Velika večina izseljencev je bila rojena pred letom 1870, kar pomeni, da so se večinoma izselile starejše osebe, posestniki in posestnice, zasebniki in zasebnice, upokojevci in vdove. Sklepamo lahko, da so

⁶⁵⁰ Kmecl, *Ženska v slovenski literaturi*, str. XII.

Graf 2: Razmerje med gospodarsko in intelektualno elito.



Vir: Banfi, Čuček, Šorn, Dobaja, Komac, Rendla, Pančur in Cergol Paradiž, *Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 12. 1900*.

bili v to odločitev verjetno primorani tudi zaradi težav z izplačilom pokojnine.⁶⁵¹ Med njimi je bilo vsaj osem starejših žensk, ki so se preselile k svojim otrokom, ki so si že ustvarili dom v Avstriji.

Zagotovo se je torej iz Ljubljane izselilo kar nekaj prebivalcev, čeprav lahko v slovenskem časopisju preberemo, da so Ljubljano zapustili zgolj štirje Nemci.⁶⁵² Strinjamo se lahko s splošnimi ugotovitvami slovenskih zgodovinarjev, ki ugotavljajo, da naj bi slovensko ozemlje po koncu prve svetovne vojne v glavnem zapustili uradniki. Ti so se najbolj nagibali k selitvi, da bi ohranili službe v državni upravi. Hkrati pa se moramo zavedati, da v prvo skupino davkopllačevalcev niso bili zajeti zlasti nižji uradniki, ker so bili v glavnem umeščeni v drugo davčno skupino. Ta je najverjetneje predstavljala veliko večino izseljenih oseb, ki naj bi po nekaterih ocenah štela 30.000 preseljenih v Avstrijo.⁶⁵³ Med izseljenimi v Avstrijo iz najbogatejše davkoplčevalske skupine so tako prevladovali odvetniki, ravnatelji in zelo visoki uradniki.

Tudi lestvica HISCO pokaže, da je daleč največ izseljencev bilo med izobraženci in nekoliko manj med visokimi menedžerji in trgovci, veliko manj med posestniki, še manj pa med »delovnimi lastniki«, torej gostilničarji in obrtniki (gl. tabelo 5).

651 Selišnik, Status državljanstva.

652 Tako *Domovina* ugotavlja, da so se za izselitev prijavi samo štirje Ljubljanci, ki bi Ljubljano raje zamenjali za Avstrijo. – *Domovina*, 21. 1. 1921, str. 5, Štirje Ljubljanci. V slovenskem časopisju se pojavljajo pripombe, da Nemci v slovenskem delu Jugoslavije uživajo preveč pravic. Gl. npr. *Domovina*, 21. 1. 1921, str. 5, O varstvu manjšin.

653 Cvirn, Nemci na Slovenskem, str. 111.

Tabela 5. Delež po vojnih odseljenih oseb v vzorcu glede na lestvico HISCLASS.

Razred	Število	Razlaga	Po 1918 odšli iz Ljubljane	Po 1918 ostali v Ljubljani
1. razred	99	Visoki menedžerji (1)	9 (18 %)	53 (13 %)
1. razred	152	Posestniki (HISCO [-1])	6 (12 %)	75 (18 %)
2. razred	106	Visoki izobraženci	15 (29 %)	67 (17 %)
3. razred	9	Nižji menedžerji	0	8 (2 %)
3. razred	147	Trgovci (HISCO 41020)	13 (25 %)	88 (22 %)
4. razred	19	Nižji izobraženci, uradniško in trgov. osebe	2 (4 %)	13 (3 %)
4. razred	94	Obrtniki z delavci (HISCO 41040)	1 (2 %)	57 (15 %)
4. razred	63	Gostilničarji (HISCO 51030)	2 (4 %)	31 (8 %)
Drugo	15		3 (6 %)	8 (2 %)

Vir: Banfi, Čuček, Šorn, Dobaja, Komac, Rendla, Pančur in Cergol Paradiž, *Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 12. 1900*.

Tako lahko ugotovimo, da so gospodarstveniki pogosto ostali na trgih, ki so jih poznali. Nekateri slovenski časopisi so ugotavljali:

»Uradništva je dosti odšlo, posamezni poverjeniki narodne vlade so delali hitro in temeljito, hvaležni smo jim za to očiščenje /.../ Drugačno lice pa nam kaže poprej nemška obrt in trgovina: pobelili so nemške napise, odstranili nemško napisane table – ponekod je to izvršila ulica – in sedaj čakajo, kaj pride. Srečavaš tipične predstavitelje starega nemškega nasilja, ki gledajo svoje izgubljeno delo, pa vidi se, da se jim ne mudi vstran od nas.«⁶⁵⁴

Prehod v novo državo je namreč pospešil modernizacijo v slovenskem prostoru. Po letu 1918 so se gospodarstvenikom iz slovenskega dela države odprli novi trgi na jugu Kraljevine SHS, začela se je intenzivnejša industrializacija z urbanizacijo. Z močno protekcionistično politiko in velikim povpraševanjem na jugoslovanskih trgih se je v Kraljevini SHS v industriji razvilo 50.000 novih delovnih mest, od tega veliko v tekstilni industriji. Ker so bila zaradi pomanjkanja kapitala za slovenski prostor značilna majhna podjetja, gospodarska rast še vedno ni bila tako velika, kot bi morala biti. Kljub temu pa so bile priložnosti za poslovanje iz bivše Kranjske v novi državi veliko večje kot prej.⁶⁵⁵

Kot trdijo nekateri zgodovinarji, so imeli Nemci v slovenskem delu Kraljevine SHS tudi po vojni v primerjavi z Nemci v drugih delih Kraljevine SHS najstabilnejši gospodarski položaj. V njihovih rokah so bila še vedno velika industrijska podjetja

654 Prav tam.

655 Lazarevič, *Spremembe in zamišljanja*, str. 35. Lazarevič, *Industrializacija*, str. 450–452.

in banke. Predvsem v severnem delu monarhije so predstavljali najstabilnejši in najtrdnjeji gospodarski dejavnik.⁶⁵⁶ Slovenska oblast v gospodarskem smislu ni izvajala večjega pritiska nad nemškimi gospodarstveniki. Edini večji ukrep je predstavljala prevzem papirnice Goričane, ki je bila v lasti zasebnega tujega kapitala,⁶⁵⁷ pa še o tej papirnici zasledimo v slovenskem časopisju poročila, da naj bi se »nemškutarstvo v njej še vedno dogajalo«.⁶⁵⁸ Pri tem je seveda treba upoštevati, da je bil diskurz tedanjega časopisja na splošno zelo naperjen proti Nemcem in je stalno poudarjal, da so ukrepi Jugoslavije premehki v primerjavi z avstrijskimi. Do leta 1923 je oblast nacionalizirala izredno majhen del nemškega premoženja na Slovenskem.⁶⁵⁹ Sklenila je le, da »ostane premoženje onih tujih državljanov, ki vsled odsotnosti ne morejo še sami upravljati svojega imetja, do povratka ali drugega ukrepa lastnika pod vladnim skrbstvom«.⁶⁶⁰

ETNIČNA HOMOGENIZACIJA LJUBLJANE

V zadnjih letih postaja eno bolj obravnavanih vprašanj v slovenskem zgodovinskoopisju ravno etnična homogenizacija slovenskega prostora po prvi svetovni vojni,⁶⁶¹ temu vprašanju bova v nadaljevanju nekaj prostora posvetili tudi midve. Zagotovo lahko ugotovimo, da se je delež Nemcev, če primerjamo najin vzorec iz let 1918 in 1921, zmanjšal, saj je v njem manj tistih, ki so v predvojnih popisih izbrali nemščino za občevalni jezik. Delež prebivalcev s konca leta 1918, ki so izbrali nemški jezik v najinem vzorcu, je 27,7 odstotka, leta 1921 pa je 77 oseb (21,2 odstotka) izbralo nemški občevalni jezik v popisih pred vojno. Prav tako lahko ugotovimo, da so Nemci v najinem vzorcu nadpovprečno zastopani v pri-

656 Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 126.

657 Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*, str. 195.

658 Gl. *Jugoslavija*, 23. 12. 1920, str. 3, Gorostasnim razmeram v vevški papirnici noče biti konec: »Naši Nemci in renegatje še menda sedaj ne vedo, da žive v Jugoslaviji. Nikakor jim ne gredo iz spomina lepi, predvojni časi zato še tudi sedaj ‚hajlajo‘ in prepevajo izzivajoče nemške pesmi, kakor kje sredi ‚rajha‘. V neki tukajšnji restavraciji imajo rezervirano sobo, kjer se pridno zbirajo in še pridnejše popivajo. Značilno je, da v to družbo zaide včasih tudi neki oficir – patentiran Jugoslovan. Glavni kričac v tej družbi pa je neki inženjer, ki se izdaja za Slovana, kar pa ne odgovarja resnici. Ta možakar se je nedavno izrazil proti nekemu elektrotehničnemu delavcu: ‚Ich bin ein Herrgott von Josefstal und Sie mein Knecht‘. V papirnico vlačijo še vedno nove nemške uradnike in druge uslužbenice, domače slovenske pa sprejemajo samo za nižje delo, češ da za kaj drugega niso sposobni. Ta sijajno nacionalizirana papirnica ima tudi zasebno nemško učilnico za nemške otroke, ki se prav pridno urijo v nemškem duhu. Če poklicani faktorji tem razmeram ne napravijo konca, si ga bodo napravili ogorčeni Slovenci sami. Posledice, ki bi nastale vsled tega, pa naj nosijo oni, ki povzročajo, da se šopiri pri nas sovražni tujec.«

659 Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 121.

660 Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*, str. 196.

661 O tem vprašanju sta v preteklosti pisala Janez Cvirn in Ervin Dolenc, v zadnjem obdobju pa Dragan Matić, Jernej Kosi, Filip Čuček in drugi.

merjavi s splošno populacijo. Če rezultate najinega vzorca namreč primerjamo z izidi splošnega popisa prebivalstva Ljubljane, vidimo, da je leta 1910 14 odstotkov vsega prebivalstva Ljubljane pri popisu izbralo nemški jezik kot jezik vsakodnevne komunikacije, leta 1921 pa je nemščino kot materni jezik izbralo 3,4 odstotka Ljubljančanov in Ljubljančank.⁶⁶² Če je torej v sami Ljubljani živelo v vsej populaciji 3,4 odstotka nemško govorečih, je bil delež Nemcev v najinem vzorcu veliko večji (21,2 odstotka). Očitno je torej, da se je delež Nemcev v mestu med elito v primerjavi s predvojnim časom zmanjšal, kljub vsemu pa ne tako drastično kot v splošni populaciji. Ta zelo očitni premik v narodnostni opredelitvi v popisu leta 1921 je mogoče razložiti z drugačno metodologijo popisa, saj se ni več upošteval občevalni, temveč materni jezik, s pritiski slovenskih oblasti za spremembo nemške opredelitve in seveda tudi z migracijami. Vendar najini podatki kažejo, da so najbogatejši Nemci ostali v Ljubljani (v veliko večjem številu), mogoča pa je tudi druga razlaga, da se vsaj niso asimilirali v takem številu kot nižji sloji.

Med 29 osebami, ki so se izselile iz Ljubljane v Avstrijo, jih je bilo 16 rojenih v Ljubljani (in Smledniku), torej ne more veljati, da so se odselili samo priseljeni Nemci. Med vsemi odseljenimi jih je bilo 71 odstotkov rojenih na Kranjskem, med tistimi, ki so ostali v Ljubljani, pa je bil delež rojenih na Kranjskem še večji (86 odstotkov) (Tabela 6).

Tabela 6: Razmerje med krajem rojstva in povojnimi migracijami oseb v vzorcu.

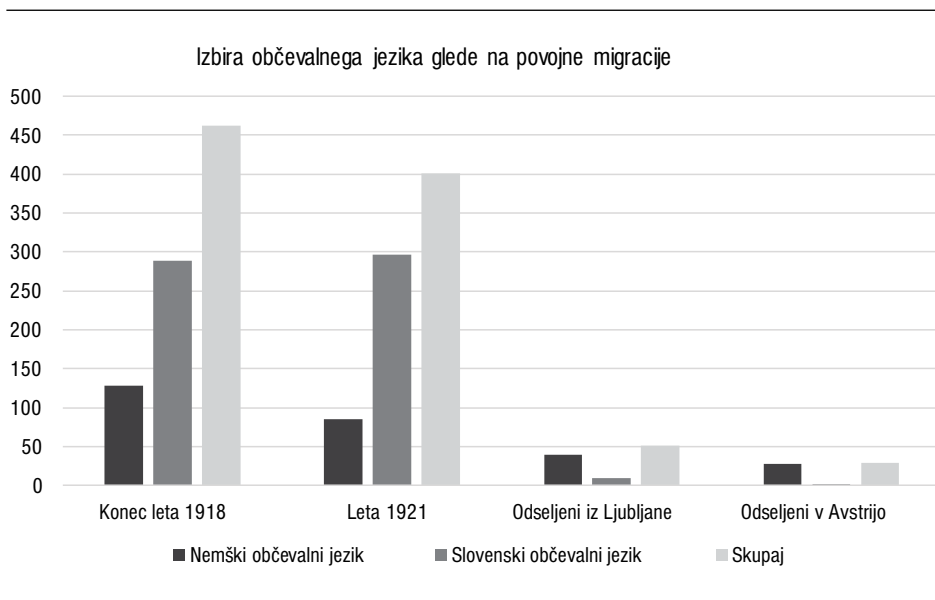
	Rojeni na Kranjskem	Rojeni izven Kranjske
Po 1918 odšli iz Ljubljane	37 (71 %)	15 (28 %)
Po 1918 ostali v Ljubljani	350 (86 %)	54 (13 %)

Vir: Banfi, Čuček, Šorn, Dobaja, Komac, Rendla, Pančur in Cergol Paradiž, *Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 12. 1900*.

Med 29 osebami, ki so se preselile v Avstrijo, jih je pred vojno 27 izbralo nemški jezik sporazumevanja, zgolj dve osebi pa sta izbrali slovenski jezik sporazumevanja.

⁶⁶² Matic, Konec prve svetovne vojne, str. 248.

Graf 3: Izbira občevalnega jezika glede na poveljne migracije oseb v vzorcu.



Vir: Banfi, Čuček, Šorn, Dobaja, Komac, Rendla, Pančur in Cergol Paradiž, *Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 12. 1900*.

Nedvomno so bili Nemci tisti, ki so se po vojni iz mesta odselili v Avstrijo, presenetljivo pa je, da jih je največ tudi med tistimi, ki so se preselili v druge dele kraljevine (v svoj grad ali pa so izkoristili priložnost za delo v drugem delu slovenskega ozemlja). Nekateri primeri kažejo na njihov umik iz javnega življenja, saj so se preselili na podeželje v svoje gradove, kot Anton vitez Schöppl ali Viljem vitez Laschan, ki sta bila v predvojnem obdobju navdušena člana nemške stranke in sta bila zelo politično dejavna. Nekdanja avstrijska aristokracija je na podeželju nadaljevala svoj življenjski slog in živela družbeno endogamijo s svojimi lastnimi socialnimi pravili, kar med drugim lepo opisuje biografija Gusti Stridsberg.⁶⁶³

V tridesetih letih je bilo v mestu prisotnih še 222 oseb iz najinega splošnega vzorca, ki se niso izselile iz Ljubljane ali umrle. Ker je bil leta 1931 opravljen še en popis, ki je vseboval tudi podatek o maternem jeziku, lahko ponovno opazujemo, kaj se je dogajalo z nemško manjšino v mestu. V Ljubljani je živelo še 41 oseb, ki so v nekem obdobju svojega življenja navedle nemški jezik, za sedem oseb kasnejših podatkov nisva našli. Vendar pri večini lahko vseeno sledimo, kaj se je dogajalo z njihovo jezikovno identifikacijo. Med njimi so nekateri primeri, ki kažejo nestanovitnost glede navedbe jezika, tako so npr. najprej navedli nemški jezik sporazumevanja (1900), leta 1910 slovenščino in nato leta 1931

⁶⁶³ Stridsberg, *Mojih pet življenj*.

nemški materni jezik. Zagotovo pa velika večina ni sodila med tiste, ki bi zelo hitro spreminjali svoje izbire. 29 oseb je pred vojno dosledno navajalo nemščino kot jezik sporazumevanja, po vojni leta 1931 pa nemščino kot materni jezik. V popisih pa vendarle najdemo šest primerov, kjer se je nemški jezik pred vojno spremenil v slovenščino (14,6 odstotka). To so bili posestnik Fran Pock (roj. 1862; njegova žena je v vseh popisih navedla slovenski jezik), okrajni glavar v pokoju Gustav Karol Del-Cott, Franja Kastl (roj. Peterka), odvetnik Josip Sajovic (njegov oče je navajal slovenski jezik in tudi on ga je leta 1890, kasneje pa je svojo izbiro spremenil in je navedel nemški jezik, leta 1931 pa spet slovenski), Marjana Tschada (roj. Podlogar) in Karl Kauschegg (Kaušek). Večina jih je bila slovenskega porekla in rojena na Kranjskem. Sajovičeva brata sta se preselila na Dunaj, medtem ko je imel on v Ljubljani odvetniško pisarno in je šele po drugi svetovni vojni zapustil Slovenijo, ker se je njegova hči poročila z Nemcem.⁶⁶⁴ Potomci Gustava Karola Del-Cotta in Franje Kastl so ostali na slovenskem ozemlju, medtem ko sta bila Fran Pock in Marija Tschada starejša Ljubljancana. Fran Pock je bival pri sorodnikih, ki, zanimivo, leta 1931 navajajo nemški jezik (on pa slovenščino), sorodniki Karla Kauschegga (Beno Puteani) pa nasprotno kot prej navajajo slovenski jezik. Med tistimi, ki so nekdanje kot izbiro navedli nemški jezik, jih je bilo 24 rojenih v Ljubljani, 28 pa na Kranjskem (80 odstotkov). Presenetljivo lahko ugotovimo, da so bogatejše osebe, ki so se odločile za nemški jezik, svojo identifikacijo ohranile tudi kasneje.

VPLIV DRUŽINSKEGA STATUSA IN SPOLA NA MIGRACIJE IZ MESTA

Kot je že bilo nakazano, je 52 še živečih posameznikov in posameznic iz predvojnega vzorca v letih po prvi svetovni vojni Ljubljano zapustilo, 404 pa so ostali v Ljubljani. Med tistimi, ki so ostali v Ljubljani, je bilo 110 (27 odstotkov) žensk. Med tistimi, ki so se odselili, pa je bilo žensk 11 (21 odstotkov).

Deleža sta podobna, zato lahko sklepamo, da spol ni vplival na migracijo. Tudi poklicna struktura nam ne pove kaj dosti, razen da je vsaj pri posestnicah in vdovah verjetno šlo za starejše osebe. Odselilo se je namreč pet posestnic, gostilničarka, trgovka, učiteljica in odvetnikova vdova.

Nekoliko drugačno sliko sicer dobimo, če upoštevamo še usodo soprogo oziroma vdov posameznikov iz predvojnega vzorca. Zdi se, da je bila smrt moža pomemben dejavnik pri odločitvi za odhod iz Ljubljane. Po smrti posestnika Teodorja Luckmanna leta 1919 se je denimo njegova soproga Marija Luckmann

⁶⁶⁴ Stanonik, *Bela Ljubljana*, str. 132.

(rojena Lenče) preselila v Gradec, Terezija Počivavnik (rojena Gartner) pa je po smrti moža Karola leta 1928 sprejela nemško državljanstvo.

Če je med vdovami morda bilo večje število odseljenih, pa to ne velja za samske ženske. Med ženskami, ki so po vojni ostale v Ljubljani, jih je bilo 33 odstotkov samskih, med tistimi, ki so odšle, pa je bilo 27 odstotkov samskih. Iz tega izhaja, da samski stan ni imel pomembne vloge pri odločitvi za selitev. Še bolj ta trditev velja za moške: med tistimi, ki so ostali v Ljubljani, je bilo namreč 8 odstotkov samskih, med tistimi, ki so odšli, pa spet podobno 7 odstotkov samskih.

ZAKLJUČEK ALI KAJ SE JE ZGODILO Z NEMŠKO ELITO

Za elito v povojni Ljubljani lahko ugotovimo, da je bila manj nacionalno diferencirana in heterogena kot v predvojnih letih. Prav tako lahko opazimo, da je do večjih sprememb prišlo med intelektualno/politično elito kot pa gospodarsko. V obdobju tranzicije, razpada starih državnih sistemov in vzpostavitve novih državnih okvirov so bila pravila politične igre zagotovo manj jasna, težnje politike po nacionalni homogenizaciji in pretrganju niti s staro monarhično preteklostjo pa so vplivale tudi na sestavo vodilnega sloja, ki je upravljal novo državo. Nasprotno je gospodarski sistem ostal podoben, hkrati pa so nove, ugodne gospodarske razmere omogočile uspešno prilagajanje nemške gospodarske elite. Te okoliščine so jim tudi omogočile, da nacionalna homogenizacija na najbogatejši sloj ni imela enakega učinka kot na splošno prebivalstvo.

V zaključku naj dodava tudi, da se seveda zavedava omejitve najine raziskave, saj v bistvu temelji na posameznikih, ki so dosegli vrhunec svoje kariere oziroma akumulacije premoženja leta 1908, ter da je povsem verjetno, da kasneje, ko so v medvojnem obdobju postali starejši in se upokojili, niso več predstavljali aktualne elite. Vanjo so vstopili novi akterji, prav zato ima najin vzorec svoje značilnosti in omejitve. Ob zaključku se nama tako porajajo nova vprašanja. Kako je bila videti reprodukcija elite, kako samozadostna je bila nemška manjšina v mestu in v katerem državnem okviru je videla svojo prihodnost? Kako je nemška elita skrbela za svoje potomce, kje so nadaljevali svoje izobraževanje in iskali poklic, ali lahko iz motiva ohranjanja skupinske solidarnosti ugotoviva poročno endogamnost? Toda ta vprašanja bodo morala počakati na prihodnje raziskave.

Marta Rendla

SOCIALNO- EKONOMSKI POLOŽAJ GOSPODINJSTEV IN PROBLEMATIKA REVŠČINE V SOCIALIZMU: NJENO MERJENJE IN RAZISKOVANJE

UVOD

Glavna ambicija prispevka je opozoriti na obstoj družbenih razlik in revščine v jugoslovanski komunistični družbi ter podati pregled raziskav revščine za to obdobje.⁶⁶⁵ Glede na to, da se je komunizem kot ideološki projekt gradil na viziji prihodnje bogate družbe, v kateri revščina do 80. let preteklega stoletja ni bila predmet javnih razprav, je to kar zahtevna naloga. Četudi so v družbi,

⁶⁶⁵ Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0280 Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ki je obstoj revščine zanikala, obstajali statistični podatki o razpoložljivem dohodku, ki so sicer objektivno dejstvo, ki se uporablja za glavno merilo določanja objektivno revnih, se teh v namene ugotavljanja in merjenja revščine vse do takrat ni uporabljalo. Kot bo povedano kasneje, so se za revščino in mejo revščine uporabljali nadomestni pojmi. Na problematiko revščine in vse večje siromašenje ter slabšanje življenjskih razmer prebivalstva se je začelo opozarjati z naraščanjem odkrite brezposelnosti in s padcem realnih plač večine zaposlenih zaradi strukturnih težav in nizke produktivnosti v 80. letih preteklega stoletja. Takrat so bili storjeni tudi prvi skromni poskusi ugotavljanja revščine. S političnimi, gospodarskimi in socialnimi spremembami po letu 1989, ko se je na začetku 90. let začelo v mednarodnem prostoru krepiti zavedanje o večanju prepada med revnimi in bogatimi, pa je vprašanje revščine pri nas z naraščajočo brezposelnostjo stopilo v ospredje razprav in revščina je postala predmet raziskav sociologov in ekonomistov ter državnega statističnega urada. Veliko število brezposelnih je za blažitev stisk namreč zahtevalo interventno državno regulacijo ob načrtnem oblikovanju ustreznih ukrepov v okviru socialne politike. To je terjalo oblikovanje metodologije za določitev meje revščine in izračuna njene stopnje. Država lahko s svojimi regulacijskimi mehanizmi ukrepa le tam in takrat, ko je revščina (številčno) izkazana. Revščina je namreč v vseh bivših evropskih socialističnih državah postala vse bolj viden, razširjen, boleč in po upanju vseh začasni problem tranzicijskega obdobja na prehodu k pluralnim demokracijam in tržnim ekonomijam. Prepada med revnimi in bogatimi je naraščal tudi v mnogih bogatih in razvijajočih se državah, pa tudi med razvitimi in najmanj razvitimi državami. V mednarodnem okolju so se zato pojavili pozivi k oblikovanju novih pristopov za reševanje naraščajoče problematike siromašenja prebivalstva in učinkovitih strategij boja proti revščini.

Statistični urad republike Slovenije (SURS) je revščino po priporočilih Evropskega statističnega urada, Eurostata, na relativnem konceptu tako začel meriti in spremljati v 90. letih. Prvo merjenje revščine za leto 1993 je izvedel leta 1996 in pri tem uporabil metodo Eurostata, ki je temeljila na ugotavljanju izdatkov gospodinjstev z uporabo modificirane ekvivalenčne lestvice OECD.⁶⁶⁶ To raziskavo o socialnoekonomskem profilu revščine je opravila sodelavka Sursa Erika Žnidaršič, ki je po vzoru Eurostata prag revščine postavila na 50 odstotkov povprečnih ekvivalentnih izdatkov gospodinjstev.⁶⁶⁷ Sursova metodologija izračunavanja relativne revščine sprva ni bila ustaljena. Relativno revščino, ki se izraža s stopnjo tveganja revščine in predstavlja delež ljudi, katerih dohodek je nižji

⁶⁶⁶ *Program boja proti revščini*, str. 15.

⁶⁶⁷ Stanovnik, *Revščina in marginalizacija*, str. 28–29.

od praga tveganja revščine,⁶⁶⁸ Surs spremlja po enotni metodologiji držav članic Evropske unije (EU) za vsako leto posebej od leta 1997. Pri tem se za prag tveganja revščine od takrat uporablja standardna Eurostatova opredelitev, da so relativno revni tisti, katerih dohodek ne dosega 60 odstotkov mediane dohodka (to je 60 odstotkov dohodka srednje osebe v porazdelitvi prebivalstva po višini dohodka) v državi. Prag revščine predstavlja najnižji letni razpoložljivi dohodek, ki ga mora imeti enočlansko gospodinjstvo, da ni revno.⁶⁶⁹ V drugi analizi revščine za leto 1996 je Surs tako kot tedanje države EU na priporočilo Eurostata pristopil k analiziranju revščine z metodologijo, ki temelji na podlagi ugotavljanja dohodkov gospodinjstev. Pri tem kot vir za izračun stopnje revščine od leta 2004 uporablja podatke iz statističnega raziskovanja Življenjski pogoji (SILC – Statistics on Income and Living Conditions). Vir za izračun stopnje revščine v letih pred tem pa so bili podatki iz Ankete o porabi v gospodinjstvih (APG).

Glede na to, da je prag revščine odvisen od višine dohodka, in določen na podlagi porazdelitve dohodka med gospodinjstvi, ter od števila in starosti članov vsakega gospodinjstva (odrasli, otroci), zajetih v raziskovanje, tako izračunana stopnja revščine bolj kot samo revščino meri neenakost znotraj proučevane populacije. Ne pokaže, koliko prebivalcev je v resnici revnih, temveč koliko jih ima bistveno nižji dohodek glede na srednjo vrednost dohodka v državi. Prag tveganja revščine torej ni določen vnaprej kot košarica dobrin, nujno potrebnih za življenje, ali kot absolutni znesek, potreben za preživetje, temveč se s porazdelitvijo dohodka spreminja.⁶⁷⁰

Nekaj raziskav socialnoekonomskega položaja gospodinjstev so na podlagi podatkov Ankete o porabi v gospodinjstvih v okoliščinah naraščajoče brezposelnosti in širjenja revščine v prvi polovici 90. let opravile tudi druge stroke, in to še za zadnje obdobje socializma. Prav te bom v nadaljevanju prispevka tudi predstavila.

668 Prag revščine Surs določi tako, da najprej za vsa gospodinjstva izračuna njihov razpoložljivi dohodek na ekvivalentnega odraslega člana, ga pripiše vsem članom gospodinjstva in nato vse osebe razvrsti glede na višino tako pripisanega dohodka. Dohodek osebe na sredini porazdelitve je mediana, 60 % mediane pa je prag revščine. Dohodek na ekvivalentnega odraslega člana gospodinjstva se izračuna tako, da se seštejejo dohodki vseh članov gospodinjstva in nato delijo s številom ekvivalentnih odraslih članov v gospodinjstvu. Ker se gospodinjstva razlikujejo po velikosti in sestavi in tudi člani gospodinjstva nimajo enakih potreb, se pri primerjavi življenjske ravni gospodinjstev med seboj uporabljajo ekvivalenčne lestvice, ki upoštevajo ekonomijo obsega v gospodinjstvih. Na podlagi prilagojene ekvivalenčne lestvice OECD se za vsako gospodinjstvo izračuna število ekvivalentnih odraslih članov. Lestvica daje prvemu odraslemu članu utež 1, drugim članom, starim 14 let ali več, utež 0,5, otrokom, mlajšim od 14 let, pa utež 0,3. Štiričlanska družina dveh odraslih in dveh otrok ima tako 2,1 ekvivalentnega odraslega člana (izračun: $1 * 1 + 1 * 0,5 + 2 * 0,3 = 2,1$). – Intihar, Stopnja tveganja revščine, str. 3.

669 Stropnik in Kump, Spremembe v obsegu in globini relativne revščine, str. 175.

670 Intihar, Stopnja tveganja, str. 3. Intihar, Metodološka pojasnila, str. 5–6.

Glede na to, da obstoječi statistični podatki za različne v socializmu vodene socialnoekonomske kategorije gospodinjstev, ki jih je od leta 1963 vsakih pet let zbirala statistika v nekdanji državi Jugoslaviji, zajemajo informacije o razpoložljivem dohodku in strukturi njegove porabe, je namen prispevka na osnovi primerjalne analize v dolgi časovni vrsti prikazati tudi mogoče načine, ki orišejo oziroma pokažejo na prisotnost družbenih razlik in dohodkovnih neenakosti med različnimi socialnoekonomskimi tipi gospodinjstev. Spričo dejstva, da je revščina večplasten in kompleksen pojav z različnimi oblikami in manifestacijami, zaradi česar se razlikujejo tudi pristopi k definiranju in proučevanju revščine, je namen prispevka orisati tri prevladujoče oziroma temeljne metodološke pristope k proučevanju revščine. Poleg tega bo prispevek orisal značilnosti socialne politike in problematiko revščine v obravnavanem obdobju.

PROBLEMATIKA REVŠČINE V SOCIALIZMU

Vprašanje revščine se je po drugi svetovni vojni v Sloveniji navkljub nekoliko drugačnim razmeram od držav sovjetskega bloka obravnavalo podobno, saj so bili temelji političnega sistema isti, revščina oziroma blaginja pa je bila eno od najboljčutljivejših področij dokazovanja ideologije. Čeprav je država imela izoblikovane mehanizme, s katerimi je regulirala socialno varnost državljanov, revščine in pomanjkanja kot relevantnega družbenega pojava ni priznavala niti konceptualno niti operativno. Pojmi revščina, meja revščine in pomanjkanje se niso omenjali niti v dokumentih institucionalne regulacije niti pri raziskovanju tega družbenega problema. Uporabljali so se nadomestni pojmi, kot so eksistenčni minimum, povprečni ali minimalni življenjski stroški ali pa dogovorjena raven socialne varnosti državljanov. Dogovorjena raven socialne varnosti je bila pravzaprav nadomestni pojem za mejo revščine. Določali so jo ugotovljeni življenjski stroški na podlagi vsebine potrošniške košarice in rasti plač.⁶⁷¹

Čeprav je revščina kot nezaželen družbeni pojav prisotna v vseh družbah ter se glede na čas in prostor razlikuje po obsegu in vsebini, pa besede revščina, razen kritike kapitalističnega sistema, kot kažejo razprave o revščini strokovnjakov, ki se ukvarjajo s tem družbenim pojavom, v socialističnih državah ni bilo zaželeno omenjati. Socialistična ideologija je temeljila na enakosti vseh in je močno vplivala na mentaliteto ljudi. Pred privilegiji partijskih funkcionarjev so si zatiskali oči in so bili zadovoljni s tem, da jih je velika večina živela tako kot oni sami. Revščino, ki je bila preveč vidna, da bi jo spregledali, so razlagali kot začasen, prehodan

671 Novak, Revščina v 80. letih, str. 651–652.

in izjemen pojav. Ljudem je bilo vsiljeno prepričanje, da za odpravo revščine zadostujejo gospodarski razvoj, odprava zasebne lastnine in polna zaposlenost. Z omejevanjem razlik v osebnih dohodkih, odpravo brezposelnosti in s sistemom socialnih ugodnosti naj bi uresničile globalno izenačevanje. Čeprav so vse te ukrepe dosledno uveljavljale, pa so socialne razlike v vseh socialističnih državah še vedno obstajale. Dogovorjeno raven socialne varnosti državljanov, kamor je sodila tudi njihova materialna ogroženost, je država vzdrževala s subvencijami družbene solidarnosti. Te so se neposredno vezale na njihove povprečne osebne dohodke. Tisti, ki si torej niso mogli z delom ali lastnimi sredstvi zagotoviti dogovorjene ravni socialne varnosti, so bili upravičeni do družbene solidarnosti v obliki subvencij za osnovne življenjske stroške in uveljavljanja pravice do socialnih transferjev, kot so varnostni dodatek k pokojnini, denarna pomoč v primeru brezposelnosti, delna nadomestitev stanarine, štipendije, družbena pomoč otrokom, začasna denarna pomoč, plačilo ali doplačilo rejnine, denarna pomoč ter doplačilo oskrbe na domu, v socialnem zavodu ali pri drugi družini.⁶⁷²

Po mnenju sociologa Veljka Rusa so socialno politiko socialistične države zamenjale s societalno politiko, kar je po njegovih besedah pomenilo, da so se namesto

»s socialnimi problemi posameznikov, z odpravo socialnih disfunkcij ekonomskega razvoja in z omejevanjem socialne marginalizacije posameznih skupin ukvarjale s socialnimi odnosi med sloji, z oblikovanjem neke vnaprej zamišljene socialne strukture in s socialnim inženiringom, ki naj bi izoblikoval novo družbo globalne enakosti. /.../ Namesto da bi se ukvarjali s parcialnim preprečevanjem siromašenja najnižjih slojev in s socializiranjem mimo dela pridobljenega premoženja najbolj privilegiranih slojev, so težile h globalnemu izenačevanju družbenih slojev.«⁶⁷³

Kljub težnji k socialni izenačenosti je prihajalo do opaznih razlik znotraj uradno enotnega delavskega razreda. Še opaznejša pa je bila regionalna socialna diferenciacija. Ob koncu 60. let je približno četrtnina slovenskega ozemlja relativno zaostajala. Zaradi neenakomernega ekonomskega razvoja oziroma zadržanih vlaganj v industrializacijo in zapostavljanja kmetijstva so za manj razvita območja veljale občine z zgornjepodravskega, pomurskega, savinjskega, spodnje-savinjskega, dolenskega, kočevskega in posoškega območja. Njihova poglavitna panoga je bilo kmetijstvo. Imele so slabo razvito cestno in železniško, poštno in telefonsko ter električno omrežje. Priključek na vodovod in kanalizacijo je imel le nizek delež gospodinjstev. Tudi prometna povezanost z bližnjimi centri je bila šibka. Koncept ekonomskega razvoja Slovenije vse do sredine 60. let namreč ni

672 Rus, Revščina, str. 1425. Stropnik, Začetki raziskovanja revščine, str. 262. Novak, Revščina v 80. letih, str. 651–652.

673 Rus, Revščina, str. 1424.

vključeval investicij v okolja brez delavskih tradicij. Izvoz kapitala v nerazvita kmečka območja je imel nasprotnike. Značilno je bilo, da sta se industrija in moderna industrijska družba s koncentracijo prebivalstva v neagrarnih dejavnostih, predvsem ob prometni osi Slovenije oziroma v krajih z industrijsko tradicijo, razvijali hitreje kot na perifernih zaostalih območjih Slovenije.⁶⁷⁴ Še posebej na teh manj razvitih območjih – v Pomurju, na Kozjanskem, v Halozah, Slovenskih goricah, Posavju – so obstajali presežki oziroma rezerva delovne sile oziroma izseljevanje, praznjenje vasi in prikrita brezposelnost. Mlado, za delo sposobno prebivalstvo si je namreč delo poiskalo bodisi v tujini bodisi v bližnjih razvitejših centrih; ostareli in za delo nesposobni pa so ostajali doma.

Na zaostalost in revščino omenjenih predelov Slovenije so, čeprav to ni bilo zaželeno, z gojenjem svobodnejših oblik novinarskega izražanja, kot so reportaže, fotoreportaže in reportažni intervjuji, opozarjali novinarji. Z zgodbami o vsakdanjem življenju ljudi (*Tovariš*) in skozi družbeno kritiko, s katero so kazali pomanjkljivosti socialističnega sistema (*Pavliha*), so se skušali izmikati enosmerni politični opredelitvi. O manj razvitih in zaostalih predelih Slovenije so v publicističnem zborniku *Siti in lačni Slovenci*, ki bi ga z disciplinarnega vidika lahko označili za zmes žurnalizma, literature, ekonomije, etnologije, sociologije, reportaže, potopisa in znanstvene razprave, konec 60. let pisali tudi sodelavci revije *Dialogi*. Ubesedili so razmere, ki so jih doživeli na tradicionalno zaostalih predelih Slovenije: v Halozah, delih Kozjanskega in Bizeljskega. Opozarjali so na nasprotje med revnimi in bogatejšimi predeli Slovenije ter pozivali k oblikovanju funkcionalnega socialnega sistema in socialne države. Revščino so pojmovali kot disfunkcionalnost sistema in se zavzemali za decentralizacijo in regionalizacijo. Bili so proti velikim mestom, ki so hotela z notranjo delovno migracijo izprazniti podeželska območja. Zavzemali so se za politično in gospodarsko ureditev, po kateri bi se bogastvo porazdelilo v smislu socialne države, pravih zadrug in tržnega gospodarstva.⁶⁷⁵

Resničnost je bila taka, da so bila nerazvita območja vse do sprejetja politične odločitve v 70. letih, da je treba z namenom odpravljanja razlik v stopnji gospodarske razvitosti začeti vlagati v skladnejši razvoj manj razvitih regij, deležna bolj ali manj ignorantskega odnosa oblasti. Razlike med mestom in vasjo, med revnimi in nerevnimi so se poglobljale. Svetlejšo prihodnost zaostalih predelov so sicer v petletnih gospodarskih načrtih obljubljali že pred tem. Leta 1961 so v publikaciji *Jugoslavija 1965* zapisali:

»Včasih se komu utrne taka, da mladina na vasi nima prihodnosti. To pa ni res. Mladim ljudem se tudi v kmetijstvu obeta bodočnost. Seveda ne v zaostali, temveč

674 Gosar, *Geografska opredelitev*, str. 33.

675 *Delo*, 19. 7. 1989, str. 7, »Siti in lačni Slovenci« dvajset let pozneje.

v novi, bogatejši vasi, ki jo bo sodobni čas približal mestu, tako da med njima ne bo več razločkov. Naše kmetijstvo bo torej čez pet let povsem spremenilo podobo. To ne bo več zaostalo kmetijstvo, od katerega mladina beži, ker jo s svojimi sponami priklepa na revščino in nevednost. To bo že povsem drugačna vas, nič več podobna današnji in še manj včerajšnji. Na vasi že zdaj brsti novo življenje, v naslednjih letih pa se bo razcvetelo v novo vrednost, bogastvo, ki bo privlačevalo mladega človeka, ker mu ne bo nudilo nič manj kot tovarna.«⁶⁷⁶

Desetletja trajajočega zaostajanja manj razvitih območij za razvitejšimi niso uspela povsem odpraviti niti pospešena vlaganja v razvoj manj razvitih. Poglobljajoča se kriza v 80. letih je ta območja odmaknila od ciljev, zastavljenih v planih, in jim odvzela nekatere v 70. pridobljene ugodnosti. Kljub uradnemu nepriznavanju in zanikanju revnih v obravnavanem obdobju so predvsem v odmaknjenih podeželskih, nerazvitih in v razvoju zaostalih predelih prikriti ostajali sloji in skupine družbeno izključenih: ostareli in osamljeni, Romi in drugi. Prikrito brezposelnost na teh območjih so deloma blažili dohodki od dela v tujini, sezonskega, začasnega, v obmejnih območjih celo dnevnega.

Samoupravni socializem se je, kot že omenjeno, razkrival tudi kot vir socialnih neenakosti predvsem med politično elito na eni strani in ostalim prebivalstvom na drugi. Na eni strani so se povečevale razlike med politično elito in običajnimi ljudmi, po drugi strani pa so se zmanjševale socialne razlike med posameznimi sloji prebivalstva. Po mnenju Veljka Rusa je šlo za proces izenačevanja v smeri vsesplošne proletarizacije vseh slojev prebivalstva (vsesplošno siromašenje in krepitev politične nemoči).⁶⁷⁷ Socialna in materialna diferenciacija v mejah posameznih slojev prebivalstva oziroma tipov gospodinjstev (nekmečkih, mešanih, kmečkih) v razmerah, ko je bilo v ospredju prizadevanje za ohranjanje polne zaposlenosti in omejevanje dohodkovne disperzije, ni bila velika, je pa obstajala.

NAD REVŠČINO S SOCIALNO POLITIKO

Za razumevanje revščine je ključno tudi poznavanje socialne politike držav. V osnovi naj bi vse države izražale skrb za svoje državljane z različnimi ukrepi socialnovarstvene politike. Predvsem naj bi z denarnimi prejemki prispevale k blažitvi stisk in zagotavljale življenjsko pomembne vire za zadovoljevanje temeljnih življenjskih potreb vseh državljanov. Socialne politike in sistemi držav blaginje⁶⁷⁸ nekdanjih socialističnih držav – držav centralne vzhodne Evrope, so

⁶⁷⁶ *Siti in lačni Slovenci*, str. 127.

⁶⁷⁷ Rus, *Revščina*, str. 1426.

⁶⁷⁸ Za države blaginje se opredeljujejo tiste države, ki so prevzele odgovornost za socialno varnost in blagostanje državljanov ter imajo v ospredju idejo, da nihče ne sme živeti v revščini, saj je temeljna

bili opredeljeni kot poseben model. Veljko Rus med razvojnimi fazami oziroma modeli socialne politike, poleg dobredelnega, zavarovalnega in blaginjskega, ločuje poseben oziroma izenačevalni model držav realnega socializma. Osnovna funkcija tega modela je bila zagotavljanje sistemske integracije na osnovi proletarizacije vseh slojev.⁶⁷⁹ V njih je država pri zagotavljanju socialne varnosti kot lastnica, financerka in nadzornica vseh institucij in organizacij, ki so ustvarjale storitve in posameznikom zagotavljale socialno pomoč, imela prevladujočo vlogo. Pri zagotavljanju socialne varnosti je bila pomembna tudi neformalna socialna mreža, to je širša skupnost.⁶⁸⁰

Socialni sistemi industrijsko razvitih evropskih držav so tesno vezani na sistem zaposlenosti in izhajajo iz tihe predpostavke, uveljavljene po drugi svetovni vojni, da sta ekonomska rast in razvoj nekaj trajnega ter da kot taka zmoreta zagotavljati visoko stopnjo zaposlenosti prebivalstva. Večina prebivalstva naj bi si visoko življenjsko raven zagotavljala z dohodki iz bolj ali manj trajnih zaposlitev, z zaposlitvami naj bi se tudi kvalificirala za prejemanje dohodkov iz naslova zavarovanja za tipične primere začasnega ali trajnega prenehanja aktivnosti. Za izpadle iz takih shem pa naj bi poskrbeli državni socialni programi, financirani iz dohodkov iz davkov.⁶⁸¹

Socialna varnost se je kot del sistema socialne politike v povojni Jugoslaviji, torej tudi v Sloveniji, uresničevala s statusom zaposlitve, kar je pomenilo, da je večji del socialnih pravic imel legalno osnovo v zaposlitvenem statusu in je bila večina socialnih pravic vezana na zaposlitev. Zato je koncept tako zasnovane socialne politike na eni strani vseboval pragmatično zahtevo po polni zaposlenosti prebivalstva in po drugi strani zahtevo, da vsi zaposleni obvezno in nepovratno prispevajo znaten del dohodka v skupne sklade za delovanje družbeno potrebnih dejavnosti, ki jih je država z upravnimi organi vsebinsko usmerjala, z zakoni pa predpisovala njihovo organiziranost.⁶⁸²

Slovenski model države blaginje se je začel oblikovati istočasno kot drugje v Zahodni in Srednji Evropi ob koncu 19. stoletja. Po Esping-Andersenovi tipologiji delno temelji na kontinentalnem (konzervativno-korporativističnem) modelu, saj je socialna varnost osnovana na sistemu obveznih zavarovanj v povezavi z

pravica ljudi pravica do državne pomoči. Družbena blaginja nastane takrat, ko je vsem državljanom omogočeno dostojno življenje z zagotavljanjem varnosti na področju ekonomske, socialne in zdravstvene ureditve. Z uveljavitvijo državne skrbi (za manjšo blaginjo od politično dogovorjene), s t. i. Titmussovimi konceptom oblikovanja države blaginje, kjer je uporabil absolutni standard revščine, se je človeškim in političnim pravicam pridružila tudi pravica do minimalne socialne varnosti kot ena od temeljnih državljanskih pravic. Osrednji točki države blaginje sta varnost in enakost. Povz. po Novak, *Dober dan, revščina*, str. 149.

679 Maršnjak, *Kriza države blaginje*, str. 16.

680 Humar, *Subjektivna percepcija revščine*, str. 48.

681 Trbanc, Mojca Novak, *Dober dan*, str. 264.

682 Povz. po Verlič-Dekleva, *Učinki socialne politike*, str. 1110.

zaposlitvenim statusom. Do 60. let 20. stoletja so bili osrednja kategorija modela industrijski delavci, medtem ko so bili kmetje in drugi samozaposleni izključeni iz tega kroga.⁶⁸³ Največ pravic, ki so izhajale iz obveznih zavarovanj, je prebivalstvo začelo uživati prav v obravnavanem, socialističnem obdobju. Leta 1966 se je do tedaj obstoječemu delavskemu zavarovanju pridružilo še zavarovanje kmetov, katerih zavarovalne ugodnosti pa niso bile povsem izenačene z delavci. Delavsko in kmečko zavarovanje sta se leta 1972 združila v enoten sistem. V Jugoslaviji so bile vse dejavnosti socialne politike – torej tiste, ki prispevajo k boljšemu družbenemu standardu prebivalcev, skupaj z zdravstveno oskrbo, pokojninsko pravico, dostopom do stanovanja, možnostmi izobraževanja, kulturnega življenja in pridobitvijo osnovnega infrastrukturnega standarda – ustavno definirane kot dejavnosti posebnega družbenega pomena za zadovoljevanje osebnih in skupnih družbenih potreb. Kot rečeno, je bila socialna politika v Jugoslaviji ustavno opredeljena na ravni zvezne države in na ravni republik. Ustavno zagotovljeno pravico do socialne varnosti državljanov so opredeljevale tri ustave (1947, 1963 in 1974). Ustava iz leta 1947 je normativno zagotavljala socialno varnost. Z delovnim pravom je državljanke branila pred gospodarskim izkoriščanjem in ženskam zagotavljala enakopravnost ter enako plačilo za enako delo, še posebej pa je skrbelo za varstvo matere, otrok in mladoletnih. Država je poskrbelo tudi za vojne žrtve, invalide in njihove svojce. Socialna varnost je izhajala iz statusa zaposlitve in vanjo je sodilo tudi ljudsko zdravje.⁶⁸⁴ V skladu z ustavo iz leta 1963 je socialno zavarovanje predstavljalo enoten sistem po načelu solidarnosti in vzajemnosti, ki je vključevalo zdravstveno varstvo, varstvo v času izgube delovne zmožnosti oziroma starosti ter zavarovanje svojcev. Posebnega varstva so bili deležni matere, otroci, družina in invalidi. Ustava iz leta 1974 je republiko Slovenijo opredelila za socialno in pravno, ki je urejala obvezno socialno zavarovanje ter sprejela in spoštovala mednarodne konvencije. Načelo vzajemnosti in solidarnosti je bilo vezano na status zaposlitve, ob tem pa so bili v zavarovanje vključeni tudi svojci zaposlenih. Če samozaposleni, denimo kmetje, niso bili organizirani oziroma vključeni v kmetijsko zadrugo, so bili izključeni iz zavarovanja pri zagotavljanju socialnih pravic, ki izhajajo iz statusa zaposlitve, in dodatnih pravic (porodniški dopust). V prvem povojnem obdobju (1947–1952) je bilo socialno zavarovanje vključeno v državno upravo, kasneje pa se je do 70. let postopno preoblikovalo v samoupravne institucije. V skladu z reformami politične in družbenoekonomske ureditve je organizacijske spremembe doživljalo tudi socialno, zdravstveno in pokojninsko zavarovanje.⁶⁸⁵ Z Zakonom o zdravstvenem varstvu, ki je stopil v

683 Humar, *Subjektivna percepcija revščine*, str. 49.

684 Novak, *Razvoj evropskih modelov*, str. 89.

685 Prav tam, str. 89–90.

veljavo januarja 1975, je bil vsem ljudem zagotovljen enoten obseg zdravstvenega varstva. Doseglo se je stanje, v katerem so imeli vsi prebivalci in njihovi družinski člani pravico do vseh zdravstvenih storitev, in to ne glede na njihov materialni položaj in sposobnost plačevanja prispevkov za te storitve.⁶⁸⁶

V obdobju jugoslovanske komunistične gospodarske in politične ureditve, ki se je po kratkotrajnem poskusu uvedbe tržnih mehanizmov v 60. letih z uvedbo netržnega modela dogovorne ekonomije vrnila na državno-plansko gospodarstvo, so bili zaposleni vse do začetka sesuvanja in odprave sistema zakonsko zaščiteni pred izgubo zaposlitve. Značilna je bila visoka stopnja socialne varnosti ob majhni posameznikovi odgovornosti zanjo. V ospredju sta bili prizadevanje za ohranjanje polne zaposlenosti in omejevanje dohodkovne disperzije. Zaščitena pravica do dela in minimalnega dohodka se je občasno vzdrževala tudi z omejevanjem ponudbe potrošnih dobrin oziroma nižjim standardom prebivalstva.⁶⁸⁷ Sprehodom iz samoupravnega socializma v sistem tržnega gospodarstva je z uvajanjem tržnih meril v gospodarstvo, upadanjem gospodarske aktivnosti in izgubo trgov v republikah nekdanje Jugoslavije ter strukturnimi spremembami, ki so povzročile stečaje in velika odpuščanja presežnih delavcev, brezposelnost začela močno naraščati. Predpostavke sožitja med sistemom zaposlenosti in socialne varnosti so padle. Vedno večje skupine so začele za daljši čas ali trajno izpadati iz zaposlitev.

Prava kriza med zbranimi prispevki in pričakovanimi socialnimi ugodnostmi se je pojavila hkrati z naraščanjem brezposelnih in upokojenih ter z zmanjševanjem števila zaposlenih v drugi polovici 80. let. Delno je problem brezposelnosti omilil pokojninski sistem z možnostjo predčasnega upokojevanja. Z naraščanjem brezposelnih in tudi upokojenih je nastopila tudi kriza v financiranju socialnih ugodnosti. Težave pri financiranju socialnih ugodnosti, ki so bile vezane na višino plačanih prispevkov delodajalcev in delojemalcev, so se začele kazati že v 60. letih, saj so bili stroški večji od prispevkov. Kot rečeno, je bilo pokojninsko, invalidsko in zdravstveno zavarovanje obvezen del programa, medtem ko je vlada imela več avtonomije pri določanju drugega dela socialnega programa, torej na področju socialnega skrbstva in varstva.⁶⁸⁸ T. i. »mehki proračunski sistem« je bil tisti mehanizem, ki je dopuščal širjenje disfunkcij političnega monopola na ekonomsko in socialno področje. Socialna distribucija je bila namreč podrejena ekonomski, kar je pomenilo, da so sredstva, še zlasti v kriznih 80. letih, namenjena socialnim programom in socialnim službam, pretakali v gospodarstvo.

686 Rendla, »Kam ploveš standard?«, str. 201.

687 Verlič-Dekleva, Učinki socialne politike, str. 1111–1114.

688 Novak, *Razvoj evropskih modelov*, str. 90.

Tranzijsko obdobje (april 1990–2004) je s prestrukturiranjem gospodarstva od industrijskih k storitvenim dejavnostim prineslo brezposelnost, ki je postala glavni generator revščine. Socialne razlike med ljudmi so se začele poglobljati. Sistem socialnega varstva pa so z reformami za posamezna področja socialne politike začeli postopno preurejati.

KONCEPTI, DEFINICIJE IN PRISTOPI MERJENJA REVŠČINE

Ker je revščina večplasten in kompleksen pojav z različnimi oblikami in manifestacijami, so koncepti definiranja in proučevanja revščine in pristopi k njima zelo različni in pogosto odražajo prevladujoče vrednote družbenih okolij. Splošnega konsenza glede opredelitve revščine ni, zato so tudi pri merjenju obsega revščine v veljavi različni pristopi. Izmerjeni obseg revščine je lahko različen in je odvisen od definiranja revščine ter od tega, kako jo merimo, torej s katerimi kazalniki in na kakšen način. Večdimenzionalnost revščine ima za posledico, da vsak analitik pravzaprav oblikuje svojo definicijo revščine. Vsaka definicija izhaja iz določene teorije, in ker je teorij več, se problematika revščine različno obravnava. V grobem lahko ločimo med pristopi, ki revščino razumejo kot absoluten ali relativen pojav. Obenem pa lahko upoštevamo objektivna ali subjektivna merila. Za proučevanje dohodkovne revščine se najpogosteje uporabljajo trije prevladujoči oziroma temeljni metodološki pristopi: metodologija na podlagi absolutnega, na podlagi relativnega in na podlagi subjektivnega pristopa.⁶⁸⁹

Ker mogoči načini prikaza družbenih razlik in neenakosti ter raziskave revščine za obdobje socializma, ki sledijo v nadaljevanju prispevka, temeljijo na vseh treh prevladujočih metodoloških pristopih proučevanja dohodkovne revščine, jih tukaj omenjam in podajam njihove definicije. Vse od prvih raziskav revščine v Angliji na prelomu iz 19. v 20. stoletje se revščina namreč največkrat konceptualizira kot pomanjkanje dohodka. V 60. letih 20. stoletja, ko je raziskovanje revščine začelo doživljati razmah, pa so revščino začeli obravnavati kot pojav, ki lahko ima različne vzroke. A v široki paleti obstoječih dejavnikov pri oblikovanju definicij in strategij uradnega zaznavanja revščine najvidnejši položaj še vedno zavzema relativni dohodek.

Absolutna revščina je opredeljena kot pomanjkanje osnovnih dobrin, ki so ključne za zadovoljevanje osnovnih življenjskih potreb, kot so hrana, bivališče, zdravje in voda. Meja absolutne revščine je določena skozi oceno minimalnih stroškov za zadovoljitev osnovnih človeških potreb. Gre za eksistenčni mini-

689 Stanovnik, Revščina in marginalizacija, str. 25.

mum.⁶⁹⁰ Viden prispevek k uporabi absolutnega pristopa je naredila ameriška raziskovalka, ekonomistka in statističarka Mollie Orshansky. V 50. letih 20. stoletja je v pionirski raziskavi o minimalnih stroških za hrano ugotovila, da družine zanjo porabijo približno tretjino svojega denarnega dohodka. Mejo revščine je zaradi tega določila s trikratnikom stroškov, predvidenih za hrano. Leta 1965 je poleg družin z otroki analizirala še druge tipe družin. Na osnovi metodologije, ki dejansko sloni na določitvi prehranske košarice, t. i. »indeksa Orshansky«, so potem od 60. let v ZDA vrsto let določali uradno mejo revščine. Bila je tudi osnova za oblikovanje socialne politike in socialnih programov. Po tem indeksu revščine so bili za revne opredeljeni tisti posamezniki in družine, ki so za prehrano porabili več kot tretjino svojih dohodkov. Ameriški izračun revščine velja za najenostavnejši način določanja meje revščine in je pri analitikih revščine naletel na vrsto zadržkov. Ena glavnih strokovnih ugovorov sta, da ne sledi spremenjenim vzorcem potrošnje in spremenjenim potrebam v času in prostoru ter da temelji le na analizi dohodka kot edinem merilu za določanje meje revščine.⁶⁹¹ Absolutno revščino države in razne organizacije preprečujejo ali vsaj omilijo z dodeljevanjem socialne pomoči in drugih socialnih transferjev in pomoči.⁶⁹²

Drugi, relativni pristop v pojmovni okvir relativne revščine vpeljuje dvom do absolutne (ne)enakosti in poudarja raznolikost potreb v različnih družbenih okoljih in v različnih obdobjih. Relativna definicija revščine pove, koliko je član neke družbe reven glede na druge člane te družbe. Revščina ni nekaj danega in nespremenljivega, temveč je rezultat dogovora. Pri tem relativna revščina – v smislu ne imeti – pomeni odstopanje od prevladujočih, povprečnih standardov v določeni družbi.⁶⁹³ Relativni pristop kot revna gospodinjstva definira bodisi fiksni delež vseh gospodinjstev bodisi tista gospodinjstva, katerih dohodki ali izdatki so pod mejo revščine. Pri obeh postopkih je treba dohodek gospodinjstva normirati – deliti s številom ekvivalentnih odraslih, da se dobi ekvivalentni dohodek.⁶⁹⁴ Najbolj razširjena metoda določitve relativne revščine je določen odstotek (50, 60 ali 70 odstotkov) povprečja ali mediane dohodka na ekvivalentnega odraslega ali izdatkov vseh gospodinjstev.

Kot relativno pomanjkanje je v 60. letih 20. stoletja revščino opredelil tudi britanski analitik revščine Peter Townsend. Pravi, da ne glede na to, da v neki družbi ni stradanja, lakote in podhranjenosti, to še ne pomeni, da v tej družbi ni revščine, saj ljudje, ki živijo nizko pod običajnimi standardi, značilnimi za njihovo

690 Novak, *Dober dan, revščina*, str. 24.

691 Prav tam, str. 25–26.

692 Stropnik in Kump, *Spremembe v obsegu in globini relativne revščine*, str. 174.

693 Novak, *Dober dan, revščina*, str. 28.

694 Stanovnik, *Revščina in marginalizacija*, str. 26.

okolje, ne živijo po dogovorjenih vzorcih in običajih. Glede na posameznikove potrebe ter subjektivne in objektivne možnosti njihove zadovoljitve Townsend revščino deli na subjektivno, ko torej posameznik meni, da živi v revnih razmerah, objektivno, ki jo opredeljujejo objektivni kazalniki, in normativno, torej tisto, ki je opredeljena z dogovorjenim običajnim standardom življenja. Meni še, da mora za določitev meje objektivne revščine obstajati dogovor o življenjskem standardu oziroma o tem, kaj je za določeno družbeno okolje običajno. Vsi, ki tega standarda ne dosegajo, živijo objektivno dejansko pod mejo revščine. Da je lahko opredelil katerokoli obliko pomanjkanja kot sestavni element vsake revščine, je v koncept revščine vpeljal pojem življenjskega sloga. Stopnje in oblike revščine se ne spreminjajo samo v času in prostoru, temveč tudi s posameznikovo percepcijo, kar z drugimi besedami pomeni, da se združujeta koncepta relativne in subjektivne revščine. Življenjski standard in življenjski slog sta tako postala sestavna elementa celotnega kompleksa revščine oziroma pomanjkanja.⁶⁹⁵

Na konceptu relativne revščine sloni tudi pristop preučevanja revščine večine sociologov. Pri tem relativna revščina pomeni tako močno zaostajanje za povprečnimi standardi, da je posameznik resnično izključen iz običajnih življenjskih obrazcev, običajev in aktivnosti.

Tudi relativni pristop k preučevanju revščine je bil deležen kritike. Relativizem naj bi bil tako raztegljiv pojem, da nobena, še tako ohlapna opredelitev ne zadosti stopnji spremenljivosti pričakovanih standardov modernega življenja.⁶⁹⁶ Glede na to, da raziskovalec postavlja kriterije za ločnico med revnimi in nerevnimi, se tako absolutni kot relativni pristop do neke mere kažeta kot subjektivna.⁶⁹⁷

Po trditvah nekaterih fenomenologov revščine naj za revščino ne bi obstajala objektivna dejstva, temveč naj bi bilo pomembno zgolj človekovo izkustvo. Na tem temelji tretji, subjektivni pristop k analiziranju revščine. Konstrukcija subjektivnega zaznavanja praga revščine, ki se ga dojema in presoja na podlagi posameznikove ocene o zmožnostih preživetja, velja za enega enostavnejših metodoloških postopkov.

In kakšna je sploh opredelitev revščine? Generalna skupščina Organizacije združenih narodov (OZN) je leta 1984 revščino opredelila kot pomanjkanje in neenakost na materialni in nematerialni ravni.⁶⁹⁸ Istega leta je definicijo revščine, da gre za relativno prikrajšanost, podal tudi Svet Evrope. Za revne je opredelil tiste osebe, družine ali skupine oseb, katerih sredstva (materialna, kulturna in socialna) so tako omejena, da jim ne omogočajo minimalno sprejemljivega življenja v državi, v kateri živijo. Pri definiranju revnih se je po tej definiciji na

695 Novak, *Konceptualne korenine*, str. 87.

696 Prav tam, str. 85. Novak, *Dober dan, revščina*, str. 28.

697 Stanovnik, *Revščina in marginalizacija*, str. 26.

698 Zavolavšek, *Socialno šibki sloji*, str. 15.

začetku tega tisočletja zgledovala tudi Republika Slovenija v vladnem programu boja proti revščini in socialni izključenosti.⁶⁹⁹

Revščino, ki se v ožjem smislu pogosto razume kot materialno pomanjkanje ali stanje, ki vodi v socialno izključenost, je glede na podane definicije treba obravnavati v najširšem smislu. Z vidika večdimenzionalnosti pomeni revščina družbeno nesprejemljivo obliko neenakosti ter s tem prikrajšanosti na materialnem in socialnem področju, povezanim z omejenim dostopom do izobrazbe, zdravja, kulturnih dobrin.⁷⁰⁰ Gledano samo z ekonomskega vidika je revščina materialno pomanjkanje oseb oziroma družin, katerih dohodek ne zadošča za preživetje ali za zadovoljevanje minimalnih življenjskih potreb. Kar pomeni, da živijo pod pragom revščine. Kljub temu da revščina ni izključno ekonomski pojav, je stabilen in stalen vir dohodka ključen za nerevščino. Pomemben je tudi nematerialni vidik človekovega delovanja, kot so izobrazba, informacije in komunikacije. Te skupaj z razvitimi socialnimi in čustvenimi kompetencami namreč omogočajo socialno vključenost in povezanost.⁷⁰¹ S socialnega vidika je za revne značilno nesodelovanje v ključnih institucijah in mehanizmih družbe zaradi občutka politične nemoči in nezaupanja v družbene institucije, občutka neenakosti, slabšega dostopa do izobraževanja, zaposlitve, stanovanja, finančnih virov, zdravstvenega in socialnega varstva in tako dalje. S socialnega vidika je revščina tudi posledica neustrezne regulacije socialnih programov in ukrepov države blaginje, ki se v vsakdanjem življenju kažejo skozi zmanjšano socialno vključenost in slabšo kakovost življenja.⁷⁰² Koncept večdimenzionalnosti revščine torej vključuje širše psihološke, socialne, kulturne in ekonomske učinke revščine, ki so med seboj povezani.

RAZLIKE IN DOHODKOVNE NEENAKOSTI MED RAZLIČNIMI SOCIALNOEKONOMSKIMI TIPI GOSPODINJSTEV 1963-1988

V nekdanjih socialističnih državah je bila revščina tabu tema. Uradno so jo zavračali in veljala je za izkoreninjeno. Ker je industrializacija v glavnem temeljila na ekstenzivnem zaposlovanju slabo plačanih delavcev, je bila revščina v resnici prikrita. Polna zaposlenost in z njo povezani dodatki naj bi ljudi varovali pred njo.⁷⁰³ Čeprav so nekdanji komunistični režimi obstoj revščine zanikali, pa so po demokratičnih spremembah v 90. letih 20. stoletja na dan prišli rezultati raziskav

⁶⁹⁹ Program boja proti revščini, str. 15.

⁷⁰⁰ Zavolavšek, *Socialno šibki sloji*, str. 15.

⁷⁰¹ Žnidaršič, *Analiza revščine*, str. 32.

⁷⁰² Humar, *Subjektivna percepcija revščine*, str. 15.

⁷⁰³ Novak, *Razvoj evropskih modelov*, str. 72.

iz sredine 50. let o merjenju revščine na Madžarskem in Poljskem ter iz sredine 60. let v nekdanji Sovjetski zvezi in na Češkoslovaškem. Prvi poskusi merjenja revščine v vzhodnoevropskih državah so se skrivali za oznako izračunavanja minimalnih oziroma povprečnih življenjskih stroškov. Mejo revščine so te države opredeljevale s košarico osnovnih dobrin ali celo košarico živil, razen Češkoslovaške, kjer niso ocenjevali vrednosti košarice. Košarice so enkrat vsebinsko opredelili in ovrednotili, nato pa so jih samo še na različne načine revalorizirali.⁷⁰⁴

Standard potrošniške košarice, ki velja za enega pogosto uporabljenih in priljubljenih kriterijev določanja meje revščine, je bil od 60. do začetka 90. let v uporabi tudi pri nas. Potrošniška košarica, ki je slonela na absolutnem pristopu – šlo je za t. i. Šumijevo metodologijo⁷⁰⁵ ugotavljanja minimalnih življenjskih stroškov, ki je bila večkrat popravljana, nazadnje leta 1984, in uveljavljena leta 1986 ter dvakrat na leto vrednotena po tržnih cenah –, ni bila nikoli namenjena ugotavljanju meje revščine.⁷⁰⁶ Metodologijo ugotavljanja minimalnih življenjskih stroškov pa so vsaj delno uporabljali pri oblikovanju socialne politike. Izračunavanje povprečnih (in minimalnih) življenjskih stroškov je bilo namreč pomembno zaradi več namenov: spremljanja življenjske ravni prebivalcev, določanja zajamčene plače in meril dogovorjene socialne varnosti ter subvencij, ki so jih na tej podlagi prejeli ogroženi posamezniki.⁷⁰⁷

Šumijeve metodologije je bila v primerjavi z metodologijo *Mollie Orshansky*, katere metodološki prijem sloni na določitvi prehranske košarice z deloma resničnim upoštevanjem prehranskih navad prebivalstva in velja za enega bolj znanih absolutnih pristopov, kompleksnejša in bolj razčlenjena.⁷⁰⁸ Računala je košarico vseh dobrin in storitev ter upoštevala sedem tipov različnih potrošnikov. Ti so bili razdeljeni med t. i. individualne potrošnike (otroci različnih starosti, dijaki, študenti, zaposleni in upokojenci) in kolektivne potrošnike (življenjski stroški gospodinjstva oziroma družine).⁷⁰⁹

Iz zgoraj povedanega izhaja, da so podatki, ki veljajo za splošno priznane merilo ugotavljanja meje revščine, obstajali tudi že v obdobju socializma. S podatki o razpoložljivem dohodku kot glavnem objektivnem in izmerljivem dejavniku socialne varnosti in materialne blaginje ljudi, ki jih je zbirala statistika v Jugoslaviji, čeprav niso bili namenjeni ugotavljanju revščine, lahko v dolgi časovni vrsti pokažemo na družbene razlike in dohodkovne neenakosti oziroma razlike

704 Stropnik, Začetki raziskovanja revščine, str. 262–263.

705 Poimenovana je bila po ekonomistu Janezu Šumiju.

706 Stropnik, Začetki raziskovanja revščine, str. 262.

707 Novak, Revščina v 80. letih, str. 654.

708 Stanovnik, Revščina in marginalizacija, str. 26.

709 Novak, Revščina v 80. letih, str. 653.

v gmotnem položaju med različnimi socialnoekonomskimi tipi gospodinjstev. Temeljno gradivo s takimi podatki predstavljajo ankete o porabi gospodinjstev v vseh socialnoekonomskih kategorijah, ki so se na območju vse države Jugoslavije začele izvajati v letu 1963 in so potekale vsakih pet let (1968, 1973, 1978, 1983 in 1988).

Na podlagi podatkov o dohodku (dohodek velja za splošno priznano merilo revščine ali blaginje) lahko ugotovimo, s kolikšnim razpoložljivim dohodkom so slovenska gospodinjstva razpolagala v povprečju in s kolikšnim v takratnih tipih gospodinjstev: nekmečkih, mešanih in kmečkih. Taki podatki izkazujejo, da se je socialnoekonomski položaj različnih tipov gospodinjstev v času glede na obseg spreminjal in da so med različnimi tipi gospodinjstev obstajale razlike v gmotnem položaju. Splošna ugotovitev je, da so v obdobju 1963–1988 z razpoložljivim dohodkom nad slovenskim povprečjem razpolagala mešana gospodinjstva (delež teh se je gibal od 19 odstotkov leta 1968 do 24 odstotkov leta 1988), medtem ko je razpoložljivi dohodek kmečkih gospodinjstev v enakem obdobju bil pod slovenskim povprečjem. Ker je bilo kmečkih gospodinjstev najmanj – njihov delež je v obdobju od 1968 do 1988 upadel z 11,43 odstotka na 1,7 odstotka –, je majhen delež gospodinjstev razpolagal s podpovprečnim dohodkom. Po razpoložljivem dohodku so se kmečka gospodinjstva od slovenskega povprečja najbolj oddaljila med letoma 1968 in 1978, ko je njihov dohodek padel pod povprečje za 37,4 odstotka oziroma 36 odstotkov. Razpoložljiv dohodek mešanih gospodinjstev se je gibal nad slovenskim povprečjem od najmanj enega odstotka leta 1968 in največ do skoraj 30 odstotkov leta 1983. Nekmečka gospodinjstva pa so imela razpoložljiv dohodek nad slovenskim povprečjem v obdobju od 1963 do 1978, in sicer za od enega do 5,5 odstotka; v osemdesetih, leta 1983, pa je razpoložljivi dohodek pri njih padel za 6,5 odstotka pod povprečje. Po razpoložljivem dohodku so se prevladujoča nekmečka gospodinjstva (leta 1983 so predstavljala dobrih 79 odstotkov vseh gospodinjstev) glede na anketne podatke skoraj izenačila s kmečkimi gospodinjstvi.⁷¹⁰

710 *Anketa o potrošnji stanovništva 1963, II. deo*, str. 107–110. *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1968*, str. 20, 30, 40, 50. *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 352–359. *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, str. 25, 34, 43, 52. *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983*, str. 11, 13, 15, 17, 51, 53, 55, 57.

Tabela 1: Letni razpoložljivi dohodek gospodinjstev v povprečju in kmečkih, mešanih in nekmečkih gospodinjstev 1963-1988.

Leto	Število anketiranih gospodinjstev	Povprečni dohodek na gospodinjstvo v (din)	Nekmečka gospodinjstva		Mešana gospodinjstva		Kmečka gospodinjstva	
			absolutna vrednost	absolutna vrednost	indeks	absolutna vrednost	indeks	absolutna vrednost
1963	2.554	754.000	788.000	104,51	793.000	105,17	578.000	76,66
1968	1.182	21.292	22.473	105,55	21.594	101,42	13.580	63,78
1973	3.256	51.350	52.805	102,83	55.234	107,56	32.922	64,11
1978	3.992	138.964	140.895	101,39	149.006	107,23	86.962	62,58
1983	3.995	499.805	467.344	93,51	647.783	129,61	472.928	94,62
1988	3.250	19.509.000	18.182.000	93,20	23.996.000	123,00	14.312.000	73,36

Vir: Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963, str. 7-10, 107-110. Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1968. Statistični letopis SR Slovenije 1975, str. 352-359. Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978, str. 25, 34, 43, 52. Anketa o potrošnji domačinstva u 1983, str. 43, 45, 47, 51, 53, 55, 57. Anketa o potrošnji domačinstva 1988, str. 10, 12-14. Anketa o potrošnji domačinstva u 1988, str. 30-33.

Anketa o porabi gospodinjstev iz leta 1983 bi, če bi v anketo zajeti različni tipi gospodinjstev predstavljali reprezentativni vzorec, opozorila na obrat. Med različnimi socialnoekonomskimi kategorijami gospodinjstev bi to pomenilo, da so v odnosu do preostalih tipov gospodinjstev svoj gmotni položaj izjemno popravila kmečka gospodinjstva. Ker pa je bilo tistega leta v anketo zajetih le 99 kmečkih gospodinjstev, teh rezultatov ne moremo posplošiti na vsa gospodinjstva tega tipa. Zaključimo lahko le, da se je gmotni položaj večine prebivalstva glede na preteklo obdobje poslabšal. Tudi rezultata, da z najvišjim razpoložljivim dohodkom razpolagajo mešana gospodinjstva, zaradi prav tako nereprezentativnega števila v anketo zajetih mešanih gospodinjstev ne moremo posplošiti na vsa gospodinjstva te vrste, ampak ga lahko razumemo le kot orientacijsko vrednost.

Za anketne podatke in rezultate za leto 1988 velja podobno. Nekmečka gospodinjstva, ki predstavljajo reprezentativno število, so v letu 1988 zadržala raven izpred petih let. Torej so zadržala ekonomski položaj, ki je bil slabši kot pred desetletjem.⁷¹¹

711 Statistični letopis RS 1990, str. 490.

RAZLIKE IN NEENAKOSTI MED RAZLIČNIMI SOCIALNOEKONOMSKIMI KATEGORIJAMI GOSPODINJSTEV NA OSNOVI IZDATKOV ZA KOŠARICO ŽIVLJENJSKIH POTREBŠČIN

Ankete o porabi v gospodinjstvih zajemajo poleg razpoložljivega dohodka tudi informacije o strukturi njegove porabe. Gre za informacije o gospodinjstem proračunu oziroma o deležu izdatkov za življenjske potrebščine. Standard potrošniške košarice velja za enega pogosto uporabljanih in priljubljenih kriterijev določanja meje revščine. Pove, koliko dohodka potrebuje gospodinjstvo za pokrivanje svojih nujnih življenjskih potreb. Ta kriterij, ki ni povsem enoten, saj se pri izračunih gospodinjstev proračunov uporabljajo različni izdelki in različne cene, je bil v uporabi tudi pri nas.

Košarica osnovnih dobrin, ovrednotena na podlagi stroškov, v resnici ne poda ravni minimalnih življenjskih stroškov kot osnove za določanje meje revščine. Z deleži dohodka, ki so jih posamezniki in družine porabili za osnovne življenjske potrebe, lahko pokažemo le na dohodkovne neenakosti oziroma neenake možnosti pri trošenju za osnovne življenjske potrebščine.

Struktura potrošenega dohodka gospodinjstev za obdobje 1963–1988, ki je poleg informacij o izdatkih za osnovne življenjske potrebščine zajemala tudi podatke o izdatkih za odplačila posojil, informacije o izdatkih za stanovanje in imetje ter prihranke, izkazuje, da so izdatki za življenjske potrebščine v strukturi potrošenega dohodka zavzemali največji delež in so do preloma iz 70. v 80. leta postopno upadali. Višji ko je delež izdatkov za osnovne življenjske potrebščine, revnejša so gospodinjstva.

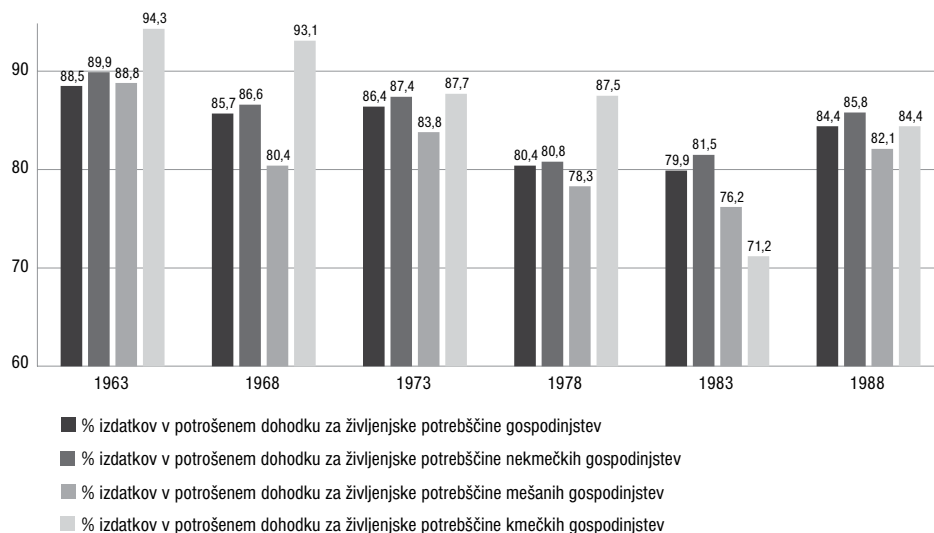
Delež za minimalne življenjske potrebščine v potrošenem dohodku slovenskih gospodinjstev se je v obdobju 1963–1988 gibal od 88,5 odstotka leta 1963, ko je bil najvišji, do 79,9 odstotka leta 1983, ko je bil najnižji. Med socialnoekonomskimi kategorijami gospodinjstev (nekmečkimi, mešanimi, kmečkimi) so v opazovanem obdobju najvišji delež za minimalne življenjske potrebščine, razen leta 1983, imela kmečka gospodinjstva. Za košarico življenjskih potrebščin so v 60. letih porabila večino dohodka, leta 1963 94,3 odstotka, leta 1968 pa 93,1 odstotka. V 70. letih je delež stroškov za košarico življenjskih potrebščin v potrošenem dohodku pri kmečkih gospodinjstvih tako leta 1973 kot leta 1978 znašal malo nad 87 odstotkov; v 80. so kmečka gospodinjstva imela najnižji delež izdatkov za osnovne življenjske potrebščine v obdobju socializma: leta 1983 je delež znašal dobrih 71 odstotkov, leta 1988 pa je skočil na 84,4 odstotka.⁷¹² Najnižji delež izdatkov za osnovne življenjske potrebščine kmečkih gospodinjstev iz leta 1983 pa zahteva pojasnilo. Takšen rezultat je bil, kot že omenjeno, posledica nereprezentativnega vzorca oziroma

⁷¹² Anketa o potrošnji stanovništva 1963, II. deo, str. 7–10. Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1968, str. 20, 30, 40, 50. Statistični letopis SR Slovenije 1975, str. 352–359. Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978, str. 25, 34, 43, 52. Anketa o potrošnji domačinstva u 1983, str. 11, 13, 15, 17, 51, 53, 55, 57. Statistični letopis RS 1990, str. 490.

premajhnega števila v anketo zajetih gospodinjestev in se ne more posplošiti na vsa tovrstna gospodinjestva. Če bi rezultat bil posledica reprezentativnega števila kmečkih gospodinjestev, bi takšna struktura potrošenega dohodka različnih tipov gospodinjestev pomenila, da so kmečka gospodinjestva z za skoraj 10 odstotkov nižjim deležem izdatkov za košarico življenjskih potrebščin od nekmečkih gospodinjestev in z za 5 odstotkov nižjim deležem tovrstnih izdatkov od mešanih gospodinjestev imela med različnimi socialnoekonomskimi kategorijami gospodinjestev najboljši položaj glede življenjske ravni. Prav tako bi to pomenilo, da so kmečka gospodinjestva sorazmerno z zmanjšanjem deleža izdatkov za življenjske potrebščine povečala delež potrošnje, ki so ga usmerila v varčevanje (skoraj 17 odstotkov).

Delež prevladujočih nekmečkih gospodinjestev za minimalne življenjske potrebščine se je gibal od 89,9 odstotka leta 1963, ko je bil najvišji, do 80,5 odstotka leta 1978, ko je bil najnižji. V 80. letih pa so nekmečka gospodinjestva glede na 70. leta delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin povečala: leta 1983 je delež znašal 81,5 odstotka, leta 1988 pa 85,8 odstotka.⁷¹³

Graf 1: Razlike in neenakosti med gospodinjestvi v povprečju ter kmečkimi, mešanimi in nekmečkimi gospodinjestvi glede na delež izdatkov za minimalne življenjske potrebščine.



Vir: Anкета o ličnoj potrošnji stanovništva 1963, str. 7–10, 107–110. Anкета o ličnoj potrošnji stanovništva 1968. Statistični letopis SR Slovenije 1975, str. 352–359. Anкета o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978, str. 25, 34, 43, 52. Anкета o potrošnji domačinstva u 1983, str. 43, 45, 47, 51, 53, 55, 57. Anкета o potrošnji domačinstva 1988, str. 10, 12–14. Anкета o potrošnji domačinstva u 1988, str. 30–33.

713 Prav tam.

Glede na anketne podatke so najnižji delež izdatkov za življenjske potrebščine tako v 70. kot v 80. letih imela mešana gospodinjstva. Delež za osnovne življenjske potrebščine se je pri njih gibal od 88,8 odstotka leta 1963, ko je bil najvišji, do 76,2 odstotka leta 1983, ko je bil najnižji. Tudi pri tem tipu gospodinjstev je treba opozoriti, da gre le za orientacijske vrednosti in grobo oceno odnosov in razvojnih tendenc.⁷¹⁴

Podatki o višini deleža izdatkov za življenjske potrebščine, upoštevajoč predvsem reprezentativno število v anketo zajetih nekmečkih gospodinjstev, kažejo, da so do preloma 70. v 80. leta gospodinjstva postopno zniževala delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin. S poglobljanjem vsesplošne krize, ko so naraščale cene osnovnih življenjskih dobrin in je pogosto prihajalo do motenj pri preskrbi z blagom, pa so delež izdatkov za osnovne življenjske potrebščine začela povečevati.

RAZLIKE IN NEENAKOSTI MED RAZLIČNIMI SOCIALNOEKONOMSKIMI KATEGORIJAMI GOSPODINJSTEV NA OSNOVI IZDATKOV ZA HRANO

Pomemben kazalnik življenjske ravni in revščine je tudi delež izdatkov, ki ga gospodinjstva namenjajo za hrano. Zato na osnovi petletnih anket o porabi v gospodinjstvih podajam analizo stroškov, ki so jih za hrano porabili različni tipi gospodinjstev. Znano je, da z višanjem ravni dohodka in potrošnje v strukturi izdatkov za življenjsko košarico upada delež izdatkov za hrano.

Revna gospodinjstva največji del dohodka namenijo za hrano in zadovoljitev najnujnejših življenjskih potreb. Glede na to, da je izračunavanje revščine v Ameriki vrsto let temeljilo na osnovi t. i. indeksa Orshansky, bom to metodologijo, ki velja za najenostavnejšo, aplicirala na primeru podatkov o stroških, izdanih za hrano različnih tipov gospodinjstev na osnovi APG. Po indeksu revščine Orshansky so bili za revne opredeljeni tisti posamezniki in družine, ki so za prehrano porabili več kot tretjino svojih dohodkov.

Delež izdatkov za hrano s svojo udeležbo v življenjskih stroških izkazuje, da je v njihovi strukturi najpomembnejša postavka. Z zmanjševanjem deleža izdatkov za hrano pa približno v isti meri narašča delež za druge dobrine.

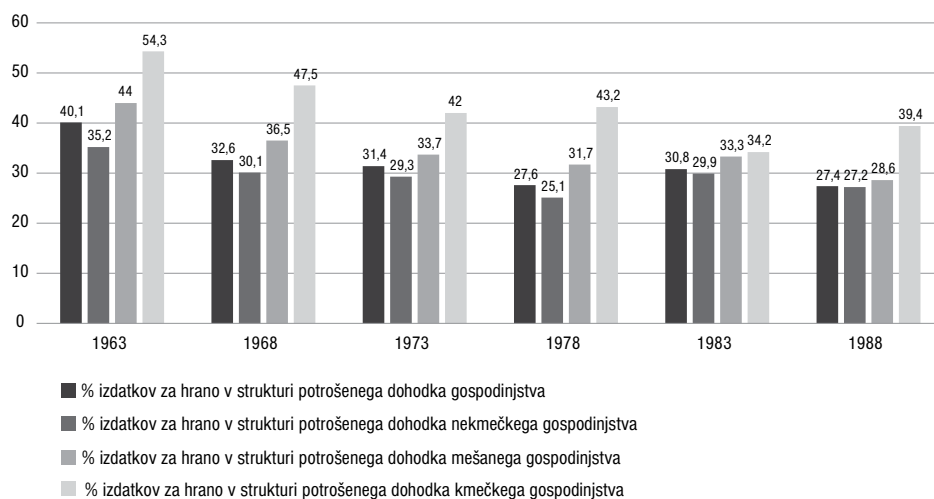
Izdatke za hrano so gospodinjstva v povprečju zmanjševala vse do izteka 70. let. S 40,1 odstotka, kolikor je v strukturi vseh izdatkov v povprečju znašal delež za prehrano gospodinjstev v letu 1963, so gospodinjstva do leta 1978 ta delež zmanjšala na 27,6 odstotka.⁷¹⁵

714 *Anketa o potrošnji stanovništva 1963, II. deo*, str. 107–110. *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983*, str. 11, 13, 15, 17, 51, 53, 55, 57.

715 *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963*, str. 107–110. *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, str. 25, 34, 43, 52.

V letu 1983 pa se je delež izdatkov za hrano slovenskih gospodinjstev glede na leto 1978 povečal za 3,2 odstotka. Z deležem 30,8 odstotka se je ta delež izdatkov v strukturi vseh izdatkov gibal na ravni izpred desetletja.⁷¹⁶

Graf 2: Razlike in neenakosti med gospodinjstvi v povprečju ter kmečkimi, mešanimi in nekmečkimi gospodinjstvi na osnovi izdatkov za hrano.



Vir: Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963, str. 7–10, 107–110. Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1968. Statistični letopis SR Slovenije 1975, str. 352–359. Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978, str. 25, 34, 43, 52. Anketa o potrošnji domačinstva u 1983, str. 43, 45, 47, 51, 53, 55, 57. Anketa o potrošnji domačinstva 1988, str. 10, 12–14. Anketa o potrošnji domačinstva u 1988, str. 30–33.

V obdobju zmanjševanja življenjskih stroškov za hrano, od 1963 do 1978, so delež izdatkov za hrano do leta 1973 najbolj zmanjšala kmečka gospodinjstva. Delež tovrstnih izdatkov je pri njih s 54,3 odstotka, kolikor je znašal leta 1963, do leta 1973 upadel na 42 odstotkov. Za dobrih 10 odstotkov so delež izdatkov za hrano zmanjšala tudi mešana gospodinjstva. Delež izdatkov za hrano so s 44 odstotkov, kolikor je znašal leta 1963, do leta 1973 znižala na 33,7 odstotka. Nekmečka gospodinjstva so imela v obdobju 1963–1973 med različnimi tipi gospodinjstev najmanjši delež izdatkov za hrano. Leta 1963 so ti znašali 35,2 odstotka, leta 1973 pa 29,3 odstotka.

⁷¹⁶ Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978, str. 25, 34, 43, 52. Anketa o potrošnji domačinstva 1983, str. 43, 45, 47, 51, 53, 55, 57. Statistični letopis SR Slovenije 1975, str. 352–359. Sistem i politika cena, str. 404.

Po metodologiji indeksa Orshansky bi to pomenilo, da so bila na podlagi izdatkov za hrano v letih 1963–1973 revna tako kmečka kot mešana gospodinjstva, nerevna pa so bila leta 1973 nekmečka gospodinjstva. Ta so delež izdatkov za hrano zniževala še do leta 1978. Delež izdatkov za hrano so nekmečka gospodinjstva z 29,3 odstotka, kolikor so znašali leta 1973, nadaljnje znižala na 25,1 odstotka leta 1978. Mešana gospodinjstva pa so tovrstne izdatke s 33,7 odstotka, kolikor so znašali leta 1973, do leta 1978 znižala na 31,7 odstotka. Udeležba tovrstnih izdatkov pri kmečkih gospodinjstvih je bila v primerjavi s 43,2 odstotka leta 1978 glede na pet let poprej višja za 1,2 odstotka. Nekmečka gospodinjstva so v tem razdobju glede na mešana in kmečka gospodinjstva še izboljšala svoj položaj. To je pomenilo, da so bila po indeksu Orshansky leta 1978 nerevna nekmečka in mešana gospodinjstva (skupaj nad 93 odstotkov gospodinjstev).

Izdatki za hrano kmečkih gospodinjstev so z vrednostjo 34,2 odstotka v letu 1983 izkazovali, da so se kmečka gospodinjstva po deležu izdatkov za hrano približala mešanim gospodinjstvom, katerih izdatki za hrano so takrat znašali 33,3 odstotka. To bi v skladu z uporabljeno metodologijo pomenilo, da so bila revna kmečka gospodinjstva; revščini pa so bila s tretjino izdatkov za hrano blizu tudi mešana gospodinjstva. Glede na delež izdatkov za hrano se je poslabšal tudi položaj nekmečkih gospodinjstev, v primerjavi z letom 1978 so tovrstne izdatke povečala za skoraj 5 odstotkov, torej na 29,9 odstotka. To bi v skladu z uporabljeno metodologijo pomenilo, da je leta 1983 večina gospodinjstev (79,6 odstotka) oziroma prebivalcev Slovenije bilo nerevnih. Če bi v anketi zajeta preostala gospodinjstva predstavljala reprezentativno število, bi to tudi pomenilo, da je 18 odstotkov gospodinjstev (šlo je za mešana gospodinjstva) bilo blizu meji revščine oziroma se je gibalo okrog te meje, 2,4 odstotka gospodinjstev (šlo je za kmečka gospodinjstva) pa je bilo revnih.

V letu 1988, ko se je delež za življenjske stroške gospodinjstev v strukturi vseh izdatkov glede na leto 1983 sicer povečal za 4 odstotke, so gospodinjstva v povprečju znižala izdatke za hrano za 3,4 odstotka. V 80. letih se je namreč zaradi upočasnitve in stagnacije fizičnega obsega nekaterih kmetijskih proizvodov na domačem trgu zmanjšala ponudba. Obenem so posledično porastle njihove cene; gospodinjstva pa so ob hkratnem zmanjševanju realnega osebnega dohodka za petino količinsko zmanjšala potrošnjo kmetijskih in prehranskih proizvodov.⁷¹⁷ Ta preobrat je razviden tudi iz anket o porabi gospodinjstev z izteka 70. in začetka 80. let, za leti 1978 in 1983.

Življenjski pogoji prebivalstva so se v 80. letih 20. stoletja z vidika zgoraj opisanih kazalnikov slabšali.

⁷¹⁷ Sistem i politika cena, str. 404.

ZAČETEK RAZISKOVANJ REVŠČINE V PRAVEM POMENU BESEDE

Čeprav je v 80. letih 20. stoletja v državi začel vladati občutek nazadovanja življenjskega standarda in se je intenzivno širilo tudi občutenje revščine, so se večanja prepada med revnimi in bogatimi začeli zavedati pravzaprav na začetku 90. let. Razen nekaj poskusov v smeri ugotavljanja revščine v 80. letih do takrat tudi ni bilo posebnih raziskav na temo revščine. Z merjenjem in analiziranjem (ne)blaginje bolj na osnovi objektivnih kazalnikov življenjskih razmer kot subjektivnih kazalnikov kakovosti življenja v smislu zadovoljstva z življenjem in sreče so pionirske korake k preučevanju revščine takrat naredili sociologi in ekonomisti.

Prvo raziskavo o kakovosti življenja bolj z ekonomskega kot psihološkega vidika vsakodnevnega življenja, s katero se je lotil proučevanja problematike države blaginje v Sloveniji, je leta 1984 opravil Inštitut za sociologijo pri Fakulteti za družbene vede (FDV). Raziskavo o kakovosti življenja so na reprezentativnem vzorcu ponovili še leta 1991. Raziskava leta 1984 je pokazala, da sta skoraj dve tretjini prebivalcev Slovenije menili, da živijo iz rok v usta, kar dve tretjini nista imeli prihrankov, ki bi jim zagotavljali pravo materialno varnost, več kot petini je občasno zmanjkalo denarja za nakup hrane ali drugih stvari, nujnih za življenje. Pri skoraj polovici anketiranih je bil povprečni dohodek na člana gospodinjstva pod dogovorjeno ravnijo socialne varnosti. Raziskava o kakovosti življenja iz let 1984 in 1991 je pokazala, da je na podlagi kazalnikov stanovanjskega standarda in kazalnikov opremljenosti gospodinjstva individualna blaginja Slovencev od leta 1984 do 1991 porastle. Subjektivna ocena stanja za enako obdobje je medtem podala nasprotno sliko: ljudje so izražali pomanjkanje denarja pri zagotavljanju denarja za nakup hrane in drugih življenjskih potrebščin.

V 80. letih so nekateri govorili celo o »v bedo tonečih ljudskih množicah«. Vse slabše razmere so tako leta 1988 spodbudile ekonomista Tineta Stanovnika z Inštituta za ekonomska raziskovanja (IER) v Ljubljani, ki se raziskovalno ukvarja s proučevanjem družbene neenakosti, gibanjem števila in strukturo revnih ter sistemi socialne varnosti, da je želel občutja naraščajoče revščine v Sloveniji z raziskavo potrditi oziroma ovreči. Raziskava, ki jo je takrat opravil na osnovi statistične analize anket o porabi gospodinjstev, s katerimi se zbirajo podatki o razpoložljivih in porabljenih sredstvih v zasebnih gospodinjstvih, pomeni začetek merjenja relativne revščine in dohodkovne neenakosti v Sloveniji. Na osnovi statistične analize anket o porabi gospodinjstev za leto 1983 je ugotovil, da je povprečna meja revščine v delavskih in kmečkih gospodinjstvih znašala 62 odstotkov povprečnega dohodka teh dveh skupin, v upokojenskih nekmečkih

gospodinjstvih pa 69 odstotkov povprečnega dohodka te skupine. Ugotovil je, da je bilo število gospodinjstev, katerih dohodek je bil nižji od tako postavljenih mej revščine, zelo majhno (le 6,7 odstotka gospodinjstev). To je pomenilo, da je bil dohodek večine gospodinjstev osredotočen okrog povprečnega dohodka. Revščina v Sloveniji je bila po njegovih ugotovitvah marginalen pojav.⁷¹⁸

Raziskovanje pomanjkanja blaginje v obliki revščine, objektivno in normativno merljive, se je, kot rečeno, začelo z razpadom socialističnega sistema in prehodom v samostojno državo. Nastanek samostojne države Slovenije in prehod na tržno ekonomijo sta z izgubo trgov v nekdanjih republikah Jugoslavije povzročila stečaje in velika odpuščanja delavcev. Brezposelnost je v Sloveniji, potem ko je z 1,3 odstotka leta 1980 v obravnavanem obdobju dosegla najnižjo stopnjo, začela po letu 1980 z izbruhom krize naraščati. Do srede 80. let je narasla na 1,7 odstotka, leta 1989 že na 3,2 odstotka, leta 1990 pa na že več kot 5 odstotkov.⁷¹⁹ Z brezposelnostjo se je širila tudi revščina. Vprašanje revščine in zajezitev števila brezposelnih sta posledično postala odkrita.

Pri slovenski ekonomski stroki je v tranzicijskih 90. letih za najbolj smiseln pristop k merjenju revščine z vidika ekonomske analize kot največja informacijska vsebina obveljalo preučevanje relativnega dohodkovnega položaja gospodinjstev in ugotavljanje socialnoekonomske značilnosti tistih gospodinjstev, ki imajo dohodek pod pragom revščine.⁷²⁰

V razmerah takšnega spoznanja so na Inštitutu za ekonomska raziskovanja (IER) pod vodstvom Tineta Stanovnika leta 1993 na osnovi podatkov iz petletnih anket o potrošnji gospodinjstev izvedli analizo socialnoekonomskega položaja slovenskih gospodinjstev v letih 1978, 1983 in 1988 s poudarkom na dohodkovni ogroženosti gospodinjstev. V raziskavi, ki je edina te vrste, saj je zaobjela večletni dohodkovni položaj gospodinjstev iz obdobja socializma, so sodelavci IER gospodinjstva razvrstili v dohodkovne decile s pomočjo ekvivalenčne lestvice OECD. Mejo revščine so postavili na vrednost 70 odstotkov mediane dohodka na ekvivalentnega odraslega in ugotovili, da je bilo tveganje revščine najvišje za ostarele. Dohodkovno najbolj ogrožena so bila starejša samska gospodinjstva, saj je imelo leta 1988 kar 44,8 odstotka teh gospodinjstev dohodek pod mejo revščine. Prav tako je leta 1978 imelo 43,4 odstotka gospodinjstev, katerih nosilec je bil starejši od 55 let, dohodek pod mejo revščine. Delež revnih gospodinjstev starejših parov je leta 1988 znašal 33,2 odstotka. Tveganje revščine se je povečevalo tudi z večanjem števila otrok v gospodinjstvu. Dohodkovna ogroženost pri zakoncih z enim in zakoncih z dvema otrokoma je bila sorazmerno majhna. Leta 1988 je

718 Stanovnik, *Pojmovanje revščine v SR Sloveniji*, str. 11.

719 Rendla, »Kam ploveš standard?«, str. 40.

720 Stanovnik, *Revščina in marginalizacija*, str. 28.

denimo 9,4 odstotka vseh gospodinjstev, kjer sta zakonca imela dva otroka, imelo dohodke pod mejo revščine. Precej visok delež gospodinjstev z dohodki pod mejo revščine pa so imeli zakonci s tremi otroki. Dohodke pod mejo revščine je leta 1978 imelo 41,7 odstotka, leta 1988 pa 35,2 odstotka takih gospodinjstev. Medtem ko je leta 1988 delež gospodinjstev pod mejo revščine za zakonca z enim otrokom znašal 7,8 odstotka.⁷²¹

V zgoraj navedeno vrsto ekonomskih analiz sodi tudi Stanovnikova leta 1993 izvedena raziskava socialnoekonomskega profila revnih gospodinjstev med letoma 1983 in 1993, pri čemer je kot revne definiral 10 odstotkov gospodinjstev z najnižjimi ekvivalentnimi dohodki. Z longitudinalno primerjavo je ugotovil, da je bila izobrazbena struktura članov v revnih gospodinjstvih nizka in da so dominanten vir dohodkov predstavljali prejemki od socialnega zavarovanja (pokojnine, nadomestila za brezposelnost in podobno). Delež dohodka od dela pa je bil nizek. Leta 1993 je pri revnih gospodinjstvih predstavljal 40,8 odstotka vseh dohodkov, medtem ko je pri povprečnih slovenskih gospodinjstvih ta delež znašal 63,7 odstotka. Med revnimi gospodinjstvi je bil ob upoštevanju le denarnih dohodkov visok delež brezposelnih in kmetov (8,7 odstotka). Povprečna velikost revnih gospodinjstev je bila tudi manjša (2,75 člana) od povprečne velikosti slovenskega gospodinjstva (3,04 člana). Med revnimi gospodinjstvi je bilo veliko takih z enim samim članom, ki so bili večinoma tudi stari. Nosilec gospodinjstva v revnih gospodinjstvih je bil bistveno starejši (57,9 leta) kot v gospodinjstvih iz drugih dohodkovnih skupin (50,1 leta). Stanovanjski standard revnih gospodinjstev je bil bistveno nižji od nacionalnega povprečja. Hiša oziroma stanovanje je v Sloveniji predstavljalo najpomembnejšo obliko realnega premoženja. Analiza je pokazala, da so revna gospodinjstva imela leta 1993 največji delež najemnih stanovanj. Glede na analizo so namreč revna gospodinjstva leta 1993 – po do takrat izvedenem procesu lastninjenja stanovanj, ki se je začel v zadnjem četrtletju leta 1991 – še vedno najpogosteje živela v najemniškem stanovanju. Bodisi niso imela dovolj denarja za odkup ali pa so bila stanovanja takrat še v postopku denacionalizacije. S centralnim ogrevanjem in telefonom je bilo opremljenih le malo revnih gospodinjstev. Revščina je takrat v Sloveniji imela izrazito demografsko in zaposlitveno komponento. S staranjem prebivalstva se je, kot se še danes, povečeval delež ogroženih skupin v vrstah samskih upokojskih gospodinjstev.⁷²²

Ekonomisti so na podlagi anket o porabi gospodinjstev iz let 1983 in 1993 opravili tudi analizo socialnoekonomskega položaja posameznih podskupin prebivalstva in različnih tipov gospodinjstev v Sloveniji v letih 1983 in 1993, pri

721 Stanovnik, Analiza socialnoekonomskega položaja, str. 3–12.

722 Stanovnik, Revščina in marginalizacija, str. 29–31.

čemer je bil poudarek na vplivu socialnih transferjev na revščino in dohodkovno neenakost. Revščina in dohodkovna neenakost sta bili ocenjeni na podlagi tekočega razpoložljivega denarnega dohodka kot tudi tekočega razpoložljivega denarnega dohodka, od katerega so bili odšteti socialni transferji.

Ugotovili so, da so bili leta 1993 brezposelni najbolj izpostavljeni revščini; nadpovprečen odstotek revnih je bil ugotovljen tudi med otroki do 18 let in osebami, starejšimi od 60 let. Leta 1993 je bila dohodkovna neenakost, ugotovljena na podlagi dohodkov prebivalstva pred transferji in po njih, precej višja kot leta 1983. To je pomenilo, da bi bilo povečanje dohodkovne neenakosti, ki so jo merili s pomočjo Ginijevega količnika,⁷²³ veliko večje, če ne bi bilo socialnih transferjev, še zlasti nadomestil brezposelnim. Analiza je na eni strani pokazala pozitiven vpliv, na drugi strani pa razkrila omejitve vpliva socialnih transferjev na zmanjševanje revščine in dohodkovne neenakosti v Sloveniji. Primerjava predtranzicijskega in tranzicijskega obdobja je pokazala vpliv ekonomske tranzicije in tudi spremembe zakonodaje na področju socialne politike v širšem pomenu in na spremembe v socialnoekonomskem položaju prebivalstva Slovenije v obdobju 1983–1993.⁷²⁴

Pri pregledu raziskav revščine je treba omeniti še javnomnenjske raziskave Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (CJMMK) pri FDV. S sistematično načrtovanim in razvitim inštrumentom na reprezentativnem vzorcu polnoletne populacije od leta 1968 obravnava raznovrstne tematike (politiko, družbeno pravičnost in družbeno neenakost, nacionalno identiteto in etnične razlike, delo, družino, religijo, odnos do zdravja in zdravstvene politike, odnos do javnih zadev in pripravljenost za javno angažiranje, stališča do strukturnih problemov, kot so družbena izključenost, brezposelnost, kriminal in drugo), oceno materialnih razmer v gospodinjstvih pa je prvič raziskal leta 1990. Raziskava je pokazala, da je bilo takrat s svojim materialnim položajem nezadovoljnih 28,5 odstotka ljudi, dobrih 29 odstotkov je bilo s svojim položajem zadovoljnih, blizu 42 odstotkov pa ni bilo niti zadovoljnih niti nezadovoljnih. V prvih letih tranzicije je stopnja ljudi, ki so bili s svojim ekonomskim položajem nezadovoljni, narasla na 45 odstotkov. Subjektivni pristop opozori na razkorak med objektivno merjeno socialno neenakostjo in njenim subjektivnim doživljanjem.⁷²⁵

Za dohodek, ki velja za splošno priznано merilo ugotavljanja revščine in blaginje ter na osnovi katerega temeljijo tudi zgoraj predstavljene raziskave revščine ekonomistov in sociologov – ekonomisti namreč kompleksne fenomene, kot sta življenjski standard in revščina, prevedejo zgolj v dimenzijo dohodka

723 Ta zavzema vrednost med nič (kar pomeni popolno enakost) in ena (popolna neenakost). – Stropnik in Kump, *Spremembe v obsegu in globini relativne revščine*, str. 175.

724 Stanovnik in Stropnik, *Vpliv socialnih transferjev na revščino*.

725 Humar, *Subjektivna percepcija revščine*, str. 33.

oziroma osebno porabo, družbene celice (posameznika, družino, gospodinjstvo) z nezadostnimi dohodki pa opredelijo za revne –, veljajo za ugotavljanje revščine v Sloveniji za socialistično obdobje pomisleki glede uradno prikazanih vrednosti. Uradno znani dohodki, lahko le denarni, lahko pa so k denarnemu dohodku prišteti še dohodki v naravi in socialni transferji, so namreč šibko korelirali z življenjsko ravni. Zaradi nizkih dohodkov je v socialističnih državah namreč v nezanemarljivem obsegu obstajala siva ekonomija.⁷²⁶

V kriznih 80. letih so ljudje vzorce potrošnje, ki so se jim privadili v 70. letih (slovenska družba je takrat vztrajno pridobivala značilnosti potrošniške družbe in družbe relativnega blagostanja), ohranjali z aktiviranjem svojih prihrankov in intenzivnim angažiranjem v sivi ekonomiji. Ekonomist Miroslav Glas je denimo leta 1988 ocenil razsežnost sive ekonomije s pomočjo ankete med zaposlenimi v družbenem sektorju na primeru 500 podjetij. Ugotovil je, da sta bili značilnosti sive ekonomije velika pestrost dejavnosti in izrazita prilagodljivost prebivalstva v uvajanju novih oblik. Vrsta dejavnosti se je osredotočala na področja, kjer je v uradnem gospodarstvu primanjkovalo dobrin in storitev in kjer ni bilo izrazite konkurence. Delež aktivnih v sivi ekonomiji pri delavcih je v povprečju ocenil na 43,7 odstotka, pri delavkah pa na 32,6 odstotka. Obseg zaslužkov iz sive ekonomije se je gibal med 23,7 odstotka in 38 odstotki rednih zaslužkov. Po oceni je približno tretjini gospodinjestev pomenilo pomembno izboljšanje življenjske ravni in zato nepogrešljivo sestavino družinskih strategij preživetja.⁷²⁷

Sociologa Stanka Kukar in Marjan Simončič pa sta ugotovila, da je obseg sive ekonomije glede na stopnjo aktivnosti delovno sposobnega prebivalstva v Jugoslaviji naraščal od 4,4–6,6 odstotka družbenega proizvoda leta 1961 preko 12,2–18,2 odstotka leta 1971 do 16,6–24,9 odstotka leta 1981. Obseg sive ekonomije je bil odvisen od ravni razvitosti posamezne regije. Siva ekonomija je bila tako manj razširjena na Hrvaškem, v Vojvodini in Sloveniji.⁷²⁸ Pomisleki glede ustreznosti uradno znanih dohodkov kot osnovnem temelju za določanje merila za revščino so bili poleg obstoja sive ekonomije tudi zaradi visoke stopnje inflacije, ki je oteževala realno merjenje dohodkov.⁷²⁹

Ohranjanje življenjske ravni z angažiranjem prebivalstva v sivi ekonomiji je opisoval tudi na statistične podatke oprt članek novinarka Darke Zvonar z naslovom *Kam ploveš standard? Je na pasovih še kaj lukenj?*, ki ga je decembra 1985 objavil mariborski dnevnik *Sedem dni (7 D)*. Prodajo v trgovini na drobno, ki kljub realnemu zmanjšanju osebnih dohodkov skoraj za tretjino ni občutno padla, je takole pojasnjevala z aktivnostjo prebivalcev Slovenije v sivi ekonomiji:

726 Stropnik, Začetki raziskovanja revščine, str. 263.

727 Glas, Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (2), str. 905–910.

728 Glas, Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (1), str. 623.

729 Stropnik, Začetki raziskovanja revščine, str. 263.

»Če je skoraj četrtina odraslih prebivalcev Slovenije prišla do stanovanja z gradnjo, če so jim z delom pomagali tudi drugi v več kot 70 % primerov, če jih skoraj dve tretjini opravlja gospodinjska dela v obsegu skoraj dveh tretjin normalnega delovnega časa, če se 40 % ljudi ukvarja z otroki v obsegu več kot polovico rednega delovnega časa, če jih je 70 % vrtničarjev in šestina polkmetov, če se skoraj četrtina neaktivnih ukvarja z določenim pridobitnim delom in če skoraj tretjina študentov dela za plačilo, potem že lahko trdimo, da je neformalno delo zelo razširjeno in da kaže na obsežno neformalno proizvodnjo dobrin in storitev.«⁷³⁰

SKLEP

Jugoslovska povojna komunistična družba je obstoj revščine zanikala in revščina je veljala za izkoreninjeno. Revščina in blaginja sta bili eni od najobčutljivejših področij dokazovanja ideologije. V skladu z njo naj bi za odpravo revščine zadostovale polna zaposlenost, gospodarska rast in odprava zasebne lastnine. Država je tudi subvencionirala osnovne življenjske potrebščine (stanarine, otroško varstvo, javni prevoz ipd.) in omejevala razlike v osebnih dohodkih. To je vodilo do navidezne enakosti večine prebivalstva in do prikrivanja revščine. Revščino, ki je bila preveč vidna, so razlagali kot začasen in prehodni pojav. Pojma revščina tudi ni bilo zaželeno omenjati in namesto nje so uporabljali nadomestne pojme, kot so eksistenčni minimum, povprečni ali minimalni življenjski stroški, dogovorjena raven socialne varnosti. Kljub k socialni izenačenosti usmerjeni družbi je prihajalo do socialne in materialne diferenciacije v mejah posameznih slojev prebivalstva oziroma tipov gospodinjstev (nekmečkih, mešanih, kmečkih) in do povečevanja razlik med politično elito in običajnimi ljudmi. Še bolj opazna pa je bila regionalna socialna diferenciacija. Približno četrtina slovenskega ozemlja je relativno zaostajala (Pomurje, Kozjansko, Posavje, Slovenske gorice, Haloze). Predvsem na teh podeželskih območjih so obstajali izseljevanje, praznjenje vasi, prikrita brezposelnost in marginalne skupine ljudi, ki jih tradicionalno povezujemo z revščino (ostareli, Romi, invalidi).

Na problematiko revščine in vse večje siromašenje ter slabšanje življenjskih razmer prebivalstva se je začelo opozarjati z naraščanjem odkrite brezposelnosti in s padcem realnih plač večine zaposlenih v 80. letih. Takrat so sociologi z Inštituta za sociologijo pri Fakulteti za družbene vede in ekonomisti z Inštituta za ekonomska raziskovanja naredili prve korake k raziskovanju in analiziranju revščine. Politične, gospodarske in socialne spremembe po letu 1989, ki so prinesle množična odpuščanja in posledično širjenje revščine, so okrepile zavedanje

⁷³⁰ 7 D, 26. 12. 1985, str. 8–10, Kam ploveš standard? Je na pasovih še kaj lukenj?.

o večanju prepada med revnimi in bogatimi. V tranzicijskih 90. letih je vprašanje revščine tudi pri nas prišlo v ospredje razprav in revščina je postala predmet raziskav sociologov in ekonomistov ter državnega statističnega urada. Slovenija je pristopila k mednarodno primerljivemu preučevanju revščine na osnovi relativnega koncepta.

Srečo Dragoš

SOCIALNA DRŽAVA – PRIHODNOST ALI PRETEKLOST?

UVOD

O socialni državi na Slovenskem vse od osamosvojitve še nismo dosegli konsenza, ali jo sploh potrebujemo. Te težave nikakor ne smemo enačiti s podobnimi problemi o demokratični ali pa o pravni državi; obe sta (enako kot zapoved socialne države) določeni v prvih dveh členih Ustave Republike Slovenije (RS). Vprašanja o tem, ali je bila štirinajsta slovenska vlada Janeza Janše še v skladu z demokracijo, ali je pravna država že ogrožena zaradi pritiskov na sodstvo, zakonodajo in druga področja (mediji), nikakor niso istega ranga, kot je dilema o prihodnosti oziroma ogroženosti socialne države. Kajti pri presoji realizacije »demokratične republike« (1. člen Ustave RS) in »pravne države« (2. člen) smo še vedno znotraj presoje o stopnji (ne)upoštevanja veljavnih norm, saj so te načelno nesporne in skozi področno zakonodajo na vseh področjih – kljub težavam – jasnejše kot v primeru socialne države. Zato pri naslovnem vprašanju ne gre zgolj za dilemo, ali gre za deviacijo ali pa že za negacijo ustavnih določil. Problem s socialno državo na Slovenskem je večji in globlji, saj sploh nimamo dogovora, kaj naj bi pomenil njen temelj in od česa je odvisna socialna funkcija države.

Presojo zgornje diagnoze preizkušam s tremi vprašanji, ki jih pojasnim v prvem razdelku tega članka. V drugem razdelku poudarim temeljni konceptualni problem, v katerega je ujeta socialna politika pri nas. Posledice takšnega stanja so podane v razdelku z naslovom *Neenakost* in v zadnjem razdelku, *Revščina*.

PREIZKUS

Kaj pomeni socialna država, je sploh potrebna in v katero smer naj gre njen razvoj? Da imamo pri tem izzivu pri nas probleme z odgovori, bom ponazoril s preizkusom treh vprašanj. Prvo vprašanje se nanaša na konsenz o socialni državi, drugo na vprašanje socialnih pravic in tretje na interpretacijo dejstev.

1. Če bi kljub razklanosti slovenske družbe skušali odgovoriti na vprašanje, v čem je nesporni politični konsenz znotraj politične elite (torej tako na desni, vmesni kot na levi strani političnega spektra) – kaj bi izpostavili? Na prvem (verjetno tudi edinem) mestu je konsenz o tem, da je razvitost socialne države odvisna od ekonomije, torej od višine bruto domačega proizvoda (BDP),⁷³¹ od dodane vrednosti in konkurenčnosti tistega dela gospodarstva, ki se mu reče »realni« sektor,⁷³² saj so od tega odvisni prilivi v državni proračun, iz katerega se financira socialni sektor. V tridesetih letih samostojne Slovenije še z lučjo pri belem dnevu ne najdete niti enega politika, ki bi temu ugovarjal. A predpostavka je napačna. V nasprotju z revnejšimi družbami velja za bogate družbe – kamor spada tudi Slovenija kot članica Organizacije za gospodarsko sodelovanje in razvoj (OECD) – diskontinuiteta med bogastvom in kakovostjo življenja. Mednarodna primerjava pokaže, da nadaljnje naraščanje bogastva v bogatih družbah ne vodi nujno v nadaljnje zviševanje kakovosti življenja državljanov, saj med obema pokazateljema ni več nikakršne korelacije.⁷³³ Je pa dokazana obratno sorazmerna korelacija med premoženjsko in dohodkovno neenakostjo na eni strani ter kakovostjo življenja na drugi (če temu ne bi bilo tako, potem bi najbolj razvito socialno državo imeli v ZDA). To seveda prav tako ne pomeni, da gospodarski razvoj zmanjšuje socialno državo, ker bi se sredstva iz socialnega področja kanalizirala v ekonomsko, pač pa gre za to, da na razvitost socialne države v bogatih družbah bolj vplivajo drugi dejavniki kot pa gospodarska rast. Med najpomembnejšimi je predvsem stopnja neenakosti med prebivalstvom.

2. Ne pozabimo, kaj je temeljna funkcija socialne države, torej temelj, pod katerega ni mogoče iti, ne da bi razrušili zgradbe. Temeljna funkcija socialne države je v tem, da sanira revščino pri tistih, ki si ne morejo pomagati sami.

731 Bruto domači proizvod predstavlja vrednost vsega blaga in storitev, zmanjšano za tisto vrednost proizvodov, ki so bili potrebni za produkcijo tega blaga ali storitev.

732 Tega ne omenjam zaradi zmotne delitve na »realni« sektor, ki naj bi edini ustvarjal novo vrednost, medtem ko drugi sektorji (socialne storitve, kultura in drugi) zgolj trošijo, kar je ustvaril realni sektor. Tej izmišljotini so se odpovedali celo neoliberalni ekonomisti. Kajti v čem je razlika denimo med tajnico, ki v nekem podjetju iz »realnega« sektorja spiše pogodbo o prodaji, in med tajnico na centru za socialno delo, ki spiše odločbo o socialnem transferju, ali pa tajnico na sodišču – delo vseh je nova vrednost, ki se šteje v BDP.

733 Ta meja, kjer pozitivna korelacija med naraščajočim bogastvom in kakovostjo življenja izgine, se začne približno pri 20.000 do 25.000 dolarjih na prebivalca. – Wilkinson in Pickett, Velika ideja, str. 6–31. To mejo smo v Sloveniji presegli že ob koncu prejšnjega tisočletja.

Vprašanje pa je, zakaj se že v istem členu zakona, ki zagotavlja omenjeni socialni temelj, ista pravica suspendira z določilom, da prejemnik socialne pomoči »ne more biti v ugodnejšem socialnem položaju od tistega, ki si sredstva za preživetje zagotavlja z delom«. ⁷³⁴

Za hip odmislimo, ali je to prav(ično) ali ne, in bodimo pozorni na logiko. Gre za vprašanje, kaj se zgodi, ko minimalna mezda ne dosega niti praga revščine – in pri nas ga ni nikoli! ⁷³⁵ –, ali to pomeni, da v tem primeru naloga socialne države ni več v tem, da posameznika dvigne iz revščine, čeprav je zdrsnil pod njen prag? Da, odgovor na to vprašanje je pritrديلen. Kajti v Sloveniji se navedeno zakonsko določilo ni nikoli razumelo drugače, recimo v tem smislu, da bi v primeru premajhnih mezd morala država uzakoniti takšno višino minimalne plače, ki bi bistveno presegala prag revščine, da bi potem lahko reveže (vsaj tisti njihov del, ki so revni brez svoje krivde) dvignili nad prag revščine. Ne, citirana zakonska dikcija se vedno uporablja v obratni smeri: za tiščanje socialnih pomoči *bistveno pod* prag revščine, da bi se s tem vzdrževala čim večja razdalja do minimalne plače, ker ta trajno oscilira okrog praga revščine. V čem je torej smisel socialne države? V tem, da se socialno zakonodajo – temelj socialne politike – instrumentalizira v orodje za spodkopavanje trga delovne sile, čeprav regulacija tega trga spada v ekonomsko, ne pa v socialno politiko. Ne pozabimo, da citirana definicija v tem temeljnem zakonu o socialni politiki ni pravopisni skrat, mašilo ali nedolžna pravniška bravura. Nasprotno. Gre za določilo, ki vsakodnevno kroji življenja okrog 19 odstotkom slovenskega prebivalstva, ⁷³⁶ ta formalni trik pa ni star trideset let, ampak več, saj je bil vzpostavljen še v socializmu in ga vseskozi ohranjamo kot nevprašljivo dediščino. Kje so zdaj janševiki, neoliberalci in katoliška desnica – vsi ti zagrizeni borci proti socializmu –, zakaj se nihče nikoli ni spotaknil ob ta člen? Domnevam, da so tiho iz istega razloga kot vsi, ki so levo od sredine: zakaj bi načenjali edini konsenz, ki še obstaja v slovenski politiki, to je konsenz o socialnih pomočeh, ki morajo biti nižje od najnižjih plač tudi takrat, ko najnižje plače ne zadoščajo za preživetje.

3. Če se primerjamo z drugimi, Sloveniji ne gre slabo. Vprašanje pa je, kako to razumeti – ali v smislu opozorila, da se o tem moramo spraševati, da ne zdrsnemo

⁷³⁴ *Zakon o socialno varstvenih prejemkih*, čl. 6.

⁷³⁵ Kljub povišanju minimalne plače v letu 2021, ki je bilo največje v zgodovini samostojne Slovenije in se je zgodilo izključno po zaslugi stranke Levica (ne pa po zaslugi socialne, še manj ekonomske politike), so trenutna razmerja takšna: minimalna neto plača znaša 736 evrov, višina minimalnih življenjskih stroškov je še vedno administrativno postavljena pri 442 evrih (to velja za mejo absolutne revščine), prag relativne revščine je na 739 evrih (torej nad minimalno plačo), znesek denarne socialne pomoči kot temeljnega socialnega transferja za enočlansko gospodinjstvo pa je 402 evra.

⁷³⁶ Po zadnjih podatkih (za leto 2020) pod pragom revščine živi približno 254.000 prebivalcev Slovenije, kar je približno 11.000 več kot v predhodnem letu. – *Stopnja tveganja revščine*. Če k tem številkam prištejemo še socialno izključene, dobimo številko okrog 370.000 prebivalcev, kar je bistveno več od števila prebivalcev največjega slovenskega mesta. – *Share of people at risk*.

na slabše, ali pa kot samohvalo, da se zavemo, kako smo dobri? Je obstoječi delež revnega prebivalstva v Sloveniji prevelik ali premajhen? In še prej, kakšen je sploh primeren delež revnih za bogate, demokratične in socialne družbe? Dejstva: v Sloveniji imamo 12,4 odstotka revnega prebivalstva,⁷³⁷ v članicah EU pa je revnih povprečno 17,1 odstotka (največ v Romuniji, 23,4 odstotka, in najmanj na Češkem, 9,5 odstotka). Pod evropskim povprečjem smo tudi, če k revnim prištejemo še kategorijo socialno izključenih;⁷³⁸ pri nas je obojih skupaj 18,5 odstotka, v EU pa kar 21,6 odstotka – in enako velja za skoraj vse kategorije, ki jih zbira statistika glede na tip gospodinjstva⁷³⁹ (razen pri eni kategoriji: pri samskih osebah, med njimi je v Sloveniji revnih in izključenih v Sloveniji kar 41,9 odstotka, medtem ko jih je v EU devet odstotnih točk manj, 33,2 odstotka).⁷⁴⁰ Problem je v idealiziranju teh števil. Glavna razloga idealizacije⁷⁴¹ sta:

- 1) Sklicevanje zgolj na povprečje zavaja, ker ignorira podrobnosti, ki jih povprečje zakriva. Čeprav je slovensko povprečje res boljše od evropskega, smo dejansko slabši od EU po skoraj vseh ključnih kazalcih kakovosti na socialnem in zdravstvenem področju, slabši pa smo tudi v trendih (več o tem v zadnjem razdelku tega članka). O problemih revščine, ki jih z zazrtostjo v povprečje ne vidimo, se v slovenskem parlamentu ne bijejo bitke med desnico in levico in tudi na ravni civilne družbe (skupaj z mediji) ni pri odnosu do revščine opaziti nikakršne razklanosti v smislu »kulturnega« boja, čeprav bi bil edino na tem področju lahko koristen.
- 2) Sklepanje, da revščina pri nas ni problematična (ker je je v drugih državah več), je napačno tudi z vidika logike, in to trikrat.

Najprej zato, ker destruktiven pojav revščine očitno presojamo drugače od drugih destruktivnih pojavov. Čeprav imamo po deležu nasilnih smrti glede na število prebivalstva (kljub vsemu še vedno) bistveno ugodnejše podatke od skoraj vseh svetovnih držav, imamo še vedno negativen odnos do umorov, vsak posebej nas pretrese in organom pregona ne pride na misel, da bi jih nehali preganjati, češ saj smo med najbolj varnimi na svetu; čeprav smo nadpovprečno pogozdovani

737 Gre za prag relativne revščine, ki je (pri nas in v EU) opredeljen kot 60 % mediane dohodkov.

738 Socialno izključene so osebe, ki so močno materialno prikrajšane ali pa živijo v gospodinjstvu z zelo nizko delovno intenzivnostjo. Pri tem se za materialno prikrajšane osebe štejejo tisti, ki trpijo pomanjkanje vsaj treh (varianta: štirih) od devetih elementov materialne prikrajšanosti. Za seznam teh elementov gl. Stare, Inglič in Kebe, Življenjski pogoji, str. 15–16.

739 Tipi gospodinjstev, ki jih razlikuje evropska statistika o revščini in socialni izključenosti, so: gospodinjstvo z eno odraslo osebo; dva odrasla, kjer je vsaj eden star najmanj 65 let in brez otrok; več odraslih, a brez otrok; en odrasel z nesamostojnim otrokom; dva odrasla z enim nesamostojnim otrokom; dva ali več odraslih z nesamostojnim otrokom; dva odrasla s tremi ali več nesamostojnimi otroki. – *Share of people at risk*.

740 Vsi podatki so iz *Share of people at risk*.

741 Sociološki termin za ta pojav je *ideologija* – gre za redukcijo realnosti, ki se načrtno selekcionira na podlagi interesov.

glede na velikost ozemlja, še vedno pogozdujemo in preprečujemo nezakonite poseke; čeprav imamo eno od najmanjših smrtnosti dojenčkov na svetu, še vedno povečujemo število inkubatorjev, in tako dalje. Zakaj je pri revščini drugače?

Drugič, zakaj bi veljalo, da 12,4 odstotka revnega prebivalstva velja za uspeh, čeprav je ta slovenski odstotek res manjši od evropskega povprečja? Kajti prav med tistimi državami, ki so z nami primerljive v največji meri (ekonomsko, zgodovinsko, politično), torej bistveno bolj od večine evropskih, najdemo takšne, ki imajo še bistveno manjši odstotek revnih od slovenskega (na primer Češka in Slovaška); zakaj se ne vprašamo, kaj smo storili narobe, da toliko zaostajamo za omenjenimi? Pri tem ne zanemarimo znanosti: nikjer ni niti ene raziskave, ne v slovenskem ne v svetovnem merilu, ki bi vsaj približno opredelila, kje – pri katerem odstotku prebivalstva – je meja, pod katero se revščina spremeni iz škodljivega v splošno koristen pojav. Pod katero mejo umorov, smrtnosti dojenčkov, prometnih nesreč, krčenja gozdov se ti negativni družbeni pojavi spremenijo v pozitivne – vsakomur je jasen absurd, če bi pri omenjenem iskali takšno mejo. Pri revščini pa se obnašamo, kot da nekje obstaja in je samoumevna.

In tudi v primeru, da prav nič od naštetega ne drži, se velja zamisliti nad tretjim argumentom (ta je povezan s fikcijo). Za hip predpostavimo, da res obstaja takšna meja, pod katero se revščina spremeni iz negativnega v pozitiven ali pa vsaj nevtralen pojav. Tudi če bi se takšna meja uveljavila volunтарistično, recimo z nekim političnim konsenzom ali zakonskim aktom pri nas ali v EU, kaj bi imeli od tega? Če bi meja obstajala, bi bila zelo verjetno precej nizka in manjša od slovenskih odstotkov, a kljub temu nesmiselna. Celó če bi bila tako zelo rigorozno določena, da bi za neškodljiv pojav tolerirala obstoj zgolj enega samega revnega človeka, bi družbo res lahko kvalificirali za humano, ko bi se revščina znižala na to mejo (v tem primeru bi v Sloveniji delež revnih znašal 0,00005 odstotka)? Kaj bi to pomenilo? Predstavljajte si družbo, kjer dva milijona Slovencev živi nad pragom revščine, ker nobenemu ne manjka življenjskih dobrin in vsi brezskrbno hodimo v službo in iz službe naravnost na zabave – medtem pa bi po ulicah taval en sam samcat človek, ki je celo življenje brez dohodka, brez hrane in brez strehe nad glavo. Bi bila družba, ki bi hodila mimo takšnega človeka, humana? Bi lahko rekli, da revščina ni problem, če se med dvema milijonoma ljudi ne bi našel nihče, ki bi pomagal temu edinemu revežu? Bolj črne distopije si ni mogoče zamisliti. Poanta: blizu tej distopiji smo z vsako predpostavko o obstoju domnevne meje revščine, ki naj bi označevala prehod iz škodljivega v koristen pojav. Blizu tej distopiji smo z vsako izjavo o tem, da revščina pri nas ni problematična, ker obsega »samo« ducat odstotkov, kar je manj od povprečja EU. Spomnimo se samo na nepravične prispevke za zdravstveno zavarovanje: »Tisti, ki so najrevnejši v naši družbi, plačujejo štirikrat več za zdravstvo (v odstotku

od svojih dohodkov) kot pa bogatejši.«⁷⁴² Ker smo do tega brezbrizni, politične elite silijo v privatizacijo zdravstva, na tem problemu je padla Šarčeva vlada in po nekajletni agoniji pod oblastjo Janševe vlade smo še dlje od popravka te anomalije, kot pa smo bili kadarkoli. Je tudi distopija vprašanje prihodnosti ali pa je že tu, ker prihaja po koščkih?

KONCEPT

Ni naključje, da je bilo izpodbijanje koncepta avtonomne socialne politike temeljna slepa pega slovenskega prostora vseskozi v zadnjih stotih letih: tako pred prvo svetovno vojno, v stari Jugoslaviji in v socialistični SFRJ kot tudi v sedanjem, neoliberalnem obdobju. Naj na kratko opozorim na ključne poudarke.

Pred prvo svetovno vojno je bil v katoliškem taboru Janez Evangelist Krek prvi, ki je terjal širšo, sistemsko intervencijo v socialno vprašanje, saj je opozarjal, da zgolj civilna dobrodelnost ni dovolj:

»Kdor torej trdi, da se da rešiti socialno vprašanje samo z načelom ljubezni, se temeljito moti /.../ Potrebno se nam zdi to posebno poudariti, ker se nekateri tako radi sklicujejo z ozirom na socialno vprašanje samo na ljubezen in pravijo, da more ljubezen sama ozdraviti vse družabne bolezni.«⁷⁴³

Kreku je že takrat nasprotoval oficialni uradni kleriški vrh (kot mu tudi danes, ko na primer zavrača Krekovo, že sto let staro zahtevo o striktnem samofinanciranju vseh cerkva, torej brez vsakršnega vpletanja države). Zato smo na Slovenskem prvi koncept jasno domišljene in avtonomne socialne politike, ki mora biti razločena od ekonomske, dobili v obdobju med obema vojnama. Njegov avtor je bil prav tako veliki katoliški intelektualec dr. Andrej Gosar. Kaj se je zgodilo, da so Gosarjev predlog o socialni politiki – s katerim smo bili Slovenci dovolj zgodnji in unikatni v celotni Evropi – zavrnil vsi ideološki bloki? Za katoliški tabor je bil Gosar problematičen, ker je vodil najdaljšo, kar dvajset let trajajočo polemiko z uradnimi kleriki Rimskokatoliške cerkve (RKC), predvsem z Ušeničnikom, o tem, da socialna in ekonomska politika nista eno in isto, ampak dve različni politiki, ki morata biti avtonomni, strokovno domišljeni in ideološko nevtralni. Tega vrh RKC ni nikoli razumel, še manj sprejel, zato so Gosarja obtoževali liberalizma, ker je zagovarjal tržno ekonomijo. Iz natančno istega razloga so Gosarja zavračali tudi komunisti, ker so ga metali v isti koš s katoliškim klerom in ostalimi korporativisti, ki so takrat zagovarjali protofašistične socialnoekonomske rešitve. Liberalci so ga ignorirali zato, ker so

⁷⁴² Keber et al., 4. javna tribuna.

⁷⁴³ Krek, *Socializem*, str. 35.

bili gluhi za vsakršne državno-socialne korekture tržnega sistema in ker je bil Gosar v napačni stranki. Krščanski socialisti, to je levi del katoličanov, ki se je spopadel s katoliškim klerom okrog istih vprašanj kot Gosar, pa so ga, tako kot komunisti, zavračali zaradi tržne ekonomije, ki jo je zagovarjal.⁷⁴⁴ Čeprav je bil Gosar viden katoliški intelektualec, nekaj let tudi minister za socialno politiko v starojugoslovanski vladi, in čeprav je svoj koncept socialne politike podrobno elaboriral na 1560 straneh,⁷⁴⁵ so ga vsi politični bloki dosledno marginalizirali. Njegovo zahtevo po samostojni socialni politiki je izpodrinila konfrontacija med avtoritarno korporativističnim, marksističnim in katoliško-solidarističnim konceptom, ki se je končala s prevlado komunizma po drugi svetovni vojni.

Od takrat se slepa pega Gosarjevih oponentov vztrajno obnavlja. Podrejanje socialne politike ekonomski je značilno tako za bivšo socialistično ideologijo kot za vse vlade v samostojni Sloveniji. V socializmu se je veliko govorilo o socialnosti, a striktno znotraj predpostavke, da je socialna politika le *podrejeni del* ekonomske, saj bo z razvojem socializma prosperirala ekonomija, s čimer bodo (zaradi ukinjanja izkoriščanja) odpravljene tudi glavni socialni problemi. Podrejenost socialne politike ekonomski je bila v samoupravnem socializmu izrecno razglašena ravno takrat, ko smo se najdlje odmaknili od ostankov stalinizma in se začeli približevati liberalnim idejam. To se je zgodilo na sedmem kongresu Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ) leta 1977. Ta kongres ZKJ je zahteval umik države v naslednjem smislu: »Z razvojem socialističnega demokratičnega sistema se začenja zoževati vloga državne uprave pri neposrednem upravljanju gospodarstva na področju kulturnovzgojne dejavnosti, zdravstva, socialne politike itd.«⁷⁴⁶

Omenjena ideološka zahteva, da se mora državna (ne pa partijska!) regulacija umikati iz različnih področij, tudi iz socialnega, predpostavlja teorijo »socialnega avtomatizma«, ki je naslednja: bolj ko bo samoupravna ekonomija zaživela, večja bo blaginja in manjša bo potreba po posebni, avtonomni socialni politiki (države). Z drugo besedo, zahteva se zlitje socialne politike z ekonomsko, da obe postaneta »integralna« celota, s tem pa izgine razlika med njima. Še več, odslej govoriti o neki posebni socialni politiki, ki bi bila drugačna od ekonomske, je znak protisistemskih sil, saj bi to pomenilo, da samoupravljanje še ni zaživelo. Jasneje je to izpeljavo naredil takratni vodilni teoretik socialistične socialne politike Berislav Šefer:

»Pravzaprav lahko mirno trdimo, da integralnost ekonomske in socialne politike raste z razvojem samoupravljanja, s tem pa tudi samoupravni značaj ekonomske ter socialne politike. In obratno: kolikor nižja bo stopnja samoupravljanja, toliko

⁷⁴⁴ Več o tem Dragoš, *Katolicizem na Slovenskem*.

⁷⁴⁵ Gosar, *Za nov družabni red, 1. del*. Gosar, *Za nov družabni red, 2. del*. Dragoš, *Inovativnost Gosarjevega korporativizma*.

⁷⁴⁶ *Program Zveze komunistov*, str. 100.

bo tudi izdvojenost ekonomske in socialne politike večja /.../ Nerazvitost realne prakse samoupravnega sistema bo torej vselej delovala na ločenost ekonomske in socialne sfere v razvoju.«⁷⁴⁷

Skrajšano: bolj ko se razvija socialistična ekonomija, manjša je potreba po socialni politiki in obratno, zavzemati se za posebno socialno politiko bi pomenilo, da je s socializmom nekaj narobe. Zakaj opozarjam na te zastarele citate? Zato, ker je bivša teorija »socialnega avtomatizma« povsem enaka tudi sedanji (neo) liberalistični, seveda s to razliko, da je zdaj avtomatizem izpeljan iz kapitalске logike: če bodo kapitalski tokovi sproščeni in manj regulirani (deblokirani) od države, bo to posledično izboljšalo bogastvo celotne družbe in s tem bo tudi več delovnih mest in več sredstev za socialne pomoči. Obema ideologijama je skupno to, da se socialni politiki avtonomija odvzema, saj se jo povozí z ekonomsko logiko, ki naj bi sama po sebi sčasoma samodejno in posredno realizirala tudi socialne cilje (po tisti sloviti logiki dvigovanja vseh čolnov v času plime: bolj ko bo gospodarstvo produktivno, bolj bo država bogata in zato se bo lahko več sredstev steklo tudi k najrevnejšim). Posledica ekonomskopolitične kolonizacije socialne politike je instrumentalizacija socialne politike v trojnem smislu.

- 1) Ker je legitimnost socialnih ciljev (na primer zmanjševanje neenakosti, odpravljanje revščine, dostopnost ključnih dobrin za vse, demarginalizacija) odvisna predvsem od ekonomske logike, s katero se presojuje socialni cilji; če na primer ekonomska politika presodi, da bi povečanje proračunskih stroškov za socialne transferje zmanjšalo subvencije podjetjem, potem do povečanja socialnih transferjev ne bo prišlo (obratno se seveda ne zgodi nikoli).
- 2) Ker se instrumentalizacija socialne politike prakticira tudi v nasprotni smeri, ko se z ukrepi na socialnem področju regulira dosegljivost ciljev na ekonomskem področju. Od tod na primer paradoks, da je osrednja funkcija naše socialne politike tiščanje socialnih pomoči pod mejo minimalnih življenjskih stroškov, zato da bi se vzdrževala čim večja razdalja med višino socialne pomoči in minimalne plače, ki je (kljub povišanju v letu 2021) še vedno pod pragom revščine. Na ta način se s prenizkimi socialnimi pomočmi poskuša fleksibilizirati trg delovne sile, ki sam po sebi ne deluje pri oskrbovanju najslabše plačanih delovnih mest (ker so podplačana).
- 3) Ker se na področju socialne politike, ki je v pristojnosti Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve (MDDSZ), blokirata profesionalna avtonomija in profesionalna kadrovska zasedba, zato noben minister niti ministrica MDDSZ nikoli ni bil(a) rekrutiran(a) s področja socialnih ved in na celotnem MDDSZ ni zaposlena niti ena socialna delavka ali delavec.

⁷⁴⁷ Šefer, *Socialna politika*, str. 15.

Od prejšnje socialistične variante je neoliberalističen pristop drugačen le v tem, da instrumentalizacija socialne politike pod ekonomsko zahteva še jasneje, odkrito in primitivno (bivši funkcionarji samoupravnega socializma so ta kolonizacijski model vsaj teoretsko utemeljevali, in to na ravni, ki je bila dolgo časa celo svetovno prepričljiva).

NEENAKOST

Negativne posledice ekonomske kolonizacije socialne politike se vlečejo že iz prejšnjega, socialističnega sistema.⁷⁴⁸ In prav ta regresivni razvojni trend je v našem prostoru dobil dodaten pospešek z nastankom slovenske države, kar je razvidno v tabeli 1.

Tabela 1: Dohodkovna neenakost, socialni izdatki in bogastvo v Sloveniji od osamosvojitve dalje.

Leto	BDP na prebivalca (€)	Socialni izdatki države (% BDP)	Distribucija nacionalnega dohodka (pred obdavčitvijo, v %)			
			zgornji 1 %	zgornjih 10 %	srednjih 40 %	spodnjih 50 %
1991	20.804	21,9	4,3	22,4	49,9	27,7
2001	26.351	21,9	6,9	28,7	47,7	23,6
2019	36.634	21,1	8,4	29,9	47,4	22,7
Razlika v % (glede na '91)	+76	-4	+95	+33	-5	-18

Vir: *Social spending*.

Slovenska družba postaja vse bogatejša, saj se je BDP na prebivalca od osamosvojitve dalje povečal za 76 odstotkov. Kljub temu se je v istem času delež socialne države skrčil za štiri odstotke in (kot vidimo v drugem stolpcu tabele) ni nikoli dosegel 22 odstotkov BDP. Za primerjavo: evropski izdatki za socialni sektor (povprečje 27 držav) dosegajo 27,9 odstotka BDP, medtem ko je povprečje držav z evrom – kamor spadamo tudi mi – še za eno odstotno točko višje od povprečja EU. Pri tem velja, da se ta delež BDP, namenjen socialni državi, v zadnjem desetletju v Evropi zvišuje, in ne znižuje, kot to počnemo v Sloveniji. In najhujši rezi na socialnem področju nas še čakajo, podobno kot v zadnji ekonomski krizi. Slovenija se v času pandemije covid-19

⁷⁴⁸ Za več o »teoriji« socialnega avtomatizma v zvezi s socialno politiko gl. Dragoš, Socialna politika = temelj socialne države, str. 179–184.

namreč uvršča med države, ki so se najbolj zadolžile, kljub temu pa beležimo občutno slabše zdravstveno-socialne učinke (po precepljenosti⁷⁴⁹ smo v Sloveniji slabši celo od bivših socialističnih držav, čeprav so tudi te slabše od evropskega povprečja).⁷⁵⁰ Zelo skromna socialna država – glede na bogastvo v Sloveniji – torej nikakor ni posledica ekonomske nerazvitosti, tudi ne občasnih kriz v gospodarstvu. Nasprotno, gre za načrt političnih elit, ki je trikrat napačen:

- 1) ker je neoliberalen zaradi prepričanja, da je ekonomski sektor glavni vir nove vrednosti, vsi ostali, manj pomembni sektorji pa predstavljajo potrošnjo, ki naj bi bila mogoča le, če se razvija ekonomski sektor (gre za liberalno varianto »teorije« socialnega avtomatizma);
- 2) ker se predpostavlja, da je kolonizacijsko razmerje »bolj« pomembnih sistemov nad »manj« pomembnimi najprimernejše za regulacijo sodobnih, kompleksnih družb;
- 3) ker se predpostavlja, da neenakost pospešuje meritokratsko distribucijo dobrin, kar naj bi pomenilo, da moramo družbeno neenakost povečati, da bi dosegli pravičnost, saj smo še vedno družba z relativno nizko stopnjo neenakosti med prebivalci. Na tej zmoti se gradi tudi anatema bivšega socializma,⁷⁵¹ ki jo še dodatno razpihujejo avtoritarne vlade.

Kaj se ob krčenju socialne države dogaja z neenakostjo, je razvidno iz desne polovice prejšnje tabele. Od osamosvojitve dalje je bila na boljšem samo zgornja desetina prebivalstva, ki si je zvečala dohodke za 33 odstotkov; še bolj je profitiral najbogatejši en odstotek, ki si je dohodke povečal kar za 95 odstotkov. Manj premožna polovica prebivalstva pa je za 18 odstotkov revnejša, saj je delež njenih dohodkov padel z 28 na 23 odstotkov celotnega nacionalnega dohodka. Kot je razvidno iz tabele 1, smo najmanjši delež sredstev za socialne funkcije države namenili prav v letu 2019, čeprav smo tega leta (ponovno) beležili enega od vrhuncev gospodarske konjunktore in tudi proizvedli največ bogastva, preračunano na prebivalca – hkrati pa so prav v istem letu pri tem istem skupnem bogastvu spodnji sloji participirali v najmanjši meri, zgornji pa najbolj. Zlasti to velja za zgornji en odstotek najbogatejših, ki je ekscesen tudi v mednarodnem merilu, kot je razvidno iz tabele 2.

749 Zadnji podatki kažejo, da je precepljenost proti covidu-19 znotraj posamezne države premosorazmerna z njenim BDP; po tem merilu bi Slovenija morala na pragu četrtega pandemijskega vala dosegati višjo precepljenost za vsaj 14 odstotnih točk. – *Delo*, 9. 8. 2021, str. 6, Slovenija glede na razvitost porazno pri cepljenju.

750 Niti v zdravstvenem niti v socialnem sistemu (skupaj z najsmrtonosnejšimi ustanovami, domovi za starejše) se ni še nič spremenilo. Edine opazne spremembe na teh področjih so v smeri privatizacije.

751 Tipično neoliberalno ignoriranje neenakosti in stigmatiziranje bivšega socializma najdemo pri ekonomistu Mramorju: »Neenakost je gotovo problematična tam, kjer je razmerje ena proti sto ali tisoč. Pri nas pa smo šli v drugo skrajnost: neenakosti skoraj ni. To zmanjšuje motivacijo in razvoj, s tem pa omejuje obseg razpoložljivih proizvodov in storitev za vsakogar. Takšen družbeni sistem smo že imeli in vemo, zakaj ga nimamo več.« – Marn, Dušan Mramor, ekonomist, str. 43.

Tabela 2: Porazdelitev neto bogastva in socialna zaščita v državah OECD.

Države OECD	Spodnje desetine		Zgornja desetina			Socialna zaščita (% BDP)		
	Spodnjih 40 %	Spodnjih 60 %	Zgornjih 10 %	Zgornjih 5 %	Zgornji 1 %	2010	2019 ¹	Razlika v %
Avstralija	4,9	16,5	46,5	33,5	15,0	16,6	16,7	0,6
Avstrija	1,0	8,0	55,6	43,5	25,5	29,6	29,3	-1,0
Belgija	5,7	19,0	42,5	29,7	12,1	29,6	28,9	-2,4
Kanada	3,4	12,4	51,1	37,0	16,7	17,6	18,0	2,3
Čile	0,0	8,5	57,7	42,7	17,4	10,6	11,4	7,5
Danska	-8,6	-3,9	64,0	47,3	23,6	34,0	31,3	-7,9
Estonija	3,8	12,8	55,7	43,2	21,2	17,4	16,3	-6,3
Finska	2,2	13,6	45,2	31,4	13,3	29,1	30,0	3,1
Francija	2,7	12,1	50,6	37,3	18,6	33,2	33,6	1,2
Nemčija	0,5	6,5	59,8	46,3	23,7	30,0	30,3	1,0
Grčija	5,3	17,9	42,4	28,8	9,2	26,1	25,0	-4,2
Madžarska	5,0	15,4	48,5	35,6	17,2	22,4	16,6	-25,9
Irska	-2,1	7,2	53,8	37,3	14,2	25,2	13,6	-46,0
Italija	4,5	17,3	42,8	29,7	11,7	28,4	29,3	3,2
Japonska	5,3	17,7	41,0	27,7	10,8	21,2	22,3	5,2
J. Koreja	6,0	17,7	/	/	/	7,9	12,2	54,4
Latvija	0,0	7,1	63,4	49,1	21,4	18,0	15,7	-12,8
Luksemburg	3,9	15,3	48,7	36,3	18,8	22,4	21,6	-3,6
Nizozemska	-6,9	-4,0	68,3	52,5	27,8	29,3	28,9	-1,4
N. Zelandija	3,1	12,3	52,9	39,7	/	20,6	19,4	-5,8
Norveška	-3,0	7,3	51,5	37,8	20,1	24,5	28,0	14,3
Poljska	6,2	18,3	41,8	29,0	11,7	19,7	21,3	8,1
Portugalska	3,2	12,4	52,1	36,5	14,4	25,8	24,1	-6,6
Slovaška	10,6	25,9	34,3	23,0	9,3	18,1	17,9	-1,1
Slovenija	5,6	17,3	48,6	37,9	23,0	24,4	22,2	-9,0
Španija	6,9	18,7	45,6	33,3	16,3	24,8	24,1	-2,8
Združ. kraljestvo	3,4	12,1	52,5	38,3	20,5	28,5	25,7	-9,8
Združene države	-0,1	2,4	79,5	68,0	42,5	19,1	18,7	-2,1
Povprečje OECD	2,6	12,3	51,7	38,3	18,3	20,6	20,0	-2,9
Povprečje EU	2,4	12,2	50,8	37,3	17,8	28,6	28,1	-1,7

1 Podatki so za leto 2019 ali pa zadnji, ki so najbližji temu letu.

Vir: Balestra, Tonkin, *Inequalities*, str. 15. *Expenditure on social protection. Social expenditure*. Podatki v zadnjem stolpcu temeljijo na lastnem preračunu.

Ker se Slovenija, kot rečeno, še vedno uvršča med države z najnižjo stopnjo neenakosti med prebivalstvom, se to odraža tudi pri relativno manjši odtujenosti višjih slojev od nižjih, kar je v zgornji tabeli izraženo s posedovanjem bogastva po decilih. Spodnjih 40 odstotkov slovenskega prebivalstva razpolaga s 5,6 odstotka vsega bogastva, kar je za tri odstotne točke več od povprečja OECD, medtem ko je akumulacija bogastva pri zgornjih 10 odstotkih najbogatejših v Sloveniji za tri odstotne točke nižja od povprečja OECD. Pri zgornjih 5 odstotkih se ta zaostanek za državami OECD že zmanjša na zgolj pol odstotne točke, pri »top enem odstotku« pa se razmerje radikalno obrne – najbogatejši odstotek prebivalstva na Slovenskem poseduje kar 23 odstotkov vsega bogastva, medtem ko je povprečje prikazanih držav bistveno nižje, in to kar za 4,7 odstotka. To pomeni, da nam je vrhovni odstotek najbogatejših ušel, saj si je na Slovenskem prigrabil kar za dobrih 20 odstotkov več nacionalnega bogastva od povprečja OECD. Pri nas torej ne gre več za razredni razcep, pač pa za percentilni.

Iz tabele 2 je tudi razvidno, da ima med 28 državami OECD samo pet držav še bogatejši vrhovni en odstotek od slovenskega. Najprej so to seveda ZDA, kjer njihov »top en odstotek« razpolaga kar z neverjetnimi 42,5 odstotka celotnega bogastva, kar je največji svetovni eksces med razvitimi državami. Šele daleč za ZDA – a še vedno malenkost višje od Slovenije – so po bogastvu zgornjega odstotka Nizozemska, Avstrija in za manj kot odstotno točko Nemčija ter Danska. A to ne pomeni, da smo po omenjenem kriteriju peti v OECD – ne, najslabša je prav Slovenija, saj se je treba vprašati, kakšna družba si lahko privošči tak ekscesno bogat zgornji odstotek. Če odmislimo ZDA, ki je geografsko in mentalno z drugega kontinenta, potem velja, da so vse države, ki imajo še malo bogatejši vrhnji odstotek od slovenskega, veliko bolj socialno usmerjene, kot vidimo iz desne strani tabele. Kajti Slovenija nameni za socialno zaščito zgolj 22,2 odstotka BDP (povprečje EU je 28,1 odstotka), omenjene države pa bistveno več: Nizozemska 28,9 odstotka, Avstrija 29,3 odstotka, Nemčija 30,3 odstotka in Danska 31,3 odstotka. Ob tem je zgovoren tudi trend: vse omenjene države, ki imajo še bogatejši en odstotek od slovenskega, imajo tudi bistveno nižje stopnje redukcije socialne države. ZDA, Nizozemska, Avstrija in Nemčija so od začetka prejšnje ekonomske krize pa do začetka aktualne pandemije (med 2010 in 2019) sredstva za svojo socialno državo zmanjšale zgolj malenkostno, za dober odstotek BDP, Danska malce več (za slabih 8 odstotkov), medtem ko pri nas to zmanjšanje znaša kar 9 odstotkov, kar je seveda daleč večja redukcija tudi od povprečja OECD in zlasti od povprečja EU.

Bogastvo elite najbogatejših je manj škodljivo v državah, ki so socialno robustne, in obratno. Najslabša je slovenska kombinacija nadpovprečno bogatega enega odstotka v podpovprečno razviti socialni državi, ki se dogaja v kon-

tekstu rekordne zadolženosti, povsem zgrešene fiskalne politike,⁷⁵² v kontekstu (ponovnega) nižanja davkov za bogate in ob nadaljevanju privatizacije zdravstvenega ter socialnega sektorja – to so značilnosti propadlih držav.

REVŠČINA

Poanta v prejšnjem razdelku je, da moramo biti pazljivi, ko se sklicujemo na povprečja. Čeprav slovenska neenakost spada med najmanjše na svetu, to nikakor ne pomeni, da smo lahko zgled egalitarnosti. To optimistično sliko kvarijo predvsem trije razlogi: glavni vir neenakosti na Slovenskem je distribucija premoženja, ne pa dohodkov,⁷⁵³ drugič, »ušel« nam je zgornji en odstotek, in tretjič, poslabšujemo trende. Enako je z revščino. Res je, da imamo delež revnih in tudi delež socialno izključenih še vedno pod evropskim povprečjem, tako kot vsa prejšnja desetletja. A to ne pomeni, da lahko revščino minimaliziramo (kot na primer bivši finančni minister Dušan Mramor, ki trdi, da je pri nas revščina »prikazana zelo populistično«).⁷⁵⁴ Še bolj nevarno je, če podcenjevanje realnega problema stopnjujemo v njegovo zanikanje, kar počne aktualni minister za delo in družino, ki pravi, da je »Slovenija na področju revščine in socialne izključenosti ena najbolj učinkovitih v boju s tema dvema pojavoma«.⁷⁵⁵ Nič od tega ni res. Takoj ko pogledamo pod povprečja, vidimo, da smo ena od najslabših držav, kot je razvidno iz tabele 3.⁷⁵⁶

752 V svoji študiji je Velimir Bole z ekonomskega inštituta EIPF poudaril: »Bistveno obsežnejše ekonomsko-politično podpiranje gospodarstva v primerjavi z evrskim območjem in še posebno z državami jugovzhodne Evrope ni imelo leta 2020 v Sloveniji nobenega ugodnejšega učinka na BDP ali socialno ogroženost, medtem ko sta se primanjkljaj in dolg zaradi tega povečala bistveno bolj.« To je ponazoril tudi s tem podatkom: »Leta 2019 je bil javnofinančni primanjkljaj v Sloveniji slabši le od desetih odstotkov držav območja z evrom, medtem ko je bil leta 2020 slabši kar od 80 odstotkov držav območja z evrom.« – Gole, *Slovenija je med najbolj neučinkovitimi*.

753 Statistike neenakosti večinoma upoštevajo zgolj dohodkovno neenakost, ker je lažje merljiva, ne pa premoženjske. Če upoštevamo zgolj tisti del premoženja, ki leži na bančnih računih, potem za Slovenijo velja, »da je imela pred nastopom epidemije covid-19 četrtna gospodinjstev z najnižjimi dohodki v Sloveniji v povprečju manj tekočih razpoložljivih sredstev na bančnem računu kot večina od 22 članic EU, vključenih v raziskavo. V Sloveniji se je pokazala tudi največja neenakost med moškimi in ženskami v enočlanskem gospodinjstvu. Tudi glede na privarčevana sredstva in mesečne izdatke za potrošnjo sta OECD in ECB ocenila, da je bil delež finančno krhkih gospodinjstev v Sloveniji med največjimi v EU.« – Gregorčič in Kajzer, *Evropski steber*, str. 60.

754 Marn, Dušan Mramor, minister za finance, str. 35. Za kritiko citiranega stališča gl. Dragoš, *Nova socialnost*.

755 Kolbl, *Intervju*.

756 Podrobneje o tem Dragoš, *Ideologija in strukturno nasilje* (kjer je navedena tabela tudi prvič objavljena).

Tabela 3: Deprivacija na najpomembnejših področjih življenja – primerjava Slovenije s povprečjem EU, Združenim kraljestvom, Češko in Grčijo (vse v odstotkih).

PODROČJE DEPRIVACIJE	EU 28 (Euro 19)	GBR	CZE	GRC	SVN	Razlika (%) SVN/EU 28	
1. Stanovanjska deprivacija ¹	13,9 (14,1)	17,6	7,7	12,9	22,7	+63,3	
2. Socialna zaščita na področju nastanitve (% BDP)	0,54 (0,42)	1,17	0,22	0,02	0,02	-96,3	
3. Zdravstvena deprivacija (= slabo zdravje) ²	3.1 vsi (16+)	8,8	8,9	11,8	10,4	10,0	+13,6
	16-24	1,5	3,0	0,5	0,8	2,1	+40,0
	25-34	2,2	3,8	2,2	2,0	3,4	+54,5
	35-44	3,9	7,0	4,3	3,5	3,2	-17,9
	45-54	7,3	9,2	9,6	5,2	8,0	+9,6
	55-64	11,6	12,2	14,7	8,7	13,6	+17,2
	65-74	13,6	11,1	17,3	17,2	18,1	+33,1
75-84	23,2	15,3	34,2	35,1	32,2	+38,8	
85+	34,7	17,4	49,1	59,5	35,2	+1,4	
3.2 Umrli zaradi covid-19 v domovih za starejše	Zaradi diskriminacije starejših ima Slovenija »ne samo evropski, temveč tudi svetovni rekord po deležu umrlih v domovih za stare«. (Keber 2020) ³						
3.3 Število ⁵ bolniških postelj	5,3	2,9	6,8	4,8	4,6	-13,2	
3.4 Število zdravnikov	3,41	2,81	3,71	4,38	2,54	-25,5	
3.5 Zasebni izdatki za zdravstvo ⁶	26,61	16,86	15,46	38,34	28,27	+6,2	
3.6 Financiranje dolgotrajne oskrbe (% BDP) ⁷	1,4	/	/	/	0,9	-35,7	
3.7 Delež zaposlenih v zdravstvu in v socialnem delu ⁸	OECD: 10,1	12,3	6,4	5,4	6,5	-35,6	
4. Internet: uporaba e-pošte ⁹	Vsi	75	89	82	59	72	-4,0
	65 do 74	47	74	45	16	33	-29,8

- Gre za odstotni delež prebivalstva, ki živi v stanovanju z vsaj eno od naslednjih značilnosti: puščajoča streha, vlažne stene, tla ali temelji, gniloba v okenskih okvirjih ali v tleh.
- Zdravstvena deprivacija označuje odstotni delež prebivalstva, ki izjavlja, da je njegovo zdravje slabo ali zelo slabo (podatek velja za leto 2016). – Di Meglio, *Living conditions in Europe*, str. 81.
- Keber, Kaj pa, če res ne vedo.
- Žlogar, *V Sloveniji na voljo*.
- Število bolniških postelj in število zdravnikov na 1.000 prebivalcev.
- Gre za odstotni delež izdatkov za zdravstvo iz zasebnih virov glede na celoto sredstev, namenjenih za zdravstvo. Podatek je za leto 2014.
- Različne organizacije.
- »Zdravje in socialno delo je podsistem storitvenega sektorja in je opredeljen kot sestavina zdravstvenih dejavnosti, zdravstvenih storitev (vključno z dolgotrajno oskrbo) in dejavnosti socialnega dela brez nastanitve«; podatek predstavlja odstotni delež zaposlenih glede na celoto zaposlenih v letu 2017. – *Health at a Glance*.
- V odstotkih; podatek je za leto 2019. – *Main Tables*. Gl. tudi König, Seifert in Doh, *Internet use*.

PODROČJE DEPRIVACIJE		EU 28 (Euro 19)	GBR	CZE	GRC	SVN	Razlika (%) SVN/EU 28	
Izdatki, % BDP ¹⁰	5.1 Za socialno zaščito	27,9 (28,9)	26,3	18,6	25,2	22,6	-19,0	
	5.2 Za brezposelnost	1,2 (1,4)	0,3	0,5	0,9	0,5	-58,3	
Revščina in socialna izključenost ¹¹	5.3 Samska oseba	31,9 (30,5)	32,8	30,8	35,0	43,1	+35,1	
	5.4 Samska ženska (brez otrok)	32,2 (30,3)	33,0	37,7	35,5	45,3	+40,7	
	5.5 Samski 65+	28,3 (25,5)	29,5	38,7	29,0	43,4	+53,4	
5. Socialna deprivacija	5.6 Brez soc. omrežja (%) ¹²	5	/	6	/	8	+60,0	
	5.7 Stopnja tveganja revščine (65+) ¹³	16,1 (14,9)	20,4	14,2	11,6	18,3	+13,7	
	5.8 Vztrajanje v revščini ¹⁴	50 do 64	10,1 (10,7)	7,5	5,9	11,2	11,8	+16,8
		65+	10,3 (10,6)	8,1	4,6	7,1	13,8	+34,0
	5.9 Materialna deprivacija starejših (65+) ¹⁵	11,2 (10,3)	4,7	8,7	30,7	12,5	+11,6	
	Minimalni dohodek ¹⁶	5.10 Samska os. brez otrok	OECD:	53	21	27	29	-12,1
		5.11 Par brez otrok	33	46	14	28	31	-6,1
	5.12 Plačna vrzel med spoloma ¹⁷	V Sloveniji je narasla <i>najbolj</i> v vsej EU (med 2010 in 2017).						
	5.13 Prekomerna psiho-socialna tveganja na delovnem mestu (%) ¹⁸	22,5	/	18,8	16,1	24,8	+10,2	

- 10 Podatki o izdatkih za socialno zaščito in brezposelnost so za leto 2017. – *Main Tables*.
- 11 Pri tveganju revščine ali socialne izključenosti gre za osebe, ki jim grozi revščina ali pa so močno materialno prikrajšane ali živijo v gospodinjstvu z zelo nizko delovno intenzivnostjo. Osebe se štejejo samo enkrat, tudi če so prisotne v več kategorijah. Podatki so za 2018. – *Main Tables*.
- 12 Filipovič Hrast in Srakar, Socialna izključenost, str. 210. Pri podatku za EU gre za povprečje petnajstih evropskih držav.
- 13 Gre za stopnjo tveganja revščine starejših od 64 let (60 % mediane) po socialnih transferjih, podatek je za leto 2018. – *Share of people at risk of poverty*.
- 14 Delež revnih, ki ostajajo pod pragom revščine (60 % mediane) že najmanj tretje leto, podatek je za leto 2018. – *Main Tables*.
- 15 Materialna deprivacija je opredeljena kot odstotni delež prebivalstva, ki mu na področju materialne prikrajšanosti primanjkujejo najmanj tri eksistenčne dobrine (od devetih najnujnejših). Podatki v tej vrstici veljajo za kategorijo starejših od 64 let v letu 2018. – *Main Tables*.
- 16 Kazalnik meri dohodek brezposelnih oseb, ki temelji na zajamčenih minimalnih prejemkih, izraženih kot odstotek mediane razpoložljivega dohodka v državi. Podatek je za leto 2018. – *Adequacy of minimum*.
- 17 Poročilo Odbora Sveta Evrope izrecno opozarja, da je po podatkih Eurostata »bila razlika v plačilu med spoloma v Sloveniji leta 2017 osem odstotna, medtem ko je bila v celotni EU v povprečju 16-odstotna. A prav v Sloveniji je ta plačna vrzel v letih 2010–2017 narasla najbolj v EU.« – *Odbor SE: Slovenija krši pravico*. Enak trend je na Slovenskem opazen celo v akademski sferi. – Antič Gaber, Akademске institucije. Ob tem je treba dodati, da je problem še hujši. Navedeni podatki se nanašajo na primerjavo nacionalnih povprečij, problem z velikostjo plačne vrzeli pa je v Sloveniji še večji takrat, ko ga pogledamo od blizu in se z nacionalne ravni premaknemo na primerjavo po dejavnostih, poklicnih skupinah in delovnih mestih. – Poje in Roksandić, *Enako plačilo*, str. 23–28.
- 18 Odstotek delavcev, ki poročajo, da so na svojem delovnem mestu izpostavljeni psihosocialnim obremenitvam, ki so večje od drugih tveganj v zvezi z varnim in zdravim delovnim okoljem. – Franklin, Bérastégui, Cefaliello, Musu in Schapman, *Occupational health*, str. 145.

Če prej citirano izjavo ministra Ciglerja Kralja primerjamo s tabelo 3, se pokaže, da ne gre zgolj za neresnično trditev (v smislu zmote), pač pa za namerno prikrivanje problema. Kaj ostaja zakrito? Najprej se prikriva odsotnost konsenza o vrednotenju tega, kar naj bi povprečje sploh dokazovalo. Še vedno se nismo uskladili, ali je majhna neenakost ali pa manjši delež revnega prebivalstva nekaj dobrega ali ni, hkrati pa so trendi v tej zvezi zelo problematični. Če obdobje pred zadnjo ekonomsko krizo (2002–2008) primerjamo s kriznimi leti (2009–2015), spadamo po kriteriju povečevanja dohodkovnih neenakosti med trojico najslabših evropskih držav: najbolj je neenakost povečala Hrvaška, takoj za njo Slovenija, tretja pa je Španija.⁷⁵⁷ Enako je z neenakostjo med spoloma. Kljub precej ugodnim podatkom na to temo, ki so pri nas izrazito boljši od evropskega povprečja, imamo katastrofalen trend: v obdobju 2010–2017 je plačna vrzel med spoloma v Sloveniji narasla *bolj* kot pa v vseh drugih državah EU.⁷⁵⁸

Enako je z revščino. Med 25 kazalci s socialnega in zdravstvenega področja (v tabeli 3) smo prav pri vseh slabši od evropskega povprečja. Zlasti iz zadnjega stolpca omenjene tabele je razvidno, katera so najbolj kritična področja: stanovanjska in socialna zaščita (merjeno z deležem BDP), nekatere starostne kategorije v zvezi z zdravstveno zaščito, skupaj z deleži zaposlenih na tem področju, izdatki za brezposelnost, revščina in socialna izključenost samskih oseb, neopremljenost s socialnimi omrežji, globina revščine starejših in porast plačne vrzeli med spoloma – pri teh kazalnikih zaostajamo za povprečjem evropskih držav od 30 do 96 odstotkov, pri ostalih kazalnikih pa od 4 do 30 odstotkov. Prav tako smo tudi po skoraj vseh kazalnikih slabši od Združenega kraljestva (GBR), Češke (CZE) in Grčije (GRC), ki sem jih vključil v tabelo, ker bi nas primerjava s temi državami morala še posebej skrbeti. Združeno kraljestvo je tako rekoč evropski sinonim neoliberalizma, saj se je začel ravno v tej državi (pod premierko Thatcher in sočasno z ZDA) in nič ne kaže, da bi v času brexita popuščal. Ker se slovenska država vseskozi deklarira za socialno in nikoli za neoliberalno, je zelo neobičajno, da za Združenim kraljestvom (v 19 kazalcih) zaostajamo prav na socialnem in zdravstvenem področju. Podobno velja za Češko in Grčijo. Prva nam je bila v obdobju osamosvojitve najbolj podobna (po omenjenih kazalcih še malenkost slabša od nas), danes pa smo mi občutno slabši od Češke v 18 kazalcih; enako velja celo za Grčijo, ki je od zadnje ekonomske krize najbolj problematična v vsej EU,⁷⁵⁹ a smo kljub temu še slabši od nje (v 17 kazalcih).

757 Jianu, *The impact of government*, str. 126.

758 Odbor SE, *Slovenija krši pravico*.

759 Grčija je gospodarsko skoraj uničena, je najbolj zadolžena in z migracijami najbolj preobremenjena članica EU, ki ob tem postaja vse bolj tudi politično in varnostno nestabilna (zaradi najnovejšega turškega militarističnega pritiska v zvezi z nafto in Ciprom). Kljub temu ostaja celo Grčija – največji bolnik v EU – boljša od Slovenije po kar sedemnajstih socialnih indikatorjih! Ti so v tabeli 3 navedeni pod številkami: 1, sledi pet starostnih kategorij znotraj indikatorja 3.1., 3.2, 3.3, 3.4, 5.1, 5.2, 5.3, 5.4, 5.5, 5.7, 5.8 in 5.12.

SKLEP

Je Slovenija še socialna država? Ne nasedajmo. Pritrdilni odgovor na to vprašanje je napačen zato, ker je normativni kriterij neuporaben, sklicevanje na preživele kriterije pa je ideološko. Čeprav imamo normo socialne države zapisano v ustavi, to ne pomeni, da se ji tudi približujemo; mnoge države, ki so bolj socialne od naše, tega kriterija sploh nimajo ustavno zapovedanega. Še nevarnejše je sklicevanje na zastarele kriterije. Eden takšnih je, denimo, primerjava državnih stroškov: če je tisti del sredstev, ki gre za nerepresivne namene, večji od represivnih izdatkov države (za vojsko, policijo in druge nadzorstvene funkcije), potem je država že socialna, sicer pa ni. Ta binarni kriterij je bil smiseln pred sto leti, ko socialna država še ni bila priznana za standard modernih družb, saj koncept socialne države (in avtonomne socialne politike, brez katere socialna država v kapitalističnih razmerah ni mogoča) sploh še ni bil izumljen. Današnji kriteriji socialne države so drugačni, npr. delež BDP, ki je namenjen socialnim funkcijam države, delež absolutne in relativne revščine med prebivalstvom, nediskriminatorna dostopnost do temeljnih dobrin in storitev za vse državljanke in državljane (najsplošnejši indikator sta obseg in razvitost javnega sektorja), trend družbenih neenakosti in nenazadnje, primerjava državne redistribucije sredstev, ki se namenjajo spodnji petini prebivalstva, s tistimi sredstvi, ki jih država nameni zgornji petini prebivalstva – po vseh teh kriterijih Slovenija zaostaja za povprečjem EU, saj sploh nima cilja, ki bi ga dosegala, in vztrajno izkazuje negativne trende. Po zadnjem omenjenem kriteriju zaostajamo celo za neoliberalnimi ZDA – čeprav se sploh ne deklarirajo za socialno državo, imajo kljub temu od državne redistribucije denarnih sredstev v ZDA večjo korist spodnji sloji kot pa zgornji, medtem ko pri nas to ne velja več, spodnjih 20 odstotkov slovenskega prebivalstva je namreč deležnih približno toliko sredstev, kot jih je tudi najbogatejših 20 odstotkov.⁷⁶⁰

V takšno slepo ulico smo zašli zaradi sovpadanja dveh trendov: prvi je neavtonomna socialna politika, kar je dediščina prejšnjega sistema, ki jo ohranjamo kot »slepo pego«; drugi trend pa je neoliberalen koncept ekonomije, ki smo ga razvijali vse od osamosvojitve, in nič še ne kaže, da bi ga opuščali. Družbene neenakosti in revščina se na Slovenskem povečujejo (kljub nacionalnemu povprečju, ki je še vedno relativno ugodno), še bolj pa vzbuja skrb dejstvo, da smo brez konsenza o tem, ali je to dobro ali slabo. To je slaba popotnica za prihodnost. Najpomembnejši izzivi v 21. stoletju bodo – po navedbah enega najbolj citiranih ekonomistov na svetu – naslednji:

⁷⁶⁰ *Basic income as a policy option*, str. 1. Dragoš, *Ideologija in strukturno nasilje*, str. 142–143.

»Zmanjšanje in dokončno odpravljanje svetovne revščine (kljub različnim možnim predstavam o najskromnejšem pragu revščine) je verjetno najpomembnejša naloga v 21. stoletju. Nihče na svetu ne bi smel živeti v bedi /.../ Zmanjšanje materialne neenakosti med posamezniki na svetu je pogoj za obstoj globalne skupnosti interesov in vrednot, pa čeprav v šibki obliki, saj taka skupnost ne more temeljiti na zelo različnih ravneh materialne blaginje.«⁷⁶¹

⁷⁶¹ Milanović, *Towards global progressiveness*.

Viri in literatura

ARHIVSKI VIRI

ANL – Arhiv Nadžupnije Laško:

ANL, Status animarum.

ISN – Inštitut za slovensko narodopisje:

Göthova topografija, 175.11.

Knjižnica Laško, Domoznanski oddelek:

Karel Rustja, Zgodovina železnic.

Muzej Laško:

Trška kronika.

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor:

NŠAM/0079, Dekanija Laško, Župnija Laško.

SEM – Slovenski etnografski muzej:

Peter Naglič.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije:

SI AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko.

SI AS 77, Banski svet.

SI AS 92, Oblastni odbor Ljubljanske oblasti.

SI AS 134, Okrajno glavarstvo Logatec.

SI AS 437, Hranilnica dravske banovine.

SI AS 2032, Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana.

SI AS 2052, Zveza društev gluhih in naglušnih Slovenije.

SI ZAC – Zgodovinski arhiv Celje:

SI ZAC-F250, Domovi za starejše (skupina fondov).

SI ZAL LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:

SI ZAL LJU/0010, Občina Moste.

SI ZAL LJU/0134, Tobačna tovarna Ljubljana.

SI ZAL LJU/0176, Kranjska hranilnica Ljubljana.

SI ZAL LJU/0342, Fototeka.

SI ZAL LJU/0362, Zbirka muzeja denarnih zavodov Slovenije Ljubljana.

SI ZAL LJU/0488, Mesto Ljubljana, Splošna mestna registratura.

SI ZAL LJU/0489, Mesto Ljubljana, Splošna mestna registratura.

SI ZAL LJU/0503, Mesto Ljubljana, Socialno politični urad.

SI ZAL LJU/0505, Mesto Ljubljana, Volitve.

SI ZAP – Zgodovinski arhiv Ptuj:

SI ZAP/0081, Bolnica in hiralnica Ptuj.

ČASOPISNI VIRI

7 D, 1985.

Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, 1906, 1910.

Arbeiterwille, 1911.

Dan, 1913.

Delavec, 1923.

Delavska politika, 1926.

Delo, 1989, 2021.

Die Zeit, 1905.

Domačin, 1914.

Domoljub, 1904, 1926, 1928.

Domovina, 1921.

Družina, mesečnik za zabavo in pouk, 1929.

Düsevni liszt, 1924.

Glasnik avstrijske krščanske tobačne delavske zveze, 1915.

Grazer Tagblatt, 1914.

- Grazer Volksblatt*, 1876, 1888.
Grazer Zeitung, 1873, 1875, 1876.
Harman, 1959, 1992, 1999.
Illyrisches Blatt, 1823.
Istrski tednik, 1950.
Jugoslavija, 1920.
Jutro, 1921, 1923, 1926–1930, 1934–1936, 1938, 1940.
Kmetijske in rokodelske novice, 1876.
Laibacher Zeitung, 1903.
Ljubljanski list, 1884.
Ljudski glas, 1949, 1952.
Ljudski tednik, 1949.
Marburger Zeitung, 1869, 1873, 1874, 1876, 1877, 1882, 1885, 1909.
Naprej, 1920.
Novice, 1846.
Novine slovenske krajine, 1939.
Novo doba, 1918.
Pettauer Zeitung, 1894, 1896.
Pomoč, priloga Novin Slovenske Krajine, 1933.
Popotnik, 1938, 1939.
Pravica, 1927.
Prosveta, 1929.
Samouprava: glasilo županske zveze v Ljubljani, 1939.
Slovenec, 1888, 1894, 1902, 1905, 1910, 1913, 1920, 1926–1930, 1933, 1935.
Slovenski dom, 1936, 1940.
Slovenski gospodar, 1879, 1881.
Slovenski narod, 1877, 1884, 1888, 1890, 1894, 1910, 1913, 1920, 1928–1930, 1938.
Slovenski vestnik, 1950.
Sonček: šolski list za gluhonemo mladino, 1937/38.
Štajerc, 1915, 1917.
Učiteljski list, 1924.
Zdravje, priloga Prerodu, 1925, 1929.
Življenje in svet, 1930.

LITERATURA

Adam, Philippe, Claudine Herzlich. *Sociologija bolezni in medicine*. Ljubljana: Društvo pljučnih in alergijskih bolnikov Slovenije, 2002.

Alešovec, Jakob. *Ljubljanske slike. Podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom*. Ljubljana: [samozaložba], 1879.

Antić Gaber, Milica. Akademske institucije v Sloveniji in (ne)enakost spolov. *Javnost = The Public* 25, št. 1 (2018), str. 81–96.

Anžič, Sonja. *Skrb za uboge v deželi Kranjski. Socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do leta 1918*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2002.

Artola Blanco, Miguel. Ingresos, ocupaciones e identidades entre las clases altas: Madrid, 1930. *Revista de Demografía Histórica* 32, št. 2 (2014), str. 21–50.

Bade, Klaus J. *Evropa v gibanju*. Ljubljana: Založba /*cf., 2005.

Bassin, Rainer. O trahomu. *Zdravniški vestnik* 4, št. 8–10 (1932), str. 190–195.

Beier, A. L., Paul Ocozbek. *Cast Out. Vagrancy and Homelessness in Global and Historical Perspective*. Athens: Ohio University Press, 2008.

Benedikt, Anna K. *Von diesen Stunden an ist unser Geist erwacht. Arbeiterinnenbewegung in Kärnten 1900–1918*. Klagenfurt: Kitab, 2004.

Benson, John. Drink, death and bankruptcy. Retailing and respectability in late Victorian and Edwardian England. *Midland History* 32, št. 1 (2007), str. 128–140.

Bloch, Marc. *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1996.

Borowy, Iris, Wolf D. Gruner. Introduction. V: *Facing Illness in Troubled Times. Health in Europe in the Interwar Years, 1918–1939*, ur. Iris Borowy in Wolf D. Gruner. Frankfurt: Peter Lang, 2005, str. 1–16.

Burger, Ernst. 110 Jahre Landesstatistik Steiermark. Geschichte, Geschick und Gegenwart. *Steirische Statistiken* 8 (2003), str. 1–63.

Burke, Peter. Generation. Strengths (and a few Weaknesses) of the Concept. V: *Chronica mundi 13. Gender and Generations. Spaces, Times, Identity*, ur. Gabriella Valera, Ecaterina Lung in Christopher Heath. Pesaro: [brez založnika], 2018, str. 14–29.

Camporesi, Piero. Introduzione: odori e sapori. V: Corbin, Alain. *Storia sociale degli odori. XVIII e XIX secolo*. Milano: Arnoldo Mondadori Editore, 1983, str. IX–LXII.

Cankar, Ivan. *Tujci*. Ljubljana: Slovenska matica, 2020.

Cergol Paradiž, Ana. »V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo.« Skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji. V: *Zgodovina otroštva = History of Childhood*, ur. Aida Škoro Babić et al. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, str. 266–277.

Cergol Paradiž, Ana. *Evgenika na Slovenskem*. Ljubljana: Sophia, 2015.

Corbin, Alain. *Storia sociale degli odori. XVIII e XIX secolo*. Milano: Arnoldo Mondadori Editore, 1983.

- Cresswell, Tim. *The Tramp in America*. London: Reaktion Books, 2001.
- Curk, Jože. *Trgi in mesta na Slovenskem Štajerskem*. Maribor: Obzorja, 1991.
- Cvirn, Janez, Andrej Studen. *Ko vihar dirjajo hlaponi. K socialni in kulturni zgodovini železnice v 19. stoletju*. Ljubljana: Slovenske železnice in Železniški muzej, 2001.
- Cvirn, Janez. Brez svoje gospe narod ne živi. V: *Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)*, ur. Jože Dežman, Jože Hudales in Božidar Jezernik. Celovec: Mohorjeva založba, 2008, str. 191–198.
- Cvirn, Janez. Najdenišnice – nagrada za lahkomiselnost in nemoralnost. O ukinjanju najdenišnice v Ljubljani v šestdesetih letih 19. stoletja. *Prispevki za novejšo zgodovino* 52, št. 2 (2012), str. 7–44.
- Cvirn, Janez. Nemci na Slovenskem (1848–1941). V: *»Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, ur. Dušan Nečak. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002, str. 99–145.
- Cvirn, Janez. Za poročno svobodo in proti njej. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja. 1861–1883*, ur. Janez Cvirn. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 68–70.
- Čeč, Dragica. Podobe starosti v začetku 19. stoletja. V: *Starost. Izzivi historičnega raziskovanja*, ur. Mojca Šorn. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, str. 11–33.
- Čeč, Dragica. Reforme na področju reševanja socialnih vprašanj v 18. stoletju. V: *Marija Terezija. Med razsvetljskimi reformami in zgodovinskim spominom*, ur. Miha Preinfalk in Boris Golec. Ljubljana: Založba ZRC, 2018, str. 363–406.
- Čeč, Dragica. »Srce vsakega je treba pripraviti za dejavno udejanjanje ljubezni do bližnjega.« Začetki sistemske oskrbe revnih in pomen kulture osebne dobrodelnosti. V: *Pomisli na jutri. O zgodovini (samo)odgovornosti*, ur. Andrej Studen. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 37–70.
- Čeč, Dragica. Župnijski ubožni inštituti kot začetki sistemske oskrbe revnih. V: *Religio, fides, superstitiones ... O vjerovanjima i pobožnosti na jadranskom prostoru. Zbornik radova = Religio, fides, superstitiones ... Faith and piety in the Adriatic area. Conference papers*, ur. Marija Mogorović Crljenko in Elena Uljančić-Vekić. Poreč: Zavičajni muzej Poreštine = Museo del territorio parentino, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, Pazin: Državni arhiv, 2017, str. 254–273.
- Čepič, Tatjana. *Opojnost tobaka. Razstava Mestnega muzeja Ljubljana ob 120-letnici Tobačne Ljubljana*. Ljubljana: Mestni muzej, 1991.
- Česnik, Ivo. Berač. *Vrtec* 41, št. 5 (1911), str. 81–83.
- Čuček, Filip. *Svoji k svojim. Na poti k dokončni nacionalni razmejitvi na Spodnjem Štajerskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
- Dermelj, Ljubo. Gluhonemi gojenci v dobi štirideset let. V: *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, ur. Rudolf Dostal in Drago Supančič. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940, str. 154–169.
- Dermelj, Mirko. Zgodovinski dogodki našega zavoda. V: *Jubilejni zbornik Zavoda za gluho mladino v Ljubljani 1900–1950*, ur. Zvonko Ermenc, Vera Kmetec in Zora Pianec. Ljubljana: Ravnateljstvo Zavoda za gluho mladino v Ljubljani, 1950, str. 13–19.

Di Meglio, Emilio. *Living conditions in Europe – 2018 edition*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018.

Dibie, Pascal. *Etnologija spalnice*. Ljubljana: Založba /*cf., 1999.

Dietrich-Daum, Elisabeth. *Die »Wiener Krankheit«. Eine Sozialgeschichte der Tuberkulose in Österreich*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2007.

Dobaja, Dunja. Gluhonemnica v Ljubljani 1919–1940. V: *Zgodovina otroštva = History of Childhood*, ur. Aida Škoro Babič et al. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, str. 385–396.

Dobaja, Dunja. Gluhonemnica v Ljubljani v prizadevanjih za razširitev zavoda v obdobju med obema vojnama. *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 2 (2017), str. 74–90.

Dobaja, Dunja. Pregled razvoja zdravstvene zakonodaje v Avstro-Ogrski monarhiji v letih 1867–1918. *Zgodovina za vse* 19, št. 1–2 (2012), str. 121–135.

Dostal, Rudolf, Drago Supančič. *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940.

Dragoš, Srečo. Ideologija in strukturno nasilje. *Socialno delo* 60, št. 2 (2021), str. 135–152.

Dragoš, Srečo. Inovativnost Gosarjevega korporativizma. V: *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941*, ur. Jože Pirjevec in Janko Pleterski. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007, str. 233–247.

Dragoš, Srečo. *Katolicizem na Slovenskem*. Ljubljana: Krtina, 1998.

Dragoš, Srečo. Nova socialnost na Slovenskem. V: *Ponovno izumljanje socialnega*, ur. Stephan Lessenich. Ljubljana: Krtina, 2015, str. 185–215.

Dragoš, Srečo. Socialna politika = temelj socialne države. V: Dragoš, Srečo et al. *Neosocialna Slovenija. Smo lahko socialna, obenem pa gospodarsko uspešna družba?*. Koper: Univerza na Primorskem, ZRS in Univerzitetna založba Annales, 2010, str. 163–195.

Ebert, Robert H. Foreword. V: *Poverty and Health. A Sociological Analysis*, ur. John Kosa, Aaron Antonovsky in Irving Kenneth Zola. Cambridge: Harvard College, 1969, str. v–vii.

Engels, Friedrich. *Položaj delavskega razreda v Angliji. Po lastnem opazovanju in avtentičnih virih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1948.

Ernst, Elisabeth. *Tabak in der Steiermark. Von den Anfängen eines Genußmittels bis zur industriellen Produktion in Fürstenfeld*. Graz: Historischen Landeskommission für Steiermark, 1996.

Farcane, Nicoleta, Eusebiu Bureana. History of »Corporate Social Responsibility« Concept. *Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica* 17, št. 2 (2015), str. 31–48.

Ferenc, Tone. Nacistična »evtanazija« v Sloveniji leta 1941. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 15–16 (1975–1976), str. 97–118.

Filipovič Hrast, Maša, Andrej Srakar. Socialna izključenost. Primerjava Slovenije z evropskimi državami. V: *Značilnosti starejšega prebivalstva v Sloveniji – prvi rezultati raziskave SHARE*, ur. Boris Majcen. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja, 2015, str. 206–214.

- Fischer, Jasna. Delavke tobačne tovarne v Ljubljani v letih 1871–1914. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, št. 1–2 (1984), str. 11–62.
- Flandrin, Jean-Louis. *Družina. Sorodstvo, družina in spolnost v Franciji od 16. do 18. stoletja*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1986.
- Franklin, Paula, Pierre Bérastégui, Aude Cefaliello, Tony Musu, Marian Schaapman. Occupational health and safety inequalities in the EU. V: *ETUI and ETUC, Benchmarking Working Europe 2021. Unequal Europe*. Brussels: European Trade Union Institute, 2021, str. 133–155.
- Frohman, Larry. *Poor Relief and Welfare in Germany from the Reformation to World War I*. New York: Cambridge University Press, 2008.
- Fuchs, Rachel Ginnis. *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Fujs, Metka. Obnova v Prekmurju. V: *Zbornik soboškega muzeja 2* (1991/92), str. 33–42.
- Gabaccia, Donna R. *From Sicily to Elizabeth Street. Housing and Social Change among Italian immigrants 1880–1930*. Albany: State University of New York Press, 1984.
- Geremek, Bronisław. *Poverty. A history*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers, 1997.
- Geremek, Bronisław. *Usmiljenje in vislice. Zgodovina revščine in milosrčnosti*. Ljubljana: ISH, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 1996.
- Giné, Climent, Carles Llombart, Anna Balcells, Joana Mas. Education of people with intellectual disabilities and hearing impairments in Spain. A historical approach. V: *The Routledge History of Disability*, ur. Roy Hanes, Ivan Brown in Nancy E. Hansen. London, New York: Routledge, 2018, str. 356–367.
- Glas, Miroslav. Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (1). *Teorija in praksa: družboslovna revija* 26, št. 5 (1989), str. 617–623.
- Glas, Miroslav. Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (2). *Teorija in praksa: družboslovna revija* 26, št. 6–7 (1989), str. 905–916.
- Golec, Boris. *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja. Doktorska disertacija*. Ljubljana, 1999.
- Goody, Jack. *Evropska družina*. Ljubljana: Založba /*cf., 2003.
- Gosar, Andrej. *Za nov družabni red, 1. del*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1933.
- Gosar, Andrej. *Za nov družabni red, 2. del*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1935.
- Gosar, Anton. *Geografska opredelitev regionalnega migracijskega cikla zdomcev med SR Slovenijo in inozemstvom. Magistrsko delo*. Ljubljana: 1979.
- Grandner, Margarete. Conservative Social Politics in Austria, 1880–1890. *Austrian History Yearbook* 27 (1996), str. 88–105.
- Grandner, Margarete. Staatliche Sozialpolitik in Cisleithanien 1867–1918. V: *Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71 bis 1914*, ur. Helmut Rumpler. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, München: R. Oldenbourg Verlag, 1991, str. 150–165.

Gregorčič, Marta, Alenka Kajzer. *Evropski steber socialnih pravic. Slovenija 2000–2020*. Ljubljana: UMAR, 2021.

Greisinger, Hans. *Die Mustersatzungen der Sparkassen. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Sparkassenrechts*. Wien: Sparkassenverlag, 1968.

Grošelj, Branka. *Prostitucija v Ljubljani v letih 1900–1930. Diplomsko naloga*. Ljubljana, 2005.

Grotjahn, Alfred. *Die hygienische Forderung*. Königstein im Taunus, Leipzig: K. R. Langewiesche, 1920.

Grusky, David B., Ravi Kanbur. *Poverty and Inequality*. Stanford: Stanford University Press, 2006.

Gruškovnjak, Štefan. *Trahom v Prekmurju*. Murska Sobota: [brez založnika], 1967.

Guerrand, Roger-Henri. Spazi privati. V: *La vita privata. L'Ottocento*, ur. Michelle Perrot et al. Roma: Laterza, 1988, str. 258–325.

H. D. van Leeuwen, Marco, Ineke Maas. *Hisclass. A Historical International Social Class Scheme*. Leuven: Leuven University Press, 2011.

Hähner-Rombach, Sylvelyn. The Construction of the »Anti-social TB-Patient« in the Interwar Years in Germany and the Consequences for the Patients. V: *Facing Illness in Troubled Times. Health in Europe in the Interwar Years, 1918–1939*, ur. Iris Borowy in Wolf D. Gruner. Frankfurt: Peter Lang, 2005, str. 345–363.

Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Zweiter Band, Armenwesen – Bimetallismus. Jena: Gustav Fischer, 1909.

Himmelreich, Bojan. Nekaj drobcev iz življenja Romov na Slovenskem. *Zgodovina za vse* 14, št. 2 (2007), str. 132–144.

Hönig, Nataša. Carniolan Savings Bank and Slovenian-German relations 1908 and 1909. *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, št. 1 (2020), str. 47–70.

Hönig, Nataša. Economic and altruistic motives in philanthropic work of the Carniolan savings bank 1844–1908. *Istraživanja* 30 (2019), str. 157–170.

Horvat, Štefan. *Delovodje v Tobačni. Diplomsko naloga*. Ljubljana, 1960.

Hren, Alenka. *Trg Laško v prvi polovici 19. stoletja v luči franciscejskega katastra in matičnih knjig. Diplomsko delo*. Ljubljana, 2011.

Hren Medved, Alenka. Družina v Laškem v predmarčni dobi. *Zgodovina za vse* 18, št. 1 (2011), str. 84–100.

Hubad, Franz. Ljudsko življenje, šege in pripovedke Slovencev. V: *Avstro-ogrška monarhija v besedi in podobi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016, str. 31–53.

Humar, Urška. *Subjektivna percepcija revščine. Študija primera slovenske tranzicije. Diplomsko delo*. Koper, 2008.

Intihar, Stanka. *Metodološka pojasnila. Kazalniki dohodka, revščine in socialne izključenosti*. Ljubljana: SURS, 2020.

Intihar, Stanka. Stopnja tveganja revščine v Sloveniji. *Brezplačni bilten Varuha človekovih pravic Republike Slovenije*, št. 12 (2008), str. 3.

Ivanec, Staša. Otroci in mladostniki z motnjami v telesnem in duševnem razvoju v pravnih dokumentih v Sloveniji (1958–1980). *Zgodovinski časopis* 67, št. 1–2 (2013), str. 172–200.

Jakopič, Bogo. *Gluhi in govor*. Ljubljana: Brat Frančišek, 2012.

Jakopič, Bogo. Ljubljanski Center za rehabilitacijo sluha in govora ob 80-letnici. V: *Naš praznik. Center za rehabilitacijo sluha in govora v Ljubljani 1900–1980*, ur. Bogo Jakopič. Ljubljana: Center za rehabilitacijo sluha in govora, 1980, str. 15–19.

Jakopič, Bogo. *Oris zgodovine vzgoje in izobraževanja gluhih v svetu*. Ljubljana: Zveza gluhih in naglušnih Slovenije, 1998.

Jaunig, Senta, Zvonka Zupanič Slavec. Tuberkuloza, naša ljudska, delavska in kmetska bolezen. *Zgodovinski časopis* 66, št. 3–4 (2012), str. 362–385.

Jianu, Ionut. The impact of government health and education expenditure on income inequality in European Union. V: *Theoretical and Applied Economics. Special Issue*, 2018, str. 121–134.

Justin, Matej. *Higiena hiše*. Ljubljana: Slovenska krščanska ženska zveza, 1939.

Kaser, Karl. Die Findelkinder der Oststeiermark. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 78 (1987), str. 277–296.

Keber, Dušan. Kaj pa, če res ne vedo, kaj delajo?. *Mladina*, št. 23 (2020), str. 44–45.

Keber, Katarina. Rudarske bratovske skladnice kot ena od prvih organiziranih oblik zdravstvenega in socialnega zavarovanja v habsburški monarhiji. *Kronika* 59, št. 1 (2011), str. 47–56.

Keber, Katarina. Socialno zdravstveni položaj rudarskih otrok premogovnika Leše pri Prevaljah v 19. in v začetku 20. stoletja. V: *Zgodovina otroštva = History of Childhood*, ur. Aida Škoro Babič et al. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, str. 450–462.

Keesbacher, Friedrich. *Egiptovska bolezen na očeh, in sredstva, s katerimi je moč se boriti zoper njo*. Ljubljana: Klein in Kovač, 1890.

Klasinc, Anton. Splošna bolnišnica v Ptujju v razdobju 1840–1918. V: *Sto let bolnišnice v Ptujju. 1874–1974*, ur. Mitja Mrgole. Ptuj: Ptujška tiskarna, 1974, str. 15–28.

Kleinwächter, Friedrich. Oesterreich. V: *Das Armenwesen und die Armengesetzgebung in europäischen Staaten*, ur. Arwed Emminghaus. Berlin: F. A. Herbig, 1870, str. 420–455.

Kmecl, Matjaž. Ženska v slovenski literaturi ali najlepši lirski komplimenti. V: *Ženske v slovenski sliki in pesmi*, ur. Anica Cevc, Janez Menart in Matjaž Kmecl. Zagreb: Spekter, 1977, str. XI–XIII.

Kolar, Nataša. Urejanje in varovanje mesta od 1800 do 1914. V: *Ekonomska i ekohistorija* 15, št. 1 (2019), str. 66–78.

Koller, Ferdinand. *Betteln in Österreich. Eine Untersuchung aus theologisch-ethischer Perspektive. Magisterarbeit.* Wien, 2009.

Koncept umestitve slovenskega znakovnega jezika v slovenski šolski prostor. Elaborat. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo, 2019.

Kornhauser Frazer, Aleksandra. *Poti in srečanja.* Ljubljana: Modrijan, 2018.

Kosa, John, Leon S. Robertson. The Social Aspects of Health and Illness. V: *Poverty and Health. A Sociological Analysis*, ur. John Kosa, Aaron Antonovsky in Irving Kenneth Zola. Cambridge: Harvard College, 1969, str. 35–68.

Kosa, John. The Nature of Poverty. V: *Poverty and Health. A Sociological Analysis*, ur. John Kosa, Aaron Antonovsky in Irving Kenneth Zola. Cambridge: Harvard College, 1969, str. 1–34.

Krajnc, Jasmina. *Socialna podoba Ptuja med obema vojnama. Diplomsko delo.* Maribor, 2011.

Krek, Janez Evangelist. *Socializem.* Ljubljana: Društvo »Dr. Janez Ev. Krek«, 1925.

Kremenšek, Slavko. Izvir in okolje delavk ljubljanske tobačne tovarne do prve svetovne vojne. *Slovenski etnograf* 29 (1976), str. 91–100.

Kresal, France. Delavstvo med gospodarsko krizo na Slovenskem. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, št. 1–2 (1970), str. 81–99.

Kresal, France. Stečajna politika v Sloveniji do druge svetovne vojne. *Prispevki za novejšo zgodovino* 43, št. 1 (2003), str. 37–50.

Kresal, France. *Tekstilna industrija v Sloveniji.* Ljubljana: Založba Borec, 1976.

Kresal, France. Zavarovalništvo in socialno zavarovanje na Slovenskem 1890–1990. *Arhivi* 26, št. 1 (2003), str. 145–152.

Kresal, France. *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.

Kresal, France. Ženske v gospodarstvu do druge svetovne vojne na Slovenskem. V: *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Aleksander Žižek. Celje: ZZDS, 2004, str. 171–176.

Kumelj, Metod. Odprite vrata v gluhonemnico na stežaj!. V: *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, ur. Rudolf Dostal in Drago Supančič. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940, str. 86–95.

Kusmer, Kenneth L. *Down and Out, on the Road. The Homeless in American History.* New York: Oxford University Press, 2002.

Lawrence, Paul. Images of Poverty and Crime. Police Memoirs in England and France at the end of the nineteenth Century. *Crime, History & Societies* 4, št. 1 (2000), str. 63–82.

Lawrence, Paul. Policing the Poor in England and France. V: *Social Control in Europe. Vol. 2, 1800–2000*, ur. Clive Emsley, Eric Johnson in Pieter Spierenburg. Columbus: Ohio State University Press, 2004, str. 210–225.

Lazarevič, Žarko. Industrializacija. V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije (1848–1992)*, ur. Jasna Fischer et al. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 450–452.

Lazarevič, Žarko. *Spremembe in zamišljanja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.

Lazarevič, Žarko. The Replacement of Economic Elites in Slovenia after World War II. V: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte = Economic History Yearbook* 51, št. 2 (2010), str. 147–162.

Lazarevič, Žarko. Ubožna oskrba v Ljubljani na prelomu iz 19. v 20. stoletje. *Kronika* 35, št. 1–2 (1987), str. 38–48.

Lerche, Eva-Maria. *Alltag und Lebenswelt von heimatlosen Armen. Eine Mikrostudie über die Insassinnen und Insassen des westfälischen Landarmenhauses Benninghausen (1844–1891)*. Münster: Waxmann Verlag, 2009.

Lerner, Monroe. Social Differences in Physical Health. V: *Poverty and Health. A Sociological Analysis*, ur. John Kosa, Aaron Antonovsky in Irving Kenneth Zola. Cambridge: Harvard College, 1969, str. 69–112.

Leskošek, Vesna. Vpliv porodniškega dopusta na zaposlitev žensk v času socializma. V: *Žensko delo. Delo žensk v zgodovinski perspektivi*, ur. Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarevič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 69–85.

Lindemann, Mary. *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany*. Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1996.

Macher, Mathias. *Medizinisch-statistische Topografie des Herzogthumes Steiermark*. Graz: Ferstl Buchhandlung, 1860.

Maier, Charles S. *Recasting Bourgeois Europe. Stabilization in France, Germany, and Italy in the Decade after World War I*. Princeton: Princeton University Press, 2016.

Maister, Hrvoj, Filip Uratnik. *Socialni problemi slovenske vasi*. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut, 1938.

Marinšek, Leopold. Jetika in stanovanje. *Delo proti tuberkulozi* 6, št. 3 (1940), str. 47–48.

Marn, Urša. Dušan Mramor, ekonomist. *Mladina*, št. 22 (2014), str. 39–43.

Marn, Urša. Dušan Mramor, minister za finance. *Mladina*, št. 19 (2015), str. 33–38.

Maršnjak, Rebeka. *Kriza države blaginje in vprašljivost sistemov socialne varnosti (primer Slovenije)*. *Diplomsko delo*. Ljubljana, 2013.

Matič, Dragan. Konec prve svetovne vojne – dokončni zaton nemštva na Slovenskem. V: *Slovenski prelom 1918*, ur. Aleš Gabrič. Ljubljana: Slovenska matica, 2019, str. 267–294.

Matko, Ivan. *Katekizem o tuberkulozi*. Maribor: Osrednja protituberkulozna liga, 1931.

May, Christina. Poverty in Transnational Discourses. Social Reformers Debates in Germany and the Netherlands around 1900. V: *The Welfare State and the »Deviant Poor« in Europe, 1870–1933*, ur. Beate Althammer, Andreas Gestrich in Jens Gründler. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014, str. 21–41.

Mazi, Vilko. *Pomoč gluhonemi mladini*. Ljubljana: Podporno društvo za gluhonemo mladino, 1937.

Mazi, Vilko. *Pomoč najbednejšim. Deset let podpornega društva za gluhonemo mladino 1930–1940*. Ljubljana: Podporno društvo za gluhonemo mladino v Ljubljani, 1941.

Mazi, Vilko. *Usoda gluhoneme mladine*. Ljubljana: Podporno društvo za gluhonemo mladino v Ljubljani, 1933.

Mazi, Vilko. V svetu gluhonemega otroka. V: *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, ur. Rudolf Dostal in Drago Supančič. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940, str. 40–46.

Melik, Vasilij. *Slovenci 1848–1918. Razprave in članki*. Maribor: Litera, 2002.

Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

Mikola, Milko. Razvoj industrije v Celju od začetkov do prve svetovne vojne. V: *Iz zgodovine Celja 1848–1918*, ur. Marija Počivavšek. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 1998, str. 155–186.

Minatti, Špela. *Odnosi z internimi javnostmi*. Diplomsko delo. Ljubljana, 2004.

Mischler, Ernst, Josef Ulbrich. *Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des Gesamten Österreichischen Öffentlichen Rechtes*. Wien: Alfred Hölder, 1895.

Mischler, Ernst, Josef Ulbrich. *Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des Gesamten Österreichischen Öffentlichen Rechtes. Dritter Band K–Q*. Wien: K. u. k. Hof- und Universitäts Buchhändler, 1907.

Mitterauer, Michael, Reinhard Sieder. *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. München: Beck, 1991.

Mitterauer, Michael. Familienformen und Illegitimität in ländlichen Gebieten Österreichs. *Archiv für Socialgeschichte* 19 (1979), str. 123–188.

Mitterauer, Michael. *Ledige Mütter*. München: Beck, 1983.

Mlakar Adamič, Jana. *Eno bolhco ljubim, ki v moji srajčki spi*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2010.

Möderndorfer, Vinko. *Slovenska vas na Dolenjskem*. [Št. Jurij pod Kumom: samozaložba], 1938.

Munslow, Alun. *A History of History*. Oxford: Routledge, 2012.

Münsterberg, Emil. Das Armenwesen in Steiermark. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 67 (1896), str. 721–737.

Musek, Vitko. *Tuberkuloza. Najnovejša spoznanja o tuberkulozi kot bolezni posameznika in družbe*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1946.

Načelne določbe za sprejem v cesarja Franca Jožefa zavetišče za bolnike v Ljubljani, ki ga je ustanovila Kranjska hranilnica v spomin na 50letni jubilej vlade cesarja Franca Jožefa I. Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1910.

North, Douglass C. *Inštitucije, inštitucionalne spremembe in gospodarska uspešnost*. Ljubljana: Krtina, 1998.

Novak, Mojca. *Dober dan, revščina. Dejstva, pristopi, politike*. Ljubljana: Socialna zbornica Slovenije, 1994.

Novak, Mojca. Konceptualne korenine raziskovanja (ne)blaginje v slovenski sociologiji. *Časopis za kritiko znanosti* 21, št. 154–155 (1993), str. 83–97.

Novak, Mojca. *Razvoj evropskih modelov države blaginje. Učbenik za predmet Socialna politika*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo in Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo, 1997.

Novak, Mojca. Revščina v 80. letih v Sloveniji. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 29, št. 7–8 (1992), str. 651–661.

Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, Band 6. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975.

Pančur, Andrej. Črni petek na dunajski borzi. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja. 1861–1883*, ur. Janez Cvirn. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 261.

Pančur, Andrej. Opis oderuhov v 19. stoletju na Slovenskem. *Acta Histriae* 15, št. 1 (2007), str. 179–194.

Pančur, Andrej. Problem samoodgovornosti beračev, potepuhov in brezposelnih na Slovenskem pred drugo svetovno vojno. V: *Pomislj na jutri. O zgodovini (samo)odgovornosti*, ur. Andrej Studen. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 135–168.

Pečan, Jože. *Trahom v Prekmurju je spet zagospodaril*. Ljubljana: [Ministrstvo za narodno zdravje], 1946.

Perovšek, Jurij. *Slovenski prevrat 1918. Položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.

Petelin, David. Stanovanjske razmere v Ljubljani 1945–1965. *Kronika* 65, št. 1 (2017), str. 77–94.

Pianecki, Zora. Gluhonemnica – zavod za odpravljanje gluhtonemnih hib. V: *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, ur. Rudolf Dostal in Drago Supančič. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940, str. 106–108.

Piketty, Thomas. *Kapital v 21. stoletju*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2015.

Pirc, Bojan. *Boj trahomu*. [Ljubljana: Ministrstvo za ljudsko zdravstvo], 1948.

Pirc, Ivo. Asanacija naselja. V: Pirc, Ivo, Franjo Baš. *Socialni problemi slovenske vasi, zv. 1*. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut, 1938, str. 5–69.

Pirc, Ivo, Franjo Baš. *Socialni problemi slovenske vasi, zv. 1*. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut, 1938.

Poje, Andreja, Metka Roksandić. *Enako plačilo za enako delo in plačna vrzel med spoloma*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2013.

Pravilnik o pobijanju trahoma. Ljubljana: Higijenski zavod kraljevine Jugoslavije, 1931.

Program boja proti revščini in socialni izključenosti. Ljubljana: Vlada Republike Slovenije in Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, 2000.

Program Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana: ČZP Komunist, 1977.

Puhar, Karel. Socialni položaj bivših in sedanjih učencev. V: *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, ur. Rudolf Dostal in Drago Supančič. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940, str. 61–66.

Radics, Peter. *Die Wohltätigkeit in Krain unter den Herrschen aus dem Hause Habsburg. Eine culturgeschichtliche Studie*. Wien: Österreichisch-Ungarischen Revue, 1898.

Ramšak, Mojca. Berači in odnos do njih na avstrijskem Koroškem v prvi polovici 20. stoletja. *Etnolog* 12, št. 1 (2002), str. 81–89.

Remec, Meta. *Podrgni, očedi, živali otrebi. Higiena in snaga v dobi meščanstva*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.

Rendla, Marta. »Kam ploveš standard?«. *Življenjska raven in socializem*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.

Repe, Božo. Modernizacije pri Slovencih. *Acta Histriae* 25, št. 3 (2017), str. 581–596.

Riegler, Josef. Amtliche Statistik in der Steiermark. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 40 (1990), str. 62–110.

Rigó, Máté. The Long First World War and the survival of business elites in East-Central Europe. Transylvania's industrial boom and the enrichment of economic elites. *European Review of History = Revue européenne d'histoire* 24, št. 2 (2017), str. 250–272.

Rogoznica, Deborah. Razvoj zdravstvene organizacije in zdravstvenega zavarovanja v Koprskem okraju 1945–1954. *Annales* 14, št. 1 (2004), str. 47–60.

Rosenstock, Irwin M. Prevention of Illness and Maintenance of Health. V: *Poverty and Health. A Sociological Analysis*, ur. John Kosa, Aaron Antonovsky in Irving Kenneth Zola. Cambridge: Harvard College, 1969, str. 168–190.

Rupnik, Vinko. Ko se zapro vrata zavoda ... V: *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, ur. Rudolf Dostal in Drago Supančič. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940, str. 140–147.

Rus, Veljko. Revščina in socialna politika. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 27, št. 12 (1990), str. 1419–1428.

Rustja, Karel. *150 let proge Celje–Ljubljana*. Ljubljana: Slovenske železnice in Železniški muzej, 1999.

Rybář, Miloš. Pregled zgodovine Laškega do l. 1941. V: *Laški zbornik*, ur. Jože Maček. Laško: Knjižnica Laško, 2002, str. 9–40.

Sanatorium »Vurberg«. *Subplaninski šumski sanatorij za pljučne bolezni*. [Brez leta: brez založnika, med 1923 in 1941].

Scheutz, Martin. Demand and Charitable Supply. Poverty and Poor Relief in Austria in the 18th and 19th Centuries. V: *Health Care and Poor Relief in 18th and 19th Century Southern Europe*, ur. Ole Peter Grell. Aldershot: Ashgate Publishing, 2005, str. 52–95.

Scott, Joan W. The Woman Worker. V: *A History of Women in the West IV. Emerging Feminism from Revolution to World War*, ur. Georges Duby in Michelle Perrot. Cambridge: Harvard University Press, 1993, str. 399–426.

- Selišnik, Irena, Ana Cergol Paradiž. Spremembe v uradniškem poklicu in njegova feminizacija. V: *Slovenski prelom 1918*, ur. Aleš Gabrič. Ljubljana: Slovenska matica, 2019, str. 267–293.
- Selišnik, Irena. Status državljanstva ob nastanku nove države SHS. Strategije izbire. *Zgodovinski časopis* 75, št. 3–4 (2021), str. 476–491.
- Serše, Aleksandra. Skrb za slepe v slovenski zgodovini ter vloga Minke Skaberne pri organizaciji izobraževanja slepih in slabovidnih. V: *Minka Skaberne (1882–1965). Pobudnica in ustanoviteljica prve slovenske knjižnice za slepe*, ur. Petra Testen in Saša Poljak Istenič. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2018, str. 31–43.
- Sieder, Reinhard. *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1998.
- Sistem i politika cena. *Jugoslovenski pregled* 31, zv. 9 (1987), str. 404.
- Siti in lačni Slovenci. Publikacija Dialogov*. Maribor: Obzorja, 1969.
- Sovič, Silvia. Families and Households of the Poor. The 19th-century Slovenian *gostači*. *History of the Family* 10, št. 2 (2005), str. 161–182.
- Spadanuda, Luciano. *Storia del bidet. Un grande contenitore ideologico*. Roma: Castelvecchi, 1998.
- Stanonik, Marija. *Bela Ljubljana. Zgodbe iz slovenske prestolnice*. Ljubljana: Kmečki glas, 2001.
- Stanovnik, Tine, Nada Stropnik. Vpliv socialnih transferjev na revščino in dohodkovno neenakost v Sloveniji: primerjava let 1983 in 1993. *IB revija: za strokovna in metodološka vprašanja gospodarskega, prostorskega in socialnega razvoja Slovenije* 32, št. 8–9 (1998), str. 69–82.
- Stanovnik, Tine. Analiza socialnoekonomskega položaja slovenskih gospodinjstev v letih 1978, 1983 in 1988. *IB revija: za strokovna in metodološka vprašanja gospodarskega, prostorskega in socialnega razvoja Slovenije* 27, št. 11–12 (1993), str. 3–12.
- Stanovnik, Tine. *Pojmovanje revščine v SR Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja, 1988.
- Stanovnik, Tine. Revščina in marginalizacija prebivalstva v Sloveniji. *Družboslovne razprave* 13, št. 24–25 (1997), str. 23–39.
- Stare, Martina, Rihard Tomaž Inglič, Nejc Kebe. *Življenjski pogoji. Metodološko pojasnilo*. Ljubljana: Statistični urad RS, 2021.
- Stariha, Gorazd. Izkoriščanje otrok in njih pravna (ne)zaščita v 19. stoletju. V: *Zgodovina otroštva = History of Childhood*, ur. Aida Škoro Babič et al. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, str. 231–242.
- Statuten für das Arbeiter-kranken-Institut der k. k. Tabak-Fabrik in Laibach = Štatut delavskega bolniškega zavoda c. kr. tobačne tovarne v Ljubljani*. Ljubljana: [brez založnika], 1906.
- Štefan, George Marian. European Welfare State in a Historical Perspective. A Critical Review. *European Journal of Interdisciplinary Studies* 7, št. 1 (2015), str. 25–38.
- Stekl, Hannes. *Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671–1920*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1978.

Stoeckle, John. The Future of Health Care. V: *Poverty and Health. A Sociological Analysis*, ur. John Kosa, Aaron Antonovsky in Irving Kenneth Zola. Cambridge: Harvard College, 1969, str. 292–318.

Stridsberg, Gusti. *Mojih pet življenj*. Maribor: Založba Obzorja, 1983.

Stropnik, Nada. Začetki raziskovanja revščine v nekdanjih socialističnih državah. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 32, št. 3–4 (1995), str. 262–269.

Stropnik, Nada, Nataša Kump. Spremembe v obsegu in globini relativne revščine, subjektivni percepciji revščine in dohodkovni neenakosti v Sloveniji v obdobju 1997–2007. V: *Regionalni razvoj 2. Razvojni izzivi Slovenije*, ur. Janez Nared in Drago Perko. Ljubljana: Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, 2009, str. 173–182.

Studen, Andrej. Modernizacija načina življenja na prelomu stoletja. V: *Preteklost sodobnosti. Izbrana poglavja slovenske novejše zgodovine*, ur. Zdenko Čepič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1999, str. 29–42.

Studen, Andrej. Modernizacija načina življenja. V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije (1848–1992)*, ur. Jasna Fisher et al. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006, str. 104–122.

Studen, Andrej. Nekaj drobcev iz vsakdanjika ljubljanskih služkinj pred prvo svetovno vojno. *Kronika* 42, št. 3 (1994), str. 42–46.

Studen, Andrej. *Neprilagojeni in nevarni. Podoba in status Ciganov v preteklosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.

Studen, Andrej. Stanovanjske razmere revnejših stanovalcev Ljubljane pred prvo svetovno vojno. V: *Kako so stanovali naši predniki. Spremembe v bivalni kulturi*, ur. Marko Štepec. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, 1999, str. 19–25.

Studen, Andrej. *Stanovati v Ljubljani. Socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, 1995.

Studen, Andrej. Stari, onemogli, neozdravljivo bolni. Paberki iz zgodovine hiralnice Vojnik (1892–1959). V: *Starost. Izzivi historičnega raziskovanja*, ur. Mojca Šorn. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, str. 193–212.

Studen, Andrej. Za zdravje je potrebna snažnost. Razpravljanje o nasvetih za telesno higieno v 19. stoletju na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 2 (2005), str. 19–29.

Szepessy, Nikolaj. Kako smo živeli nekoč. Razstava kulture bivanja, kuhanja in hranjenja v Prekmurju v 19. in 20. stoletju. *Občina Beltinci* 1, št. 2, str. 7.

Šefer, Berislav. *Socialna politika v socialistični samoupravni družbi*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1981.

Teibenbacher, Peter. *Regionale Entwicklungsmuster. Demographische und sozio-ökonomische Modernisierung in den Politischen Bezirken der Steiermark zwischen 1850 und 1914*. Graz: Leykam, 1999.

Tilly, Charles. *Durable Inequality*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1998.

Tischer Gregorič, Katarina. *Osveščanje kot temeljni dejavnik inkluzije oseb s posebnimi potrebami. Magistrsko delo*. Koper, 2012.

Toplak, Cirila. Jetika, romantična bolezen. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja. 1861–1883*, ur. Janez Cvirn. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 382–383.

Trampuž, Miloš. Zdravstvo v naši občini. *Idrijski razgledi* 5, št. 2 (1960), str. 35–41.

Trbanc, Martina. Novak, Mojca. Dober dan, revščina: Socialna zbornica Slovenije, Zbirka Socialni izziv, Ljubljana 1994. *Družboslovne razprave* 10, št. 17–18 (1994), str. 260–266.

Tršan, Lojz. Lepo je živeti na deželi. Filmi o kmetijstvu in kmetstvu v slovenskem filmskem arhivu. *Arhivi* 24, št. 2 (2001), str. 139–141.

Turner, David M. Introduction. Approaching anomalous bodies. V: *Social Histories of Disability and Deformity*, ur. David M. Turner in Kevin Stagg. Abingdon, New York: Routledge, 2006, str. 1–16.

Valenčič, Vlado. Gradbeni razvoj Ljubljane od dograditve južne železnice do potresa l. 1895. *Kronika* 9, št. 3 (1961), str. 135–144.

Valenčič, Vlado. O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma. *Zgodovinski časopis* 22, št. 3–4 (1968), str. 225–260.

Valenčič, Vlado. Starostna in družbena struktura prebivalstva v predjožefinski ljubljanski škofiji po štetju leta 1754. *Zgodovinski časopis* 17 (1963), str. 127–154.

Van Lancker, Wim, Aaron von den Heede. *Economic equality and the welfare state. SPSW Working Paper, CESO/SPSW/2019-2*. Leuven: Centre for Sociological Research, KU Leuven, 2019.

Verginella, Marta. Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju. *Zgodovinski časopis* 44, št. 2 (1990), str. 171–197.

Verlič-Dekleva, Barbara. Učinki socialne politike na socialno strukturo. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 25, št. 7–8 (1988), str. 1109–1122.

Vidovič Miklavčič, Anka. Zveza delavskih žen in deklet. V: *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Aleksander Žižek. Celje: ZZDS, 2004, str. 185–188.

Vigarello, Georges. *Il sano e il malato. Storia della cura del corpo dal Medioevo a oggi*. Venezia: Marsilio, 1996.

Vodopivec, Nina. *Tu se ne bo nikoli več šivalo. Doživljanja izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

Vodopivec, Peter. Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev. V: *Slovenija 1848–1998. Iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1998, str. 124–136.

Vošnjak, Josip. *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.

Wadauer, Sigrid. The Usual Suspects. Begging and Law Enforcement in Interwar Austria. V: *The Welfare State and the »Deviant Poor« in Europe, 1870–1933*, ur. Beate Althammer, Andreas Gestrich in Jens Grüdler. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014, str. 126–149.

Weber, Max. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology*. New York: Bedminster, 1968.

Wilkinson, Richard, Kate Pickett. *Velika ideja. Zakaj je enakost boljša za vse*. Novo mesto: Penca in drugi, 2012.

Zdravec, Jože. *Zdravstvo v Prekmurju 1941–2000*. Murska Sobota: Pomurska založba, 2002.

Zakovšek, Jože. Šolska doba gluhonemega otroka. V: *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, ur. Rudolf Dostal in Drago Supančič. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940, str. 47–54.

Zavolavšek, Metka. *Socialno šibki sloji kot geografski problem v Sloveniji. Diplomsko delo*. Ljubljana, 2006.

Zupanič Slavec, Zvonka. *Javno zdravstvo 20. stoletja in njegov soustvarjalec dr. Bojan Pirc (1901–1991)*. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije in Inštitut za varovanje zdravja RS, 2007.

Zupanič Slavec, Zvonka. Slovenski začetki medicine dela v Idriji v 18. stoletju. *Medicinski razgledi* 35, št. 4 (1996), str. 581–591.

Zupanič Slavec, Zvonka. *Tuberkuloza. Kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Na primeru sanatorija Golnik 1921–1998*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete in Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Golnik: Bolnišnica, 2009.

Zupanič Slavec, Zvonka. *Zgodovina zdravstva in medicine na Slovenskem: kirurške stroke, ginekologija in porodništvo*. Ljubljana: Slovenska matica in Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2018.

Zwiedineck-Südenhorst, O. Die Illegitimität in Steiermark. *Statistische Monatschrift* 21 (1895), str. 160–180.

Žibert, Marjana. *Družina v Kranju 1750–1850. Magistrsko delo*. Ljubljana, 2009.

Židov, Nena. Časopisi o beračih na Slovenskem v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. *Etnolog* 22, št. 1 (2012), str. 45–64.

Žnidaršič, Erika. *Analiza revščine slovenskih gospodinjstev na podlagi podatkov iz ankete o porabi gospodinjstev v letu 1993*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1996.

Žnidaršič, Sabina. *Ora et labora – in molči, ženska! Socialni položaji in statusi žensk na Kranjskem 1890–1910*. Ljubljana: Založba /**cf.*, 2000.

TISKANI VIRI

Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963, II deo. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne republike Jugoslavije, 1965.

Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1968. Raspoloživa i upotrebljena sredstva. Proseci po domaćinstvu, I. deo. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne republike Jugoslavije, 1971.

Anketa o potrošnji domaćinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine artikla lične potrošnje. Proseci po domaćinstvu i članu domaćinstva. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne republike Jugoslavije, 1986.

Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1978. Raspoloživa i upotrebljena sredstva. Proseci po domaćinstvu. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne republike Jugoslavije, 1982.

Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den Reichsräte vertretenen Königreichen und Ländern. 5 Heft des dritten Bandes der Volkszählungsergebnisse. Kärnten und Krain. Wien: ÖSTZ, 1915.

Das Armengesetz für Steiermark mit den damit in Zusammenhang stehenden Vorschriften über Landes-Siechenhäuser und über Waisenpfründen. Graz: Leykam-Josefthal, 1874.

Deželni zakonik in vladni list za kranjsko kronovino, št. 1, 29. 1. 1870.

Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1910. Ljubljana: Kranjska hranilnica, 1911.

Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1911. Ljubljana: Kranjska hranilnica, 1912.

Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1912. Ljubljana: Kranjska hranilnica, 1913.

Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1913. Ljubljana: Kranjska hranilnica, 1914.

Landesgesetz- und Verordnungsblatt für das Herzogthum Steiermark, št. 31, 30. 10. 1896.

Neue Folge, Statistik der Sparkassen in den im Reichsräte vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1911. 10. Band, 1. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1913.

Neue Folge, Statistik der Sparkassen in den im Reichsräte vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1912. 12. Band, 2. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1915.

Neue Folge, Statistik der Sparkassen in den im Reichsräte vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1913. 15. Band, 1. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1916.

Rechnungs Abschluss der Krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereines am Schlusse des Jahres 1906. Laibach: Krainische Sparkasse, 1907.

Rechnungsabschluss der Krainischen Sparkasse und des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Kreditvereines am Schlusse des Jahres 1905. Laibach: Krainischen Sparkasse, 1906.

Službeni list Kraljevine Jugoslavije, št. 27, 22. 4. 1931.

Statistični letopis Republike Slovenije 1990. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1990.

Statistični letopis SR Slovenije 1975. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1882. VIII. Band, 1. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1884.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1883. IX. Band, 3. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1885.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1884. XII. Band, 2. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1886.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1885. XVI. Band, 4. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1887.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1886. XVIII. Band, 3. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1888.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1887. XXII. Band, 2. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1889.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1888. XXV. Band, 2. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1890.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1889. XXVIII. Band, 3. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1891.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1890. XXXV. Band, 2. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1892.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1891. XXXVIII. Band, 1. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1894.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1892. XLII. Band, 2. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1895.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1893. XLVI. Band, 1. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1896.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1894. XLVIII. Band, 1. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1897.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1895. XLIX. Band, 3. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1898.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1896. LI. Band, 2. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1899.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1897. XL. Band, 2. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1900.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1898. LIX. Band, 4. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1901.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1899. LIX. Band, 4. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1902.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1900. LXXVIII. Band, 2. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1903.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1901. LXX. Band, 1. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1903.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1902. LXXII. Band, 2. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1904.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1903. LXXVI. Band, 2. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1905.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1904. LXXX. Band, 1. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1906.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1905. LXXXII. Band, 2. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1907.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1906. LXXXIV. Band, 4. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1909.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1907. LXXXVIII. Band, 4. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1910.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1908. XCI. Band, 3. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1911.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1909. XCIII. Band, 2. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1912.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1910. 7. Band, 2. Heft. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1912.

Statuten des Vereines zur Herstellung von Arbeiterwohnungen in Laibach = Pravila društva za gradnjo delavskih stanovanj v Ljubljani. Ljubljana: Verlag des Vereines, 1908.

Statuten und Geschäftsordnung der Krainische Sparkasse in Laibach = Pravila in opravljeni red Kranjske hranilnice. Ljubljana: Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1912.

Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages. II. Landtags-Periode, II. Session, 18. Sitzung. Graz: [brez založnika], 1868.

Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages. II. Landtags-Periode, III. Session, 18., 20., 22. Sitzung. Graz: [brez založnika], 1869.

Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages. IV. Landtags-Periode, III. Session, 11. Sitzung. Graz: [brez založnika], 1874.

Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode, VI. Session, 22., 27., 30. Sitzung. Graz: [brez založnika], 1902.

Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode, III. Session, 21. Sitzung. Graz: [brez založnika], 1905.

Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages. X. Landtags-Periode, I. Session, 9. Sitzung. Graz: [brez založnika], 1909.

Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages. X. Landtags-Periode, II. Session, 22. Sitzung. Graz: [brez založnika], 1914.

Suppantšitsch, Leon. *Društvo za gradnjo delavskih stanovanj v Ljubljani. Ustanovljeno leta 1886. K letopisu njegove osnovne zgodovine in nadaljnega razvoja povodom v letu 1913 dovršenega petindvajsetletnega delovanja 1888–1913.* Ljubljana: Ig. pl. Kleinmayr & F. Bamberg, 1913.

Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 11, 14. 12. 1925.

Uradni list Ljudske republike Slovenije, št. 22, 31. 5. 1947.

Uradni list Ljudske republike Slovenije, št. 30, 13. 7. 1948.

Uradni list Socialistične republike Slovenije, št. 43, 29. 12. 1967.

Uradni list Socialistične republike Slovenije, št. 8, 7. 3. 1973.

ELEKTRONSKI VIRI

Adequacy of minimum income benefits. Dostopno na: https://www.oecd-ilibrary.org/employment/adequacy-of-minimum-income-benefits/indicator/english_dcb819cd-en. Pridobljeno 20. 12. 2021.

Balestra, Carlotta, Richard Tonkin. *Inequalities in household wealth across OECD countries. Evidence from the OECD Wealth Distribution Database.* Dostopno na: https://www.oecd-ilibrary.org/economics/inequalities-in-household-wealth-across-oecd-countries_7e1bf673-en. Pridobljeno 11. 1. 2022.

Banfi, Jaka, Filip Čuček, Mojca Šorn, Dunja Dobaja, Jernej Komac, Marta Rendla, Andrej Pančur, Ana Cergol Paradiž. *Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 12. 1900* [rastoča zbirka podatkov]. *Zgodovina Slovenije – Sistory.* Dostopno na: <http://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8>. Pridobljeno 6. 6. 2018.

Basic income as a policy option. Can it add up?. Dostopno na: <https://www.oecd.org/social/Basic-Income-Policy-Option-2017.pdf>. Pridobljeno 18. 2. 2022.

De Noose, Chris. Conclusions. 9th European Symposium on Savings Banks History. European Savings Banks. From Social Commitment to Corporate Social Responsibility. Madrid, 4.–5. May 2006. *Perspectives* 55 (2007), str. 157–161. Dostopno na: <https://www.wsbi-esbg.org/SiteCollection/Documents/Perspectives%2055.pdf>. Pridobljeno 25. 2. 2022.

Dirninger, Christian. Historic dimension of corporate social responsibility (CSR) or savings banks – the Austrian example. 9th European Symposium on Savings Banks History. European Savings Banks. From Social Commitment to Corporate Social Responsibility.

Madrid, 4.–5. May 2006. *Perspectives* 55 (2007), str. 9–18. Dostopno na: <https://www.wsbi-esbg.org/SiteCollection/Documents/Perspectives%2055.pdf>. Pridobljeno 25. 2. 2022.

Expenditure on social protection. Dostopno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00098/default/table?lang=en>. Pridobljeno 9. 1. 2022.

Gole, Nejc. *Slovenija je med najbolj neučinkovitimi pri protikoronskih ukrepih*. Dostopno na: <https://www.delo.si/gospodarstvo/novice/slovenija-je-med-najbolj-neucinkovitimi-pri-protikoronskih-ukrepih/>. Pridobljeno 17. 12. 2021.

Gostinčar, Josip. Nekdaj in zdaj. V: *Spominska knjižica Podpornega društva delavcev in delavk v ljubljanski tobačni tvornici*. Ljubljana: Podporno društvo delavcev in delavk v ljubljanski tobačni tvornici, 1912, str. 5–8. Dostopno na: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-CCVQ0PLB>. Pridobljeno 12. 12. 2021.

Health at a Glance 2019. OECD Indicators. Dostopno na: <https://doi.org/10.1787/4dd50c09-en>. Pridobljeno 15. 1. 2022.

Historischer Währungsrechner. Finanzbildung durch die Oesterreichische Nationalbank. Dostopno na: <https://www.eurologisch.at/docroot/waehrungsrechner/#/>. Pridobljeno 25. 2. 2022.

Jakopič, Bogo, Bogdan Knavs. Duhovniki, začetniki pouka gluhomim na Slovenskem in njihovi dobrotniki. *Socialno delo* 45, št. 3–5 (2006), str. 161–167. Dostopno na: https://www.revija-socialnodelo.si/mma/Duhovniki_URN_NBN_SI_DOC-KKURBPMDD.pdf/2019012815495822/. Pridobljeno 14. 1. 2021.

Keber, Dušan et al. *4. javna tribuna – Glas ljudstva. Dostopno javno zdravstvo in skrb za starejše*. Dostopno na: <https://pt-br.facebook.com/danesjenovdan/videos/431762335279684/>. Pridobljeno 15. 1. 2022.

Kolbl, Vilko. *Intervju z Janezom Ciglerjem Kraljem, ministrom za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti*. Dostopno na: https://media.wix.com/ugd/304490_6d11c03e06294eca987aaa1edcec782b.pdf. Pridobljeno 10. 1. 2022.

König, Ronny, Alexander Seifert, Michael Doh. Internet use among older Europeans: an analysis based on SHARE data. *Universal Access in the Information Society* 17 (2018), str. 621–633. Dostopno na: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10209-018-0609-5>. Pridobljeno 15. 1. 2022.

Košir, Stane, Valerija Bužan, Mirjana Hafnar, Mojca Lipec Stopar, Marta Macedoni Lukšič, Lidija Magajna, Matej Rovšek. *Vzgoja in izobraževanje otrok s posebnimi potrebami*. Dostopno na: http://pefprints.pef.uni-lj.si/1199/1/pp_275-327.pdf. Pridobljeno 21. 1. 2021.

Lazarević, Jelica. *Integrirano izobraževanje in položaj invalidov na trgu delovne sile. Diplomsko delo*. Dostopno na: <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Lazarevic-Jelica>. Pridobljeno 25. 1. 2021.

Main Tables, 2020. Dostopno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/europe-2020-indicators/europe-2020-strategy/main-tables>. Pridobljeno 15. 1. 2022.

Milanović, Branko. *Towards global progressiveness*. Dostopno na: <https://socialeurope.eu/towards-global-progressiveness>. Pridobljeno 19. 7. 2021.

Nikolić Đerić, Tamara. *Intersekcijška analiza uloge i položaja rovinjskih industrijskih radnica u razdoblju 1872.–1970. Doktorska disertacija*. Zagreb, 2020. Dostopno na: <https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg:3354>. Pridobljeno 10. 12. 2021.

Odbor SE: Slovenija krši pravico do enakega plačila ne glede na spol. Dostopno na: <https://www.tax-fin-lex.si/Home/Novica/16991>. Pridobljeno 15. 1. 2022.

Popis prebivalstva 1921, Tržaška cesta, Ljubljana. Dostopno na: https://www.sistory.si/IGNORED_PUBLIC/popisi/23/LJU_504-253-Trzaska_cesta-012-06-00658.jpg. Pridobljeno 13. 12. 2021.

Različne organizacije in združenja od vlade zahtevajo pripravo zakona o dolgotrajni oskrbi. Dostopno na: <https://www.tax-fin-lex.si/Home/Novica/16784>. Pridobljeno 8. 6. 2020.

Saunders, Elaine. *A brief perspective on the history of the education of deaf children*. Dostopno na: <https://elainesaunders.com.au/a-brief-perspective-on-the-history-of-the-education-of-deaf-children/>. Pridobljeno 17. 5. 2021.

Savings Banks' Socially Responsible Activities, a Wealth of Experience. Insights from WSBI Members in Africa, Asia and the Americas. Report September 2007. Dostopno na: <https://www.findevgateway.org/sites/default/files/publications/files/mfg-en-paper-savings-banks-socially-responsible-activities-a-wealth-of-experience-insights-from-wsbi-members-in-africa-asia-and-the-americas-sep-2007.pdf>. Pridobljeno 24. 2. 2022.

Share of people at risk of poverty or social exclusion, analysed by household type, 2020. Dostopno na: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Share_of_people_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion,_analysed_by_household_type,_2020_\(%25\)_T1.png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Share_of_people_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion,_analysed_by_household_type,_2020_(%25)_T1.png). Pridobljeno 11. 1. 2022.

Social expenditure. Dostopno na: <https://data.oecd.org/socialexp/social-spending.htm>. Pridobljeno 9. 1. 2022.

Social spending. Dostopno na: <https://data.oecd.org/socialexp/social-spending.htm>. Pridobljeno 20. 12. 2021.

Spominska knjižica Podpornega društva delavcev in delavk v ljubljanski tobačni tvornici. Ljubljana: Podporno društvo delavcev in delavk v ljubljanski tobačni tvornici, 1912. Dostopno na: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-CCVQ0PLB>. Pridobljeno 12. 12. 2021.

Statuten für das Arbeiter-kranken-Institut der k. k. Tabak-Fabrik in Laibach = Štatut delavskega bolniškega zavoda c. kr. tobačne tovarne v Ljubljani. Ljubljana: [brez založnika], 1906. Dostopno na: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-JJ0Q6VQC>. Pridobljeno 18. 1. 2022.

Stopnja tveganja revščine in stopnja tveganja socialne izključenosti v 2020 višji kot v 2019. Dostopno na: <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/9624>. Pridobljeno 15. 1. 2022.

Thol, Carolin. *Poverty Relief and Financial Inclusion. Savings Banks in Nineteenth Century Germany*. Dostopno na: https://www.wsbi-esbg.org/Site.CollectionDocuments/8119_ESBG_BRO_STUDY.pdf. Pridobljeno 27. 2. 2022.

Zakon o socialno varstvenih prejemkih. Dostopno na: <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5609>. Pridobljeno 11. 1. 2022.

Žlogar, Marjan. *V Sloveniji na voljo vedno manj bolniških postelj*. Dostopno na: <https://siol.net/novice/slovenija/v-sloveniji-na-voljo-vedno-manj-bolniskih-postelj-427941>. Pridobljeno 15. 1. 2022.

USTNI VIRI

Andreja Hostnik, Ljubljana, avgust 2021.

dr. Branka Wraber, Ljubljana, avgust 2021.

dr. Bruno Ravnikar, Ljubljana, avgust 2021.

Franc Miš ml., Ljubljana, junij 2021.

Imensko kazalo

A

Adam, Philippe 40, 226
Albrecht, Franz 106
Alešovec, Jakob 76, 77, 89, 226
Althammer, Beate 233, 240
Ambrož, Viktor 81, 84, 87, 96
Antić Gaber, Milica 219, 226
Antonovsky, Aaron 228, 232, 233, 236, 238
Anžič, Sonja 102, 103, 129, 226
Artola Blanco, Miguel 159, 162, 226

B

Bade, Klaus J. 29, 226
Balcells, Anna 52, 229
Balestra, Carlotta 215, 244
Ballan, Johann 106, 108
Balzac, Honoré de 136
Bamberg, Otomar 124, 164
Banfi, Jaka 159, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 170, 171, 244
Bassin, Rainer 143, 226
Baš, Franjo 40, 235

Baumgartner, Kamilo 125
Becker, Rudolf 135
Begusch, Oskar 113
Beier, A. L. 15, 226
Benedikt, Anna K. 81, 83, 226
Benson, John 9, 226
Bérastégui, Pierre 219, 229
Bismarck, Otto von 118
Blanke, Wilhelm 113
Bloch, Marc 70, 226
Bock, Emil 143
Bole, Velimir 217
Borowy, Iris 138, 226, 230
Brown, Ivan 229
Bureana, Eusebiu 118, 228
Burger, Ernst 103, 107, 226
Burke, Peter 85, 86, 226
Bužan, Valerija 67, 245

C

Camporesi, Piero 137, 226
Cankar, Ivan 5, 226

Cefaliello, Aude 219, 229
 Cergol Paradiž, Ana 11, 48, 79, 157, 159, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 170, 171, 226, 237, 244
 Cevc, Anica 231
 Cigler Kralj, Janez 220, 245
 Corbin, Alain 134, 136, 226
 Crenshaw, Kimberlé 71
 Cresswell, Tim 20, 227
 Curk, Jože 28, 227
 Cvirn, Janez 29, 30, 164, 167, 169, 227, 235, 239

Č

Čeč, Dragica 39, 43, 102, 227
 Čepič, Tatjana 81, 83, 91, 94, 95, 227
 Čepič, Zdenko 238
 Česnik, Ivo 19, 227
 Čuček, Filip 10, 101, 102, 159, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 227, 244

D

De Noose, Chris 115, 244
 Del-Cott, Gustav Karol 172
 Dermelj, Ljubo 55, 227
 Dermelj, Mirko 53, 56, 227
 Deželak, Anton 35
 Dežman, Jože 227
 Di Meglio, Emilio 218, 228
 Dibie, Pascal 137, 228
 Dietrich-Daum, Elisabeth 139, 141, 228
 Dirninger, Christian 117, 118, 129, 244
 Dobaja, Dunja 10, 47, 49–51, 53, 54, 56, 57, 142, 143, 159, 162, 163, 165, 167, 168, 170, 171, 228, 244
 Doh, Michael 218, 245
 Dolenc, Ervin 169
 Dostal, Rudolf 51, 61, 63, 227, 228, 232, 234–236, 240

Dragoš, Srečo 11, 205, 211, 213, 217, 221, 228
 Drelse, Avgust 164

E

Ebert, Robert H. 134, 228
 Eger (podjetnik) 61
 Emminghaus, Arwed 231
 Emsley, Clive 232
 Engels, Friedrich 136, 228
 Ernst, Elisabeth 83, 95, 228
 Esping-Andersen, Gosta 182

F

Fantur, Leopold 108
 Farcane, Nicoleta 118, 228
 Ferenc, Tone 113, 228
 Filipovič Hrast, Maša 219, 228
 Fischer, Jasna 78, 87, 93, 229, 233
 Flandrin, Jean-Louis 35, 229
 Flis, Jožefa 35
 Franc Jožef I. 28, 116, 129, 131, 132, 142, 234
 Franklin, Paula 219, 229
 Franzl, Henrik 62
 Fridrich, Elizabeta 42
 Fridrich, Urban 42
 Frohman, Larry 21, 229
 Fuchs, Rachel Ginnis 14, 21, 134, 136, 229
 Fujs, Metka 150, 154, 229

G

Gabaccia, Donna R. 89, 229
 Gabrič, Aleš 233, 237
 Galle, Adolf 125
 Gariboldi, Anton 124
 Geremek, Bronisław 7, 70, 99, 117, 229
 Gestrich, Andreas 233, 240
 Giné, Climent 52, 229
 Ginzburg, Carlo 72

Glas, Miroslav 201, 229
Gole, Nejc 217, 245
Golec, Boris 28, 227, 229
Goody, Jack 45, 229
Gorup, Marija 87
Gosar, Andrej 210, 211, 228, 229
Gosar, Anton 180, 229
Gostinčar, Josip 95, 245
Göth, Georg 31, 223
Gradišar, Joža 92
Granda, Stane 240
Grandner, Margarete 106, 229
Gregorčič, Marta 217, 230
Greisinger, Hans 122, 230
Grell, Ole Peter 236
Grm, Fran 53, 58
Grošelj, Branka 10, 13, 21, 230
Grotjahn, Alfred 137, 230
Gründler, Jens 233, 240
Gruner, Wolf D. 138, 226, 230
Grusky, David B. 71, 230
Gruškovnjak, Štefan 142–147, 149–154, 230
Guerrand, Roger-Henri 134, 136, 230

H

H. D. van Leeuwen, Marco 161, 230
Hafnar, Mirjana 67, 245
Hähner-Rombach, Sylvelyn 138–140, 230
Hanes, Roy 229
Hansen, Nancy E. 229
Heath, Christopher 226
Heede, Aaron von den 118, 239
Henig Mišičič, Nataša 11, 115, 122, 130, 230
Herzlich, Claudine 40, 226
Hill, Miroslav Moric 51
Himmelreich, Bojan 149, 230
Hitler, Adolf 113
Hönig, Nataša (gl. Henig Mišičič, Nataša)
Horvat, Štefan 79, 230

Hostnik, Andreja 86, 247
Hren Medved, Alenka 10, 27, 30, 230
Hribar, Dragotin 61
Hubad, Franz 35, 230
Hudales, Jože 227
Humar, Urška 182, 183, 188, 200, 230

I

Inglič, Rihard Tomaž 208, 237
Intihar, Stanka 177, 230, 231
Ivanec, Staša 51, 66, 231

J

Jakopič, Bogo 47, 49–53, 58, 64, 231, 245
Jansa, Janez 205, 210
Jarc, Anton 49
Jaunig, Senta 40, 231
Jelačin (podjetnik) 62
Jezernik, Andreja 12
Jezernik, Božidar 227
Jianu, Ionut 220, 231
Johnson, Eric 232
Jožef II. 102
Justin, Matej 137, 231

K

Kajzer, Alenka 217, 230
Kanbur, Ravi 71, 230
Kaser, Karl 32, 231
Kastl, Franja 172
Kauschegg, Karl 172
Kebe, Nejc 208, 237
Keber, Dušan 210, 218, 231, 245
Keber, Katarina 44, 94, 231
Keesbacher, Friedrich 93
Klasinc, Anton 104–106, 109, 110, 231
Kleinwächter, Friedrich 103, 231
Kmecl, Matjaž 166, 231
Knavs, Bogdan 49, 245
Koch, Robert 139

Kolar, Nataša 105, 231
 Kolbl, Vilko 217, 245
 Koller, Ferdinand 102, 232
 Komac, Jernej 159, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 170, 171, 244
 König, Ronny 218, 245
 Kores, Matijas 111
 Kornhauser Frazer, Aleksandra 6, 232
 Kosa, John 134, 135, 228, 232, 233, 236, 238
 Kosi, Jernej 169
 Kosjek, Franz 110
 Kostić, Aleksandar 48
 Košir, Stane 67, 245
 Krajnc, Jasmina 104, 105, 109–111, 232
 Kramberger, Georg 110
 Krašovec, Lorenc 45
 Krašovec, Neža 45
 Krek, Janez Evangelist 210, 232
 Kremenšek, Slavko 89–91, 232
 Kresal, France 8, 76, 83, 89–91, 93, 95, 96, 117, 118, 232
 Kristan, Anton 91
 Kühar, Aleksander 111
 Kukar, Stanka 201
 Kumelj, Metod 55, 232
 Kump, Nataša 177, 186, 201, 238
 Kunc, Josip 61, 62
 Kusmer, Kenneth L. 21, 232
 Kutcher, Adolf 109

L

Laschan, Viljem 171
 Lassnik, Peter 125
 Laurenčič, Karel 79
 Laurenčič, Marija 79
 Lawrence, Edward 9
 Lawrence, Paul 14, 20, 232
 Lazarevič, Jelica 49, 67, 245
 Lazarevič, Žarko 12, 50, 52, 129, 158, 161, 168, 233

Leonhard, Albert 105
 Lerche, Eva-Maria 16, 233
 Lerner, Monroe 134, 233
 Leskošek, Vesna 98, 233
 Lessenich, Stephan 228
 Levi, Giovanni 72
 Lindemann, Mary 135, 136, 233
 Lipec Stopar, Mojca 67, 245
 Llombart, Carles 52, 229
 Luckmann, Josef 124–126
 Luckmann, Josef ml. 125
 Luckmann, Karel 125
 Luckmann, Marija 172
 Luckmann, Teodor 172
 Lung, Ecaterina 226

M

Maas, Ineke 230
 Macedoni Lukšič, Marta 67, 245
 Macher, Mathias 38, 40, 233
 Mađar, Zora 93
 Magajna, Lidija 67, 245
 Mahr, Artur 124
 Maier, Charles S. 157, 158, 233
 Maister, Hrvoj 45, 233
 Majcen, Boris 228
 Marija Terezija 227
 Marinšek, Leopold 136, 233
 Marković, Ante 74
 Marn, Urša 214, 217, 233
 Maršnjak, Rebeka 182, 233
 Marušič, Drago 56
 Mas, Joana 52, 229
 Matić, Dragan 169, 170, 233
 Matjašič, Elizabeta 86
 Matko, Ivan 140, 233
 Matl, Karl 113
 May, Christina 14, 233
 Mayer, Emerik C. 125
 Mazi, Vilko 56, 58–62, 64, 65, 234
 Melik, Vasilij 159, 163, 164, 234

Menart, Janez 231
Mezler, Franz 105, 108
Mikola, Milko 28, 234
Milanović, Branko 222, 246
Minatti, Špela 80, 234
Mischler, Ernst 20, 106, 107, 234
Miš, Franc 88, 247
Mitterauer, Michael 31, 32, 37, 43, 45, 234
Mlakar Adamič, Jana 44, 234
Möderndorfer, Vinko 137, 140, 141, 234
Mogorović Crljenko, Marija 227
Mramor, Dušan 214, 217, 233
Mrgole, Mitja 231
Munslow, Alun 70, 234
Münsterberg, Emil 107, 234
Musek, Vitko 139, 234
Musu, Tony 219, 229

N

Naglič, Peter 19, 20, 223
Natlačen, Marko 65
Nečak, Dušan 227
Nikolić Đerić, Tamara 71, 246
North, Douglass C. 73, 235
Novak, Mojca 178, 179, 182–184, 186–189, 235, 239

O

Ocobock, Paul 15, 226
Olup (podjetnik) 61
Ornig, Josef 105, 108, 109
Orshansky, Mollie 186, 189, 194, 196
Ozmec, Josip 109

P

Pančur, Andrej 17, 39, 106, 123, 159, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 170, 171, 235, 244
Panjek, Aleksander 12
Pečan, Jože 146, 148, 149, 151, 152, 235
Perovšek, Jurij 169, 235

Perrot, Michelle 230, 237
Peršolja, Vlado 92
Pestalozzi, Johann 135
Petelin, David 91, 235
Pianecki, Zora 49, 227, 235
Pickett, Kate 206, 240
Piketty, Thomas 157, 235
Pirc, Bojan 148, 150–152, 235, 240
Pirc, Ivo 40, 137, 235
Pirjevec, Jože 228
Pirnat, Nikolaj 23
Piškurić, Jelka 12
Pleterski, Janko 228
Ploj, Miroslav 109
Pock, Fran 172
Počivavnik, Karol 173
Počivavnik, Marija 173
Poje, Andreja 219, 235
Poljak Istenič, Saša 237
Pregelj, Josip 16
Preinfalk, Miha 227
Puhar, Karel 57, 236
Puteani, Beno 172

R

Racman, Helena 45
Radics, Peter 22, 236
Ramšak, Mojca 22, 236
Raphel, Jurij 51
Ravnikar, Bruno 89, 247
Rebula, Anton 111
Remec, Meta 11, 40, 133, 236
Rendla, Marta 11, 159, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 170, 171, 175, 184, 198, 236, 244
Repe, Božo 28, 236
Rezori, Ivan 125
Riegler, Josef 107, 236
Rigó, Máté 158, 236
Robertson, Leon S. 135, 232
Rochow, Friedrich Eberhard von 135

Rogoznica, Deborah 150, 236
 Roksandić, Metka 219, 235
 Rosenstock, Irwin M. 135, 236
 Rovšek, Matej 67, 245
 Rumpfer, Helmut 229
 Rupnik, Vinko 54, 62, 65, 236
 Rus, Veljko 179, 181, 182, 236
 Rustja, Karel 29, 30, 223, 236
 Rybář, Miloš 28, 236

S

Sajovic, Josip 172
 Salzmann, Christian 135
 Saunders, Elaine 52, 246
 Schaapman, Marian 219, 229
 Schaffer, Adolf 125
 Scheutz, Martin 117, 236
 Schöppl, Anton 171
 Schrey, Robert pl. Redlwerth 125
 Scopoli, Joannes Antonius 94
 Scott, Joan W. 77, 237
 Seifert, Alexander 218, 245
 Selišnik, Irena 11, 79, 157, 167, 237
 Seme, Marija 44
 Semetkovsky, Friedrich 105
 Serše, Aleksandra 50, 237
 Seušek, Andrej 46
 Seušek, Gregor 46
 Sieder, Reinhard 35, 43, 45, 234, 237
 Simončič, Marjan 201
 Sitar, Ciril 54, 65
 Skaberne, Minka 237
 Skušek, Fr. 62
 Sovič, Silvia 43, 237
 Spadanuda, Luciano 133, 237
 Spierenburg, Pieter 232
 Srakar, Andrej 219, 228
 Stagg, Kevin 239
 Stanič, Valentin 49
 Stanonik, Marija 172, 237

Stanovnik, Tine 176, 185–187, 189,
 197–200, 237
 Stare, Martina 208, 237
 Stariha, Gorazd 45, 237
 Štefan, George Marian 116–118, 238
 Stekl, Hannes 16, 238
 Stermecki, Rudolf 62
 Stoeckle, John 135, 238
 Strafella, Franz 104
 Strehar, Julči 92, 93
 Stridsberg, Gusti 171, 238
 Stropnik, Nada 177, 179, 186, 189, 200,
 201, 237, 238
 Studen, Andrej 15, 28, 29, 31, 102, 103,
 106–108, 111, 124, 126, 127, 129, 134,
 136, 137, 227, 235, 238
 Supančič, Drago 51, 61, 63, 227, 228,
 232, 234–236, 240
 Suppantšitsch, Leon 125–127, 244
 Szepessy, Nikolaj 144, 238

Š

Šarabon (podjetnik) 62
 Šarec, Marjan 210
 Šatej, Barbara 240
 Šefer, Berislav 211, 212, 239
 Škoro Babić, Aida 226, 228, 231, 237
 Šorn, Mojca 12, 159, 160, 162, 163, 165,
 167, 168, 170, 171, 227, 233, 238, 244
 Štepec, Marko 238
 Šumi (podjetnik) 62
 Šumi, Janez 189
 Šumi, Josipina 166

T

Taaffe, Eduard 106
 Teibenbacher, Peter 40, 239
 Terbovc, Matevž 44
 Testen, Petra 237
 Thatcher, Margaret 220

Thol, Carolin 120, 247
 Tilly, Charles 70, 71, 239
 Tischer Gregorič, Katarina 66, 67, 239
 Titmuss, Richard Morris 182
 Tomšič, Vida 77, 78
 Tonkin, Richard 215, 244
 Toplak, Cirila 139, 239
 Townsend, Peter 186, 187
 Trampuž, Miloš 150, 239
 Trbanc, Martina 182, 239
 Tršan, Lojz 152, 239
 Tršar, Dušan 76
 Tschada, Marjana 172
 Turner, David M. 50, 239

U

Ulbrich, Josef 20, 107, 234
 Uljančić-Vekić, Elena 227
 Uratnik, Filip 45, 233
 Urbanc, Felix 61

V

Valenčič, Vlado 37, 45, 124, 239
 Valera, Gabriella 226
 Van Lancker, Wim 118, 239
 Vedernjak, Fran 58
 Verginella, Marta 36, 239
 Verlič-Dekleva, Barbara 182, 184, 239
 Vidovič Miklavčič, Anka 84, 239
 Vigarello, Georges 133, 136, 239
 Vode, Angela 48
 Vode, Frančiška 81
 Vodopivec, Nina 84, 98, 233, 239
 Vodopivec, Peter 106, 164, 240
 Vošnjak, Josip 103, 164, 240
 Vrečko, Vladimir 111

W

Wadauer, Sigrid 24, 240
 Weber, Max 72, 240
 Weber, Veronika 44
 Wessely, Willi 113
 Wilkinson, Richard 206, 240
 Wraber, Branka 87, 247
 Wressnig (stavnbi in tesarski mojster) 109
 Wutte, Johann 110

Z

Zadavec, Jože 145, 149, 150, 153, 154, 240
 Zakovšek, Jože 64, 240
 Zavolavšek, Metka 187, 188, 240
 Zemon Davis, Natalie 72
 Zola, Émile 136
 Zola, Irving Kenneth 228, 232, 233, 236, 238
 Zupančič, Vita 60, 61, 62
 Zupanič Slavec, Zvonka 40, 93, 140, 148, 231, 240
 Zvonar, Darka 201
 Zwiedineck-Südenhorst, O. 33, 240

Ž

Žibert, Marjana 25, 240
 Žibert-Čepon (trgovina) 61
 Židov, Nena 18, 240
 Žižek, Aleksander 232, 239
 Žlogar, Marjan 218, 247
 Žnidaršič, Erika 176, 188, 240
 Žnidaršič, Sabina 84, 240

0 avtorjih

Ana Cergol Paradiz, doktorica zgodovinskih znanosti, je docentka za slovensko in občo novejšo zgodovino na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. V preteklosti je sodelovala pri več raziskovalnih projektih, trenutno je članica evropskega raziskovalnega projekta *EIRENE – Povojne tranzicije v perspektivi spola. Primer severozahodnega jadranskega prostora*, ki ga vodi prof. dr. Marta Verginella. Raziskuje zgodovino žensk, telesa in znanosti ter demografsko zgodovino in socialno zgodovino medicine. Na Filozofski fakulteti v Ljubljani predava splošno zgodovino 19. stoletja. Je avtorica številnih znanstvenih člankov in knjige *Evgenika na Slovenskem* (2015).

E-naslov: ana.cergolparadiz@ff.uni-lj.si

Filip Čuček, doktor zgodovinskih znanosti, je leta 2002 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani (pod mentorstvom prof. dr. Janeza Cvirna) diplomiral in nato vpisal podiplomski študij novejše zgodovine. Svoje delo je usmeril v raziskovanje slovenske politične zgodovine druge polovice 19. stoletja. Leta 2007 je obrnil doktorsko disertacijo z naslovom *Gospodarske, socialne, kulturne in politične razmere na Spodnjem Štajerskem v času Taaffejeve vlade (1879–1893)*, predelana naloga pa je novembra 2008 izšla pod naslovom *Uspehi spodnještajerskih Slovencev v Taaffejevi dobi*. Od leta 2008 je zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani (višji znanstveni sodelavec). Leta 2016 je objavil svojo drugo monografijo *Svoji k svojim*. Svoje dosežke redno objavlja v znanstvenih in strokovnih publikacijah doma in v tujini, s svojimi besedili pa sodeluje na znanstvenih simpozijih. V svojem dosedanjem raziskovalnem delu je obdeloval

slovensko politično zgodovino, sedaj pa se preusmerja na področje socialne, gospodarske in okoljske zgodovine.

E-naslov: filipc@inz.si

Dunja Dobaja, doktorica zgodovinskih znanosti, je končala študij zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Leta 2002 se je zaposlila na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Več let je sodelovala v projektu izdelave zbirke smrtnih žrtev na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej, sedaj pa je zaposlena kot raziskovalka z nazivom znanstvena sodelavka. Njeno raziskovalno področje je socialna zgodovina v obdobju med obema vojnama in med drugo svetovno vojno na Slovenskem s poudarkom na socialno-zdravstveni zaščiti mater in otrok, poučevanju gluhtonemih otrok, ukradenih otrok med vojno ipd. O tem je objavila več znanstvenih in strokovnih člankov in jih nekajkrat predstavila na znanstvenih konferencah. Je avtorica monografije *Za blagor mater in otrok. Zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*, ki je izšla leta 2018 v zbirki Razpoznavanja.

E-naslov: dunja.dobaja@inz.si

Srečo Dragoš, doktor sociologije in socialni delavec, je predavatelj Fakultete za socialno delo Univerze v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja predvsem s področji splošne sociologije, socialno politiko, družbenimi neenakostmi in socialnim delom. Najpogostejše teme znanstvenega interesa in objav so socialni kapital, multikulturalnostne politike, odnos do beguncev, razmerje med socialnimi, družinskimi in rodnostnimi politikami, empatija, dejavniki radikalizma in nestrpnosti, neoliberalizem, socialna razdalja, socialna gibanja, sovražni govor, islamofobija, profesionalna (meta)etika, staranje in socialne mreže, zgodovina revščine in socialna politika.

E-naslov: sreco.dragos@fsd.uni-lj.si

Branka Grošelj, doktorica zgodovinskih znanosti, je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, smer Zgodovina, leta 2005 diplomirala z diplomsko nalogo z naslovom *Prostitucija v Ljubljani v letih 1900–1930*. Zaradi zanimanja za socialno zgodovino je podiplomski študij nadaljevala na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, na Oddelku za zgodovino, kjer je leta 2016 doktorirala z doktorsko disertacijo z naslovom *Položaj beračev in brezdomcev od konca 19. stoletja do leta 1930*. Leta 2018 je pri založbi INZ izšla njena monografija s naslovom *Na dnu. Položaj beračev in brezdomcev od konca 19. stoletja do leta 1940*.

E-naslov: groselj.branka@gmail.com

Nataša Henig Miščič, doktorica zgodovinskih znanosti, je zaposlena kot raziskovalka na Inštitutu za novejšo zgodovino in na Oddelku za zgodovino na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem v Kopru. Osnovni študij zgodovine je končala na Filozofski fakulteti v Novem Sadu. V Slovenijo je prišla leta 2011 zaradi magistrskega študija zgodovine na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, ki ga je zaključila leta 2015. Doktorsko disertacijo z naslovom *Carniolan Savings Bank and Economic Development of Carniola* je zagovarjala leta 2021 na Fakulteti za podiplomski študij Univerze v Novi Gorici. V svojem raziskovalnem delu se posveča preučevanju gospodarskega razvoja Kranjske v drugi polovici 19. stoletja ter delovanju Kranjske hranilnice kot prvega in osrednjega denarnega zavoda na Slovenskem. Sodeluje tudi pri projektu *Koncepti kmečke ekonomije: teoretični in empirični primerjalni pristop (15.–20. stoletje)*.
E-naslov: natasa.henig@inz.si

Alenka Hren Medved, doktorica zgodovinskih znanosti, se je po maturi na Gimnaziji Celje - Center vpisala na enopredmetni študij zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer je leta 2011 diplomirala. Doktorirala je leta 2020 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani na temo *Modernizacija Laškega v dolgem 19. stoletju* pri mentorju dr. Roku Stergarju in somentorju dr. Andreju Studnu. Je avtorica znanstvenih prispevkov s področja zgodovine vsakdanjega življenja, socialne in mikrozmogovine ter znanstvene monografije *Premog, železnica, terme in pivo*. Od leta 2014 je zaposlena v Osrednji knjižnici Celje, kjer vodi domoznanski oddelek. V sklopu dela na oddelku je pripravila številne razstave, publikacije in dogodke s področja domoznanstva Celja, pri čemer velja še posebej omeniti razstavo in simpozij *Johann Gabriel Seidl*, monografijo *Stare razglednice Celja* in razstavo *Industrijsko Celje*.
E-naslov: alenkahren87@gmail.com

Meta Remec, doktorica zgodovinskih znanosti, je na Inštitutu za novejšo zgodovino zaposlena kot znanstvena sodelavka. Je članica raziskovalnega programa *Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije* ter vodja raziskovalnega projekta *Greh, sramota, simptom. Samomor in njegove percepcije na Slovenskem (1850–2000)*. Raziskovalno se ukvarja s proučevanjem različnih aspektov zgodovine vsakdanjega življenja in osveščanja prebivalstva za zdravo življenje v dobi meščanstva, pa tudi z okoljsko zgodovino in s socialno in ekonomsko zgodovino podeželja. Remec je avtorica več znanstvenih člankov, dveh znanstvenih monografij *Podrgni, očedi, živali otrebi. Higiena in snaga v dobi meščanstva* (2015) ter *Bakh, tobak in Venera. Grehi in skušnjave v dolgem 19. stoletju* (2016) ter soavtorica več monografij: *Mimohod blaga. Materialna*

kultura potrošniške družbe na Slovenskem (2019), *Starost. Izzivi historičnega raziskovanja* (2017), *Od prvih oglasov do interneta. K zgodovini oglaševanja na Slovenskem* (2016) itd.

E-naslov: meta.remec@inz.si

Marta Rendla, doktorica zgodovinskih znanosti, je zaposlena na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, kjer se kot znanstvena sodelavka ukvarja z raziskovanjem ekonomskih in socialnih manifestacij življenjske ravni Slovencev v obdobju socializma. Preučuje tudi značilnosti infrastrukturnih dobrin ter dostopnost dobrin in storitev s področja razvedrila, kulture in preživljanja prostega časa. Posebno pozornost namenja vprašanju stanovanjske preskrbe in stanovanjski politiki. Raziskovalno polje širi tudi na področje razvoja socialističnega bančništva. Je avtorica znanstvene monografije »*Kam ploveš standard?*« *Življenjska raven in socializem* (Ljubljana, 2018), soavtorica strokovne monografije *73.000 bančnih dni. Zgodovina, izkušnje, spomini* (Ljubljana, 2020) in podatkovne zbirke *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej* pa tudi avtorica prispevkov s področja socialnoekonomske in kulturne zgodovine ter žrtvoslovja. E-naslov: marta.rendla@inz.si

Irena Selišnik, doktorica zgodovinskih znanosti, je kot docentka zaposlena na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kjer predava predmeta Slovenska zgodovina 19. stoletja in Zgodovina žensk. Trenutno je predstojnica Oddelka za zgodovino. Vključena je v številne domače in mednarodne raziskovalne projekte, ki se ukvarjajo s socialno zgodovino in politično zgodovino, zgodovino spola in urbano zgodovino v dolgem devetnajstem stoletju na Slovenskem. Njena knjiga *Prihod žensk na oder slovenske politike* je izšla leta 2008. Je avtorica številnih člankov, objavljenih doma in v tujini, v katerih se ukvarja s številnimi vprašanji, povezanimi z zgodovino slovenskega prostora. E-naslov: irena.selisnik@ff.uni-lj.si

Urška Strle, doktorica zgodovinskih znanosti, je leta 2004 diplomirala na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer je 2010 tudi doktorirala. Med letoma 2006 in 2010 je kot mlada raziskovalka delovala na Inštitutu za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, na omenjenem inštitutu pa je v naslednjih letih delovala tudi kot asistentka z doktoratom. Med letoma 2012 in 2017 je delovala kot raziskovalka na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, od leta 2018 dalje pa na istem oddelku deluje kot docentka. Od leta 2017 je sodelavka projekta ERC *Post-war transitions in gendered perspective: the case of*

the North Eastern Adriatic Region. Ukvarja se predvsem z zgodovino migracij, zgodovino dela, zgodovino spolov in ustno zgodovino.

E-naslov: ursulus@yahoo.com

Iz recenzije dr. Jelke Piškurić

Monografija naniza prispevke enajstih avtorjev, ki so fokus svojega raziskovanja večinoma usmerili na življenjske razmere tistih ljudi, ki so se znašli na spodnjem koncu družbene lestvice. Skozi njihova dela se sprehodimo od odnosa do marginaliziranih skupin in različnih oblik skrbi za reveže do razumevanja in merjenja družbene neenakosti v socializmu ter vprašanja, kako nam gre v Sloveniji danes in kakšen bo pomen socialne države v prihodnosti. Spremljanje revščine in družbenega razslojevanja skozi perspektivo dolgega trajanja, od 19. stoletja pa vse do današnjih dni, ki vključuje različna politična in gospodarska stanja ter zajame procese industrializacije, modernizacije in širših družbenih sprememb, je osrednjega pomena. Monografija bralcu celovito predstavi postopno preobrazbo pogleda na revnejše sloje prebivalstva in marginalizirane skupine ter prevzemanje družbene odgovornosti zanje – od individualne krivde za revščino do zavedanja, da družbeno neenakost pravzaprav dopušča družbenoekonomska ureditev. /.../ Monografija, ki odstira različne vidike družbenih razlik in revščine v slovenski novejši zgodovini, predstavlja pomemben doprinos k raziskavam slovenske gospodarske in socialne zgodovine.

Zadnja stran:

Odkritje spomenika tobačni delavki v Ljubljani leta 1971

(foto: Svetozar Busić, hrani Muzej novejše zgodovine Slovenije, DE5189)



9 789617 104158

Cena: 20 EUR



**INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO**

